ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARI

C

İbn Ḥaceri'l-'Asḳalānī

Hadîs Istılahları Hakkında

NUḪBETU'L-FİKER ŞERHİ

(Nuzhetu'n-Naẓar fī Tavżīḥi Nuḫbeti'l-Fiker)

Türkçeye Çeviren
Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARI

C

İbn Ḥaceri'l-'Asḳalānī

Hadîs Istılahları Hakkında

NUḪBETU'L-FİKER ŞERHİ

(Nuzhetu'n-Naẓar fī Tavżīḥi Nuḫbeti'l-Fiker)

Türkçeye Çeviren
Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT

20 · V · 1971
Demirhan Ünlü

İÇİNDEKİLER

İsnad

Hadîs Râvileri ve Rivayet Şekilleri

ÖNSÖZ

Tercemesini takdim ettiğimiz bu kitap, Şeyhulislâm İbn Ḥacer'in muṣṭalaḥu'l-ḥadîṣe dair hadîsçiler arasında şöhret kazanmış mühim eserlerinden biridir. İleride ayrıca zikredileceği vechile, bu ilimle meşgul olanların dâima müracaat ettikleri kaynak bir kitap olması dolayısıyle, tanınmış bir çok müellif tarafından şerhleri yapılmış, hâşiyeleri yazılmış ve nazım hâline getirilerek okunup ezberlenmesi, öğrenilip okutulması kolaylaştırılmıştır.

Kitabın konusunu teşkil eden *muṣṭalaḥu'l-ḥadîṣ* veya *uṣûlu'l-ḥadîṣ*, hadîs rivayetiyle bu rivayetin asıl ve şartlarından, çeşitlerinden, ahkâmından, râvilerin hal ve şartlarından, merviyyatın sınıflarından bahseden, bir başka ifade ile, metin ve senedin ahvaline müteallık kaideleri bildiren bir ilimdir. Bu ilim sayesinde, Hazreti Peygambere nisbetle, ondan rivayet edilen sunnete ait haberlerin incelenmesi ve gerçekten ona ait olanlarla olmayanların birbirinden ayırt edilmesi mümkün olmuştur. Yahut bir başka deyişle, sahîh olanları, zayıf ve sahte olanlardan ayırarak, dinin esasını teşkil eden sunnetin şüpheden uzak ve sağlam bir şekilde nesilden nesile intikalini sağlamak, bu ilmin vazettiği kaideler yardımıyle kolaylaşmıştır.

Her ilimde olduğu gibi, bu ilimde de, onun zuhurunu hazırlayan ve gelişip tekâmül devrine ulaşmasını sağlayan çeşitli âmiller vardır. Kendisine ne derece akıl, dikkat ve hâfıza bahşedilmiş olursa olsun, insanoğlunun dâima hata yapmağa ve unutkanlık illetine maruz kalmaya müstead bir yaratılışa sâhip olması, dikkat ve titizlik içinde yaptığı işlerinde bile bazan hataya düşmesi, bu ilmin zuhurunda rol oynayan başlıca âmillerden olmuştur. Çünkü sunnet veya hadîs, İslâm dininin Kur'ânı Kerimden sonra en mühim kaynağını teşkil eder ve dinin doğru bir şekilde öğrenilmesi ve öğretilmesi de, sunnetin Hazreti Peygamberden vârid olduğu şekilde öğrenilmesine bağlıdır.

Sahabe, sunnetin sonraki nesillere intikalinde ilk kaynak olmuştur. Daima Hazreti Peygamberle beraber bulunmaları, onun her hareketini yakından izlemeleri ve dinle ilgili açıklamalarını bizzat onun ağzından dinlemeleri, sunnetin sıhhatli bir şekilde aralarında bilinip öğrenilmesini sağlamıştır. Bu-

nunla beraber, sunnetin daha sonraki nesillere intikalinde bazı güçlüklerle karşılaşılmış, onu sahabeden alanlar ve kendilerinden sonrakilere nakletmek durumunda olanlar arasında hâfızası zayıf veya dikkatı az kimselerin de bulunması, ister şifahî olsun ister yazılı olsun, nakledilen sunnette, az veya çok, bazı tashîfat ve tahrîfatın meydana gelmesine sebep olmuştur. Hattâ müslümanlar arasında başlayan ve önceleri siyâsî, sonraları itikadî olan mücadelelerde sunnetin delil olarak kullanılabilmesi için inancı az kimseler tarafından kasden tahrîf edilmesi de, sunnet için daha büyük tehlike teşkil etmiştir.

Bunlara karşı harekete geçen hadîsçiler, ilk olarak, Hazreti Peygamberin sunnetini nakleden kimselere, onu kimden aldıklarını sormağa, aynı zamanda bu kimseleri de hâfıza ve adalet yönünden tetkik etmeğe başlamışlardır. Bu suretle, bir taraftan sunnetin rivayetinde isnâd kullanma zorunluluğu ortaya çıkarken, diğer taraftan, isnâdı teşkil eden râvilerin adalet ve zabt yönünden tenkidini hedef tutan cerh ve ta'dîl faaliyeti süratle gelişmiştir. Bunlara muvazi olarak, adalet ve zabt dereceleri birbirinden farklı râviler tarafından rivayet edilen hadîsler, sıhhat yönünden yine birbirinden farklı derecelere ayrılarak her birine ayrı ayrı isimler verilmiştir.

Bütün bu faaliyetlerin neticesi olarak, tercemesini takdim ettiğimiz kitapta özetlenen hadîs çeşitleriyle, bunlara ait tarifler, kaideler ve şartlar, uṣūlu'l-ḥadīs̱ veya muṣṭalaḥu'l-ḥadīs̱ adı verilen ve umumî manâda hadîs ilminin özünü teşkil eden bir bölüm olarak ortaya çıkmıştır.

Elimizde bulunan kitabın mukaddimesinde müellif İbn Ḥacer, muṣṭalaḥu'l-ḥadīs̱e ait ilk kitabın el-Ḳāżī Ebū Muḥammed er-Rāmahurmuzī (Ö. 360) tarafından tasnîf edildiğini söyler. Bu ifade, er-Rāmahurmuzī'nin vefat tarihi gözönünde bulundurularak hadîs tenkidi faaliyetlerinin oldukça geç bir devirde başlamış olduğu yolunda yanlış bir mütalâaya yol açmamalıdır. Hadîs ilminin bütün konularını içine alan müstekıl bir kitabın telîfi er-Rāmahurmuzī devrine rastlamış olsa bile, bu ilme ait ıstılâhâtın daha önceki devirlerde bilindiğine ve her biriyle ilgili tarifin az çok istıkrar kazandığına şüphe yoktur. Hattâ muayyen bazı konulara tahsis edilen kitapların da bu sahada meydana getirilmiş ilk telîflerden olduğu kabul edilmelidir. Meselâ et-Tirmiẕī (Ö. 273), *el-Cāmiʿuṣ-ṣaḥīḥ*'inin sonuna *kitābu'l-ʿılel*'i eklemiş, *ḥasen* adı verilen hadîs çeşidinin tarifini vermiş, ayrıca, *ṣaḥīḥ*, *garīb* ve *ḥasen* tabirlerini ve bu tabirlerin birleşik şekillerini kitabında sık sık kullanmıştır.

ʿIlel bahsinde, et-Tirmiẕī'den de önce ʿAlī İbnu'l-Medīnī (Ö. 234) ve Aḥmed İbn Ḥanbel (Ö. 241) büyük şöhret kazanmışlar, Aḥmed İbn Ḥanbel'in bu konudaki hacimli bir kitabı zamanımıza kadar intikal etmiştir. Keza râvilerin cerh ve taʿdîli ile, hadîslerin kabûlüne dair çeşitli kaide ve prensipler, el-

Buḫārī (Ö. 256) ve Muslim (Ö. 261) in, üzerinde titizlikle durdukları hususlardan olmuştur.

Bu kısa açıklamaya istinaden hadîs ilminin zuhurunu, gelişip tekâmül devrine varışını bir kaç devir içerisinde mütalâa etmek mümkündür.

İlk devir: Sahabe devrini içine alan ve birinci Hicrî asrın sonuna kadar devam eden devirdir. Bu devirde, başta sahabe olmak üzere, onlara yetişen ve birlikte yaşayan tâbi'ûn arasında, hadîs rivayetine karşı şiddetli bir dikkat ve titizlik hüküm sürmekte ve hadîs rivayet edenler devamlı kontrol altında tutulmaktadır. Bu devrin sonuna doğru, tâbi'ûn arasında hadîs râvilerine kaynakları sorulmağa başlanmış, bunun neticesi olarak, rivayette isnâd kullanılması zorunlu bir şekilde ortaya çıkmıştır.

İkinci devir: Birinci Hicrî asrın sonundan ikinci Hicrî asrın sonuna kadar devam eden bu devir içinde, hadîs ilminin bütün konuları teşekkül etmiş, her bir konu ile ilgili tarifler, kaide ve şartlar hadîsçiler arasında dolaşmağa başlamış, ancak hiç bir konuda her hangi bir kitap telîf edilmemiştir.

Üçüncü devir: Tedvîn ve tasnîf devridir. Üçüncü Hicrî asrın başlarından dördüncü Hicrî asrın ortalarına kadar devam eden bu devir içinde, önce, 'ılelu'l-ḥadīs̱, iḫtilāfu'l-ḥadīs̱ gibi hadîs ilminin çeşitli konularına ait kitaplar tedvîn edilmiş, bilâhara, bu devrin sonlarına doğru er-Rāmahurmuzī, hadîs ilminin bütün konularını içine alan meşhur kitabını telîf etmiştir.

Dördüncü devir: Dördüncü Hicrî asrın ortalarından yedinci Hicrî asrın başlarına kadar devam eden bu devirde, hadîs ilimleriyle ilgili telîf, en geniş ve en süratli şeklini almış, el-Ḥākim Ebū 'Abdillah en-Neysābūrī (Ö. 405), el-Ḫaṭību'l-Bağdādī (Ö. 463) ve daha bir çok müellif meşhur kitaplarını telîf etmişlerdir.

Beşinci devir: Yedinci asrın başlarından onuncu asra kadar devam eden bu devir, hadîs ilimlerinin tasnîfinde en mütekâmil devri teşkil eder. Bu devir içinde İbnu'ṣ-Ṣalāḥ (Ö. 643), daha sonraki müelliflerin başlıca dayanağını teşkil eden *Ulūmu'l-ḥadīs̱* adlı kitabını meydana getirmiştir. Yine bu devirde en-Nevevī (Ö. 676), el-'Irāḳī (Ö. 806) ve İbn Ḥacer (Ö. 852) İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın mezkûr kitabından ihtisar etmek, yahut üzerine şerh veya nuket yazmak suretiyle de olsa, müctehid olarak ileri sürdükleri farklı görüşlerle müstekıl sayılabilecek mühim eserler ortaya koymuşlardır.

Bu devri takip eden ve zamanımıza kadar süren devir ise, bir duraklama ve donma devri olarak tezahür eder. Bu uzun süre içerisinde mühim denilebilecek her hangi bir eser meydana getirilmediği gibi, konu ile ilgili yeni bir görüş de ortaya atılmamıştır.

Ancak asrımızda hadîs ilimleri sahasındaki faaliyet yeniden canlanmış ve sunneti müdafaa eden muhtelif kitaplar telîf edilmeye başlamıştır. Bunun, İslâm âlemindeki uyanışın bir neticesi olduğuna şüphe yoktur.

Burada tercemesini sunduğumuz *Nuḫbetu'l-fiker* şerhi, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, hadîs ilimleriyle ilgili tasnîf faaliyetinin en mütekâmil devrinde meydana getirilmiş mühim eserlerden biridir.

Tercemeyi verirken, İbn Ḥacer'in hayatı ve eserleri hakkında muhtasar da olsa bilgi vermeyi ve bu önsözümüze eklemeyi faydalı bulduk. Ayrıca mezkûr kitabın ulūmu'l-hadîs yönünden mevki ve değerini belirtmeye çalıştık. Metin içerisinde lüzumlu gördüğümüz bazı meseleleri, ilâve ettiğimiz dip notlarla açıklamayı, yahut farklı görüşlere işaretle mukayeseler yapmayı da, konunun daha iyi anlaşılmasına yardım eder düşüncesiyle faydalı bulduk.

Büyük değerine parelel olarak ibarelerinin çetinliği ile de ün salmış olan eseri, bu sahada çalışanların ve konuya ilgi duyanların istifadesine sunarken, şükranlarımızla birlikte Cenab-ı Hakkın yardımlarını bizden esirgememesini temenni ederiz.

Talât KOÇYİĞİT

İBN ḤACERİ'L- ʿASḲALĀNĪ

Aḥmed İbn ʿAlī İbn Muḥammed İbn ʿAlī İbn Maḥmūd İbn Aḥmed İbn Ḥacer İbn Aḥmed el-Kinānī el-ʿAsḳalānī el-Mıṣrī eş-Şāfiʿī, 773 senesi Şaban (1372 Şubat) ayında Mısır'da dünyaya gelmiştir. Henüz dört yaşında iken babasını, bir müddet sonra da annesini kaybetmiş ve yakınlarından birinin himayesinde yetim olarak büyümüştür.

Beş yaşını tamamladığı zaman okula başlıyan İbn Ḥacer, zekâ ve hâfızasının üstünlüğü ile temayüz etmişti. Belirtildiğine göre, Kur'ânı Kerîmden Meryem sûresini bir günde ezberlemiştir. Yine bu kabiliyeti sayesinde *el-Ḥāvī eṣ-Ṣağīr*'den bir sahîfeyi iki defa okur, üçüncüsünde ezberinden tekrar ederdi [1].

784 senesinin sonlarına doğru, onbir yaşında iken hac için Mekke'ye seyahat etmiş ve orada bir müddet kalmıştır. Mekke'de iken ilk defa el-Buḫārī'nin *el-Cāmiʿuṣ-Ṣaḥīḥ*'ini Şeyh ʿAfīfu'd-Dīn ʿAbdullah İbn Muḥammed en-Neysābūrī (Ö. 790) den almış, 786 senesinde de Mısır'da aynı eseri ʿAbdurraḥīm İbn Razīn'den dinlemiştir. Mışır'da bulunduğu sıralarda, gerek ora âlimleriyle ve gerekse dışarıdan oraya gelenlerle temas ederek onlardan çeşitli ilimler öğrenmiştir.

802 senesinde Suriye'ye seyahat eden İbn Ḥacer, orada da muhtelif imamlardan ilim tahsîl ettikten sonra, tekrar ve müteaddit defalar hac için Hicaz'a gitmiş, İskenderiye, Kudüs, Nablus, Remle, Gazze ve Yemen'e yaptığı seyahatlarda bir çok âlimlerle karşılaşıp onlardan Kur'ân, Hadîs, Fıkıh ve lugatla ilgili ilimler almıştır.

Zeynu'd-Dīn Ebu'l-Faẓl ʿAbdurraḥīm İbnu'l-Ḥuseyn el-ʿIrāḳī (Ö. 806), onun uzun müddet beraber bulunduğu ve hadîs ilmini aldığı meşhur şeyhlerinden ve ona ilk icazet veren kimselerdendir [2].

1 İbn Ḥacer, *ed-Dureru'l-kāmine fī aʿyāni'l-miʾeti'ṣ-ṣāmine* (Haydarabad 1350), IV. 492 (Nebẕe min aḥvāli'l-mu'ellif). *El-Ḥāvī'ṣ-ṣağīr*, Şāfiʿī usûlüne ait Şeyh Necmu'd-Dīn ʿAbdu'l-Gaffār İbn ʿAbdi'l-Kerīm el-Ḳazvīnī (Ö. 665) tarafından yazılmış meşhur bir kitaptır.

2 Aynı eser, IV. 493.

Şeyhulislâm Sirācu'd-Dīn Ebū Ḥafṣ 'Omer İbn Raslan el-Bulḳīnī, Şeyh Sirācu'd-Dīn Ebū Ḥafṣ 'Omer İbn 'Alī İbni'l-Mulaḳḳın, Şeyh Burhānu'd-Dīn İbrāhīm İbn Mūsā el-Ebnāsī ve diğer bazı imamlardan da Fıkıh almıştır. Bunlardan el-Bulḳīnī, ifta ve tedrîs için ona ilk icazet veren kimsedir[3].

İbn Ḥacer'in, Kur'ân ve Sunnet ilimlerini aldığı imamlar arasında İbn Cemā'a da vardır. Lugat ilmini el-Fīrūzābādī'den, arapçayı el-'Ammārī'den, edeb ve arûz ilimlerini ise el-Beştekī'den almıştır.

İslâmî ilimlerde bilgisi ve dirayetiyle zirveye ulaşan İbn Ḥacer, şiir sahasında da büyük şöhret kazanmış, asrında Kahire'de yaşamış meşhur yedi şâir arasında ikinci mertebeyi işgal etmiştir[4].

Mısır'ın muhtelif câmi ve medreselerinde Hadîs ve Fıkıh ilimlerini okuttuğu gibi, muhtelif vilâyetlerde kadılık da yapmıştır. İlk zamanlar, kendisine teklif edilen bu vazifeyi müteaddit defalar reddetmiş olmakla beraber, 827 senesi Muharrem'inde Melik Barsbay tarafından kadılık vazifesine tayin edilmiştir. Ne var ki, bu vazifede on aydan fazla kalmamış, 828 senesi Receb ayında tekrar tayin edilinciye kadar yalnız tedrisle meşgul olmuştur.

Müteaddit defalar vazifeden sarf veya azil, sonra yeniden tayin edilmek suretiyle 21 sene kadılık vazifesi gören İbn Ḥacer, bu arada medreselerde müderris, câmilerde hatîb ve kütüphanelerde hâfız-ı kütüp olarak da çalışmaktan geri kalmamıştır. Fakat onun en semereli faaliyetinin telîf ve tasnîf sahasında olduğuna şüphe yoktur. Sayısı 150 yi mütecaviz eserlerinin mühim bir kısmı hadîs ve hadîs ricaliyle ilgili olup, bu sahada müracaat edilen belli başlı kaynaklardan sayılır.

Bunlar arasında bilhassa el-Buḫārī'nin *el-Cāmi'uṣ-Ṣaḥīḥ*'i üzerine yazdığı ve *Fetḥu'l-bārī bi-şerḥı Ṣaḥīḥi'l-Buḫārī*[5] adını verdiği 13 büyük ciltlik eseri, *Hedyu's-sārī* adlı mukaddimesiyle birlikte büyük şöhret kazanmış, hattâ müellifin hayatta bulunduğu sıralarda bile aranan kitaplardan olmuştur[6]. Talebesi es-Seḫāvī "İbn Ḥacer'in, Buḫārī şerhinden başka hiç bir kitabı olmasaydı, yine de bu kitap onun ilmî değerini göstermeğe kâfi gelirdi" demek suretiyle, hem müellifin hem de mezkûr eserin eşsizliğine işaret etmiştir[7].

---

3 Aynı yer.

4 Celālu'd-Dīn es-Suyūṭī, *Naẓmu'l-'ıḳyān fī a'yāni'l-a'yān* (New York 1927), S. 45. *Şihāb* adıyle anılan bu yedi şâir: İbn Ḥacer, İbnu'ş-Şāb et-Tā'ib, İbn Ebi's-Su'ūd, İbn Mubārek Şāh, İbn Ṣāliḥ, el-Ḥıcāzī ve el-Manṣūrī'dir.

5 İlk tab'ı Mısır'da 1329 senesinde yapılmıştır.

6 *İslâm Ansiklopedisi*, V. (kısım 1), s. 736 (İbn Hacerül Askalânî).

7 İbn Ḥacer, *ed-Dureru'l-kāmine*, IV. 495.

Eserlerinden diğer bazıları şunlardır:

Ta'lîku't-ta'lîk: El-Buhârî'nin, *Sahîh*'inde mu'allak olarak naklettiği hadîsleri toplayan bu kitapta, İbn Hacer, her bir hadîsin isnadını vermek suretiyle onları vasletmiş ve bu ta'lîkları yüzünden bazılarının el-Buhârî-ye yönelttikleri itirazları değersiz hale getirmeğe çalışmıştır.

Et-Teşvîk ilâ vaslı'l-muhimm mine't-ta'lîk: Bundan önceki kitabın muhtasarıdır.

Et-Tevfîk bi-ta'lîkı't-ta'lîk: Yine bundan önceki kitabın muhtasarı olmakla beraber, bu kitapta yalnız, ta'lîk edilen, fakat bir başka yerde mevsûl olarak tekrarlanan hadîsleri ele almıştır.

Tehzîbu't-tehzîb: Kutub-i Sitte ricalinin teracimine tahsis edilen bu kitap, el-Mizzî'nin *Tehzîbu'l-kemâl* adlı kitabının muhtasarıdır. Bununla beraber İbn Hacer, bu kitaba muhtasarın üçte biri nisbetinde ilâveler yapmak suretiyle onu daha da genişletmiştir [8].

Takrîbu't-tehzîb: Bundan önceki kitabın bir hulasasıdır.

El-Isâbe fî temyîzi's-sahâbe: Sahabe teracimine tahsis edilen bu eser, tabakat kitaplarının en mufassalı ve en mükemmeli olarak bilinir. Muhtelif kitaplarda sahabeden oldukları zikredilen şahıslar, bu kitapta dört guruba ayrılarak incelenmiştir. Birinci gurupta, kendilerinden veya başkalarından gelen rivayetlere istinaden sahabî oldukları bilinen kimseler, ikinci gurupta, Hazreti Peygamber hayatta iken dünyaya gelen ve çocuk olarak onu gören kimseler, üçüncü gurupta, câhiliyye ve İslâm devirlerini idrak etmiş olmakla beraber, Hazreti Peygamberle sohbetleri bilinmeyen muhadramlar, dördüncü gurupta ise sahabî olmadıkları halde hata ve vehim suretiyle sahabeden oldukları ileri sürülenler alfabetik sıraya göre zikredilmiş ve her biri hakkında tesbit edilebilen malûmat verilmiştir [9].

İthâfu'l-mehere bi-Atrâfi'l-'Aşere: Atrâf, altıncı asırdan itibaren bazı muhaddisler arasında görülmiye başlıyan bir nevi telîftir. Müellif, bakıyyesine delâlet etmek üzere hadîsin yalnız bir tarafını zikreder ve bu hadîsin ya bilinen bütün isnâdlarını, yahutta muayyen bazı kitaplara bağlı kalarak yalnız o kitaplardaki isnâdlarını verir.

İbn Hacer, mezkûr kitabında, isminden de anlaşılacağı üzere, on kitabın atrâfını toplamıştır. Bu kitaplar şunlardır: Mâlik'in *Muvatta*'ı, eş-Şâ-

8 İlk tab'ı Haydarabad'ta 1325-1327 senelerinde yapılmıştır.
9 İlk tab'ı Mısır'da 1328 senesinde yapılmıştır.

fi'ī, Aḥmed İbn Ḥanbel ve ed-Dārimī'nin *Musned*'leri, İbn Ḫuzeyme'nin *Ṣaḥīḥ*'i, İbnu'l-Cārūd'un *Munteḳā*'sı, İbn Ḥıbbān'ın *Ṣaḥīḥ*'i, el-Ḥākim'in *Mustedrek*'i Ebū 'Avāne'nin *Musteḫrac*'ı, et-Ṭaḥāvī'nin *Şerḥu me'āni'l-āṣār*'ı, ed-Dāraḳuṭnī'nin *Sunen*'i. Her ne kadar burada zikredilen kitaplar onbir tane ise de İbn Ḫuzeyme'nin *Ṣaḥīḥ*'inden yalnız dörtte bir kadarı mezkûr kitapta yer almış olduğu için sayıya dâhil edilmemiştir.

El-Musnedu'l-mu'teli bi-Aṭrāfi'l-Musnedi'l-Ḥanbelī: Bundan önce zikredilen kitaptan çıkarılmış Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned*'iyle ilgili ayrı bir aṭrāf kitabıdır.

Lisānu'l-mīzān: Teracime ait bir kitaptır[10].

Ed-Dureru'l-kāmine fī a'yāni'l-mi'eti'ṣ-ṣāmine: Sekizinci asır âyânının teracimine aittir.

Nuḫbetu'l-fiker fī muṣṭalaḥı ehli'l-eṣer ve Nuzhetu'n-naẓar fī tavżīḥı Nuḫbeti'l-fiker:

Burada tercemesini takdm etitiğimiz *Nuḫbetu'l-fiker* ve onun şerhi *Nuzhetu'n-naẓar*, hacim bakımından küçük olmakla beraber, müellifin diğer eserleri kadar büyük şöhret kazanmış, üzerine müteaddit şerhler ve hâşiyeler yazılmış, nazmı yapılmış ve usûl-i hadîs sahasında kaynak kitap olarak kendisine daima müracaat edilmiş kıymetli bir kitaptır.

İbn Ḥacer, mezkûr kitabın mukaddimesinde, onun telîfini hikâye ederken kendinden önce bu konuda kitap yazmış bazı müelliflerden ve onların eserlerinden bahseder. Son olarak zikrettiği müellif, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ (Ö. 643) ve onun *'Ulūmu'l-ḥadīṣ* adlı kitabıdır[11]. Bu kitap, İbn Ḥacer'in de belirttiği gibi, usûl-i hadîse ait o zamana kadar dağınık olarak yazılmış konuları biraraya getirdiği için halk arasında büyük kabul görmüş, bir çok kimse tarafından ya nazm, ya ihtisar veya iktisar edilmiş, yahutta üzerine mustedrek yazılmıştır.

İbn Ḥacer de, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın mezkûr eserini hulâsa edenlerdendir. Kendisi, bu konuyla ilgili olarak şöyle der:

"Bazı dostlar, kendileri için bu kitabı özetlememi benden istediler. Ben de onu küçük bir kitap halinde özetledim ve *Nuḫbetu'l-fiker fī muṣṭalaḥı ehli'l-eṣer* adını verdim. Bu işi yaparken, bazı nâdir ve faydalı ilâveler yaparak onu kendime hâs bir şekilde tertip ve izah ettim. İkinci defa bende bir istek uyandı

10 İlk tab'ı Haydarabad'ta 1329-1331 senelerinde yapılmıştır.

11 İlk tab'ı Haleb'te 1350 senesinde yapılmıştır.

ve bu ilme yeni başlıyanlar için gizli taraflarını açıklıyan, faydalı taraflarını gösteren ve müşkillerini halleden bir şerh yazmak fikri belirdi. Nihayet bu yola girmek temennisiyle dostların isteklerine icabet ettim. İzah ve tevcîh yönünden metnin şerhinde büyük gayret sarfettim; anlaşılmıyan taraflarına işarette bulundum; çünkü ev sâhibi evin içindekileri başkasından daha iyi bilir. Bende şu düşünce de belirdi ki, şerhi yazarken konuyu genişletmek daha uygun ve metin arasına koymak daha faydalı olacaktır. İşte bu maksatla gideni az bulunan bu yola girdim..."

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, İbn Ḥacer, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın *'Ulūmu'l-ḥadīs̱* adlı kitabını önce hulâsa ederek buna *Nuḫbetu'l-fiker* adını vermiş; daha sonra da bu hulâsayı şerh etmiş ve bu şerh esnasında bazı mühim ve faydalı ilâveler yapmak lüzûmunu duymuştur.

Kanaatımızca *Nuzhetu'n-naẓar fī tavżīḥı Nuḫbeti'l-fiker* adıyle şöhret kazanan bu şerhin ehemmiyeti ve hadîsçiler arasında kaynak kitap olarak tutuluşunun hikmeti, şerh esnasında yapılan bu ilâvelerin özündedir. Zira bu ilâvelerde İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın görüşüne aykırı düşen, hattâ onun yanlış olduğunu îma eden, yahut daha açık itirazlarla ona karşı koyan görüşlerin yer aldığı zaman zaman görülmektedir.

Meselâ İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, mutevâtir hadîslerden bahsederken, bunlara misal olarak yalnız *men keẕebe 'aleyye muta'ammiden* hadîsinin gösterilebileceğini, zira bu hadîsi sahabeden büyük bir kalabalığın rivayet ettiğini söyler ve el-Bazzār'dan naklen bu kalabalığın 40 kişiyi bulduğunu, diğer bazı rivayetlere istinaden de 62 ye yükseldiğini belirterek "dünyada böyle kalabalık bir cemaat tarafından Hazreti Peygamberden rivayet edilmiş başka bir hadîsin bilinmediğini" ileri sürer [12].

İbn Ḥacer ise, bu konudaki görüşünü ve İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a itirazını şu ifadelerle belirtir:

"Burada fâide olmak üzere şuna işaret etmek yerinde olur: İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, yukarıda açıklanan mutevâtire misal göstermenin güç olduğunu ve bunun ancak *men keẕebe 'aleyye* hadîsi hakkında ileri sürülebileceğini iddia etmiştir. Gerek İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın, bu şartları ihtiva eden mutevâtirin nâdir bulunduğu ve gerekse başkalarının hiç bulunmadığı yolundaki iddiaları yersizdir. Çünkü bu gibi iddialar, isnâdların çokluğuna ve âdeten yalan üzerinde birleşmelerini, yahut onlardan ittifakla hâsıl olmasını imkânsız kılan ricalin ahval ve sıfatlarına gerektiği şekilde muttali olunamamaktan neş'et etmiştir".

12 İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın bu görüşü hakkında bkz. *'Ulūmu'l-ḥadīs̱* (Haleb 1386-1966), s. 242-243.

"Hazreti Peygamberin hadîsleri arasında mutevâtirin çok denecek kadar mevcut olduğunu ortaya koyan delillerin en güzeli, Şarkta ve Garpta, ilim ehlinin ellerinde dolaşan ve musannıflarına nisbetlerindeki doğruluğu kesinlikle bilinen bir çok meşhur hadîs kitabı, bir hadîsin ihracında ittifak ettiği ve bu hadîsin turuk veya isnâdları, diğer şartların tahakkuku ile birlikte yalan üzerinde ittifak etmelerini âdeten imkânsız kılacak bir şekilde çoğaldığı zaman, o hadîsin söyliyenine nisbetindeki doğruluk hakkında ılm-i yakîn hâsıl olur. Meşhur kitaplarda bu şekildeki hadîsler pek çoktur" [13].

İbn Ḥacer'in İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a muhalif kaldığı meselelerden bir başka örnek, şâz ve munker hadîslerin tarifiyle ilgilidir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a göre şâz, bir râvinin, kendinden daha üstün râvilere muhalif olarak rivayet ettiği hadîsle infiradı, yani tek kalmasıdır. Râvi rivayetiyle tek kalır, fakat muhalefet bahis konusu olmazsa bu hadîs şâz sayılmaz [14].

Munker ise, yine İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a göre, râvinin kendinden üstün râvilere muhalif ve münferid rivayetidir. Bu tarif, yukarıda da görüldüğü gibi, Şâzın tarifinden başka bir şey değildir. Nitekim İbnu'ṣ-Ṣalāḥ da, munkerin bu tarifini verdikten sonra "munker ve şâz aynı manâdadır" demiştir [15].

İbn Ḥacer ise, her ne kadar İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın *'Ulūmu'l-ḥadīṣ*'ini hulâsa etmiş olsa bile, şâz ve munker arasını ayırmış, şâzzı, sika râvinin kendinden üstün olan, munkeri de, zayıf râvinin sika olan râvilere muhalif rivayetleri olarak tarif etmiş ve şöyle demiştir: "Bundan anlaşılıyor ki şâz ile munker arasında tek yönlü umûm husûs vardır; yani aralarında daha güvenilir râvilere muhalefet olması bakımından birlik; şâz râvisinin ṣiḳa (güvenilir), yahut ṣadūḳ (sözü doğru), munker râvisinin ise zayıf olması yönünden ayrılık vardır. Aralarında eşitlik olduğunu söyliyenler gaflet içindedirler" [16].

İbn Ḥacer'in, hulâsada konuların tertibi yönünden takip ettiği yol da İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın kitabına nisbetle bâriz bir farklılık arzeder. Esasen mukaddimesinde bu hususa da işaret etmiş ve İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'tan bahsederken şöyle demiştir: (İbnu'ṣ-Ṣalāḥ) Eşrefiyye Medresesinde hadîs öğretimiyle görevlen-

---

13 Bkz. s. 24-25. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın yukarıda zikrettiğimiz görüşü ile, İbn Ḥacer'in bu görüşe karşı ileri sürdüğü itirazı nakleden es-Suyūṭī, aynı konuda şöyle demiştir: *El-Ezhāru'l-mutenāṣire fi'l-aḫbāri'l-mutevātire* adıyle bâblara göre tertiplenmiş bir kitap telîf ettim. Bu kitapta, her bir hadîsin turukunu, onu ihrac edenlerin isnadlarıyle birlikte zikrettim Sonra bu kitabı kısaltarak ona *Ḳatfu'l-ezhār* adını verdim. Bu kitapta yer alan pek çok hadîs vardır ki, bunları 50 nin üstünde bir sahabe kalabalığının rivayet ettiği görülür (es-Suyūṭî, *Tedrību'r-rāvī fī şerḥı Taḳrībi'n-Nevevī*-Mısır 1379-1959-s. 273).

14 Bkz. *'Ulūmu'l-ḥadīṣ*, s. 70.

15 Aynı eser, s. 72.

16 Bkz. s. 45.

dirildiği zaman meşhur kitabını cemetmiş; hadîs usûlü ilminin çeşitli konularını tehzîb ile, yeri geldikçe talebelerine yazdırmıştır. Bu yazdırma dolayısıyledir ki, kitabın tertibi istenilen mükemmeliyette olmamıştır".

İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın kitabındaki tertib bozukluğu ve sebebiyle ilgili olarak ileri sürülen buna benzer bir görüş de Ḥācī Ḫalīfe tarafından el-Buḳāʿīden nakledilmiştir [17]. Filhakika mezkûr kitabın fihristi tetkik edildiği zaman, ayrı başlıklar altında yer alan konuların belirli bir nizam dâhilinde tertip edilmediği ve meselâ senede taalluk eden bir konudan bahsedildikten sonra, onunla ilgili olmıyan metne müteallık bir konuya atlandığı kolayca müşahede edilir. Bununla beraber, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın bu kitabı, hadîs ilimleri sahasında ihtiva ettiği geniş bilgi dolayısıyle şöhretin zirvesine erişmiş ve bu sebeple, gerek en-Nevevī'nin *Taḳrīb*'inde ve gerekse el-ʿIrāḳī ve es-Suyūṭī'nin *Elfiye*-lerinde görüldüğü şekilde, daha sonraki ulemâ da telîflerinde İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a tâbi olmuşlar ve kitaplarını, onun kitabındaki sıraya göre tertip etmişlerdir.

İbn Ḥacer ise, diğer ulemâ gibi İbnu ṣ-Ṣalāḥ'ın kitabını hulâsa etmiş olmakla beraber, konuların tertîbi yönünden ona tâbi olmamış, kitabının mukaddimesinde de belirttiği gibi "onu kendisine hâs bir şekilde tertip ve izah etmiştir".

İbnuṣ-Ṣalāḥ, kitabına "ṣaḥīḥ" hadîsin tarif ve izahıyle başlamış, sonra sırasıyla "ḥasen", "zayıf", "musned", "muttasıl", "merfû", "mevkûf", "maktû", "mursel", "munkatı", "muʿdal", "muʿanʿan", "tedlîs", "şâz", "munker" v.s. gibi metin ve isnada taalluk etmeleri yönünden birbirleriyle yakınlığı olmayan hadîs çeşitlerini karışık olarak ele almıştır.

İbn Ḥacer ise, daha şümullü olması itibariyle söze "haber" lafzıyle başlamış ve "haber" i, isnadının azlığı veya çokluğu yönünden bize gelişi itibariyle dört kısma ayırmış, birincisine "mutevâtir", diğerlerine de sırasıyle "meşhûr", "azîz" ve "garîb" demiştir.

"Haber-i âhâd" da denilen mutevâtir dışındaki diğer üç haber çeşidini sıhhat ve zafitey yönünden "makbûl" ve "merdûd" olmak üzere iki kısma ayırmış; makbûl haberler içinde "sahîh" ve "hasen" i, merdûd haberler içinde de, bir taraftan isnadlarında çeşitli şekillerde vâkî râvi düşmesiyle, diğer taraftan çeşitli sebeplerden râvi cerhiyle meydana gelen "zayıf" hadîsleri incelemiştir.

Bu tertip, usûl-i hadîse müteallık meşhûr kitaplar arasında belki ilk defa görülen ve zamanımızın ilim anlayışına son derece uyan şayan-ı dikkat bir tertiptir.

---

17 Bkz. *Keşfu'ẓ-ẓunūn* II. 1162.

Gerek iki müellif arasında beliren ve bazı konuların izahına taalluk eden görüş ayrılıkları ve gerekse biraz önce zikrettiğimiz tertip farkları, sırası geldikçe dip notlarda açıklamağa çalışacağımız diğer bazı meselelerle birlikte tercemesini takdîm ettiğimiz kitabın, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'tan hulâsa edilerek aktarılmış basit bir kopya olmadığını ortaya koymaktadır. Esasen bu kitabın, asırlardan beri hadîs ilmiyle meşgul olanlar arasında birinci derecede kaynak kitap olarak kabul görmesi ve müteaddit kimseler tarafından şerh ve nazmedilmesi de, bizim bu görüşümüzü teyîd eden hususlardandır.

Netice olarak ifade etmek lâzım gelirse, *Nuḫbetu'l-fiker* şerhi, usûl-i hadîs ilminde, müellifine ait yeni görüşler ortaya koyan hacmi küçük, kıymeti büyük bir kitaptır.

Nuḫbetu'l-fiker, Ḥācī Ḫalīfe'nin ifadesine göre [18], ilk defa müellifin oğlu Kemālu'd-Dīn Muḥammed İbn Aḥmed İbn Ḥaceri'l-ʿAsḳalānī tarafından şerhedilmiş ve bu şerhe *Netīcetu'n-naẓar fī şerḥı Nuḫbeti'l-fiker* adı verilmiştir. Daha sonra müellif İbn Ḥacer, mukaddimesinde de belirttiği gibi İbnu'ṣ-Ṣalāḥ-tan hulâsa ettiği bu kitabı *Nuzhetu'n-naẓar fī tavżīḥı Nuḫbeti'l-fiker* adıyle şerhetmiştir. Bu şerh, bizim burada tercemesini takdîm ettiğimiz kitaptır.

Nuḫbetu'l-fiker'in bunlardan başka yapılmış şerhleri de vardır. Bu şerhlerden biri *İmʿānu'n-naẓar fī tavżīḥı Nuḫbetu'l-fiker* adıyle Muḥammed Ekrem İbn ʿAbdirraḥman el-Mekkī'ye, biri, müellifin muâsırlarından Kemālu'd-Dīn Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbni'l-Ḥasan İbn ʿAlī İbn Yaḥyā İbn Muḥammed İbn Ḫalef İbn Ḫalīfe et-Temīmī ed-Dārī eş-Şemenī (Ö, 821) ye, bir diğeri de *Behcetu'n-naẓar ʿalā şerḥı Nuḫbeti'l-fiker* adıyle Ebu'l-Ḥasan Ṣādıḳ İbn ʿAbdi'l-Hādī es-Sindī (Ö. 1138) ye aittir.

Nuḫbe'nin, müellif İbn Ḥacer tarafından yapılmış olan *Nuzhetu'n-naẓar* adlı şerhi de hem ʿAli İbn Sulṭān Muḥammed el-Herevī el-Ḳārī (Ö. 1014) tarafından *Muṣṭalaḥātu ehli'l-eṣerʿala şerḥı Nuḫbeti'l-fiker* adıyle, hem Abdu'r-Raūf İbn Tāci'l-ʿĀrifīn el - Munāvī (Ö. 1021) tarafından *el-Yavāḳītu ve'd-durer fī şerḥı Nuḫbeti'l-fiker* adıyle şerhedilmiştir.

Bunlardan başka, müellifin talebesi Ḳāsım İbn Ḳuṭluboğa el-Ḥanefī (Ö. 876), Sirriyyu'd-Dīn İbnu'ṣ-Ṣāʿiğ (Ö. 1066) ve Kemālu'd-Dīn Muḥammed İbn Ebī Şerīf el-Maḳdisī (Ö. 1419) tarafından yine *Nuzhetu 'n-naẓar* üzerine yazılmış birer hâşiyeleri vardır. Ebu'l-İmdâd İbrāhīm İbn İbrâhīm İbn Ḥasan el-Lukkānī (Ö. 1041) nin aynı kitap üzerine yazılmış hâşiyesi ise *Każāʿu'l-vaṭar min Nuzheti'n-naẓar* adını taşır.

18 Aynı eser, II. 1936.

Nuhbetu'l-fiker'in şerh ve hâşiyeleri yanında bazı müellifler tarafından yapılmış nazım şekilleri de vardır. Bunlardan biri, yukarıda ismi geçen ve aynı kitabı şerheden Kemālu'd-Dīn eş-Şemenī (Ö. 821) ye aittir. Bu Nuhbe nazmı, bilâhara eş-Şemenī'nin oğlu Teḳıyyu'd-Dīn Ebu'l-ʿAbbās Aḥmed İbn Muḥammed eş-Şemenī (Ö. 872) tarafından şerhedilmiş ve *el-ʿĀliyu'r-rutbe fī şerḥı naẓmı'n-Nuhbe* adı verilmiştir.

Silku'd-durer fī muṣṭalaḥı ehli'l-eṣer ve naẓmı Nuhbeti'l-fiker li'bni Ḥacer adlı bir *Nuhbe* nazmı, Şeyhulislâm Muḥammed Rażıyyu'd-Dīn Ebu'l-Fażl İbn Muḥammed Ebi'l-Berakât (Ö. 935) a; *ʿIḳdu'd-durer fī naẓmı Nuhbeti'l-fiker* de Ebū Ḥāmid Sīdu'l-ʿArabī İbn Ebi'l-Meḥāsin Yūsuf İbn Muḥammed el-Fāsī (Ö. 1052) ye aittir.

Keza İbnu'ṣ-Ṣayrafī Aḥmed İbn Ṣadaḳa (Ö. 905) nın, Şihābu'd-Dīn Aḥmed İbn Muḥammed eṭ-Ṭavḥī (Ö. 893) nin, Burhānu'd-Dīn Muḥammed İbn Ebī İsḥāḳ el-Maḳdisī (Ö. 900) nin ve en-Nāṣır eṭ-Ṭablāvī'nin torunlarından Manṣūr'un *Nuhbe* üzerine yazılmış nazımları vardır [19].

İbn Ḥacer'in, sayısı 150 yi geçen kitaplarından bir kısmını burada zikretmiş bulunuyoruz. Diğerlerini, onun terceme-i hâlinden bahseden eserlerde tam liste olarak görmek mümkündür.

Son söz olarak, burada şunu da kaydedelim ki: İbn Ḥacer, 70 senenin üstündeki bir ömrü ilim yolunda tüketmiş, bugün, kütüphanelerimizi dolduran yüzlerce cild eser bırakarak 852 senesi Zilhıcce (1449 Şubat) ayının 28 inci gecesi yatsı vaktinde bu dünyadan göçüp gitmiştir. Ertesi günü kaldırılan cenazesine başta Mısır sultanı Melik Ẓāhir olmak üzere zamanın ulemâ ve ruesası da katılmış, o zamana kadar misli görülmemiş kalabalık bir cemaat namazında hazır bulunmuştur.

Allah rahmetini üzerinden eksik etmesin.

19 *Nuhbetu'l-fiker*'le ilgili şerh, hâşiye ve nazımları hakkında bkz Ḥācī Ḥalīfe, *Keşfu'ẓ-ẓunūn*, II. 1936-37; el-Ḥākim Ebū ʿAbdillah en-Neysābūrī *Maʿrifetu ʿulūmi'l-ḥadīṣ* (Kahire 1937) (Muḳaddimetu'l-muṣaḥḥıḥ), s. kā; es-Suyūṭī, *Tedribu'r-rāvi*, (Mukaddime), s. vāv.

MUKADDİME

(Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyle)

Hamd, Âlim, Kadîr, Hayy, Kayyûm, Basîr olan Allah'a mahsustur. Tek bir Allah'tan başka İlâh olmadığına, şerîki bulunmadığına şehadetle O'nu tekbîr ederim. Cennet nimetleriyle müjdeleyici ve Cehennem azabiyle korkutucu olarak bütün insanlara gönderdiği efendimiz Muhammed (A.S.) e, âl u ashabına Allah salât ve selâm etsin.

Hadîsçilerin ıstılâhı hakkında eski ve yeni imamlara ait tasnîf edilmiş eserler pek çoktur. Bu konuda ilk kitap tasnîf eden kimse, el-Ḳāżī Ebū Muḥammed er-Rāmahurmuzī [1] olup kitabına *el-Muḥaddiṡu'l-fāṣıl* [2] adını vermiştir; fakat bu kitap, bütün konuları içine almamıştır.

Er-Rāmahurmuzī'den sonra el-Ḥākim Ebū ʿAbdillah en-Neysābūrī [3] gelir. Fakat o da kitabını tertîb ve tehzîb etmemiştir [4].

1 Ebū Muḥammed el-Ḥasan İbn ʿAbdirraḥman İbn Ḫallâd el-Fārisī er-Rāmahurmuzī, Hicrî 360 senesine kadar Başra'nın doğusuna düşen ve Huzistan içinde yer alan Rāmahurmuz şehrinde yaşamıştır. 290 Hicrîde ilimle meşgul olmağa başlamış ve başta babası olmak üzere bir çok tanınmış kimselerden hadîs dinlemiştir. İbn Ḥacer'den naklen yukarıda da belirtildiği gibi, hadîs usûlüne ait ilk kitabın müellifidir. *El-Muḥaddiṡu'l-fāṣıl* adlı bu kitabın bir nüshasını elinde bulundurduğunu belirten eẕ-Ẕehebī, er-Rāmahurmuzī'yi bu sahanın adamı olarak tanıtır ve "onun hadîs ilmine ait kitabını gözden geçiren herkes bunu kolayca anlar" der. Bkz-Eẕ-Ẕehebī, *Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ* (Mısır 1382-1963), III. 906.

2 *El-Muḥaddiṡu'l-fāṣıl beyne'r-rāvī ve'l-vāʿī.* Henüz tabedilmemiş olan bu eserin müteaddit yazma nüshaları bulunmaktadır. Bu nüshalardan ikisi İstanbul'da (Köprülü No. 397 ve Şehit Ali Paşa No. 531 kütüphanelerinde), birisi İran (Meşhed) da, birisi Şām (Ẓāhiriyye) da, diğerleri de İspanya (Escorial) ve Berlin'dedir (Bkz. Brockelmann, S I 274).

3 Asrında muhaddislerin imamı olarak şöhret kazanan Hâfız Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn ʿAbdillah İbnMuḥammed İbn Nuʿaym eż-Żabbī en -Neysābūrī, Hicrî 321 senesinde doğmuş babasının ve dayısının teşvikıyle küçük yaşta hadîs öğrenmeğe başlamıştır. Eẕ-Ẕehebī, onun 330 senesinde yani henüz dokuz yaşında iken hadîs dinlemeğe başladığını, yirmi yaşında bu maksatla Irak'a seyahat ettiğini, sonra Horasan ve Maveraunnehr'i dolaşarak iki bin civarında şeyhe mülâkî olup onlardan hadîs kaydettiğini zikreder (*Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ*, III. 1039).

4 El-Ḥākim Ebū ʿAbdillah'ın usûl-i hadîse ait olan bu eseri *Maʿrifetu ulūmi'l-ḥadīṡ* adını taşır. Kitap Kahire'de 1937 senesinde tabedilmiş olup hadîs ilminin 52 nev'ini ihtiva etmektedir. Her bir nevi müstekıl bir bölüm mahiyetindedir ve konular belirli bir nizama göre tertip edilmemiştir.

El-Ḥākim'i, Ebū Nu'aym el-Işbahānī [5] takip etmiş ve onun kitabına bazı ilâveler yaparak yeni bir kitap vücûda getirmiş, bir çok şeyleri de kendinden sonrakilere bırakmıştır.

Bunlardan sonra el-Ḫaṭīb Ebū Bekr el-Bağdādī [6] gelmiş, *el-Kifāye* [7] adını verdiği rivayet kâideleriyle ve *el-Cāmi'li-ādābi'ş-şeyḫ ve's-sāmi'* [8] adını verdiği rivayet âdâbiyle ilgili birer kitap tasnîf etmiştir. Hadîsle ilgili ne kadar ilim varsa, o konuda bir kitap vücûda getirdiği için Hâfız Ebū Bekr İbn Nuḳṭa [9] onun hakkında şöyle demiştir: "Her insaf sâhibi bilir ki, el-Ḫaṭīb'ten sonra gelen muhaddisler onun kitaplarına istinad ederler".

El-Ḫaṭīb'ten epeyce sonra diğer bazı kimseler daha gelmiş ve bu ilimden nasîblerini almışlardır. El-Ḳāżī 'Iyāż [10] küçük bir kitap cemetmiş ve ona

5 Hâfız Aḥmed İbn 'Abdillah İbn İsḥāḳ İbn Mūsā İbn Mihrān eṣ-Ṣūfī, Ebū Nu'aym el-Işfahānī 336 Hicrîde doğmuştur. İlk semâ'ı 344 de Isbahan âlimlerinden Ebū Muḥammed İbn Fāris'tendir. Horasan ve Irak'a yaptığı seyahatlarda asrının bir çok ileri gelenlerine mülâkî olmuş ve onlardan hadîs dinlemiştir. Hıfzıyle şöhret kazanan Ebū Nu'aym, daha sonraları kendisinden hadîs almak için daima ziyaret olunan bir şahsiyet olmuştur. Rivayet olunduğuna göre, hergün öğle vaktine kadar etrafında toplananlardan biri ona dilediği bir şeyi okuyarak arzeder, ve bu, eve gitmek için yola çıktığı zaman da devam ederdi.Ebū Nu'aym bundan usanç duymaz, yılgınlık göstermezdi.

Ḥılyetu'l-evliyā' adlı kitabı en çok şöhret kazanan eserlerindendir. Bunun yanında *Kitābu ma'rifeti'ṣ-ṣaḥābe, Kitābu delā'ili'n-nubuvve, Tārīḫu Işbahān*, el-Buḫārī ve Muslim üzerine yaptığı mustahracât da meşhur kitapları arasındadır.

Ebū Nu'aym 430 H. de 94 yaşında iken vefat etmiştir (*Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ*, III. 1092-98).

6 Hâfız, Şam ve Irak Muhaddisi, sayısız tasnîflerin sâhibi Ebū Bekr Aḥmed İbn 'Ali İbn Ṣābit İbn Mehdī, el-Ḫaṭību'l-Bağdādī 392 H. de dünyaya gelmiştir. Babası, Irak'ta bir karyenin hatîbi idi ve el-Kettānī'den hadîs dinlemiş, ona Kur'ân okumuştu. Oğlunun yetişmesinde büyük tesiri olmuştur. İbn Mākūlā'nın ifadesine göre el-Ḫaṭīb, Hazreti Pepgamberin hadîsleri hakkında bilgi, hıfz, itkan ve zabt yönünden olduğu gibi, hadîslerin isnad ve illetlerine, sahîh ve garîbine, münker ve zayıfına vâkıf olan âyânın sonuncusudur. Eẕ-Ẕehebī'nin es-Sem'ānī'den naklen belirttiğine göre, el-Ḫaṭīb 56 kitap tasnîf etmiştir. *Tārīḫu Bağdād,el-Kifāye, es-Sābıḳ ve'l-lāḥīḳ, şerefu aṣḥābi'l-ḥadīṣ,el-Muttefiḳ ve'l-mufterik, Taḳyīdu'l-'ılm* bunlardandır.

El-Haṭīb, 463 H. senesinde vefat etmiştir. (Eẕ-Ẕehebī, *Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ*, III. 1135-1146).

7 *El-Kifāye fī 'ılmi'r-rivāye*, Haydarabad'ta 1357 senesinde tabedilmiştir. Kitap, hadîs ilminin çeşitli konularını ihtiva eder.

8 Henüz tabedilmemiş olan bu kitabın yazma nüshası mevcuttur.

9 Irak muhaddisi Mu'īnu'd-Dīn Ebū Bekr Muḥammed İbn 'Abdi'l-Ganī İbn Ebī Bekr İbn Şucā'el-Bağdādī el-Ḥanbelī, İbn Nuḳṭa, 570 senesinde doğmuş, küçük yaştan itibaren hadîsle meşgul olmuş, bir çok kitap istinsah ve tasnîf etmiştir. *Et-Taḳyīd fī ruvāti-l-kutubi ve'l-mesānīd* adlı kitabı meşhurdur.

İbn Nuḳṭa 629 senesinde vefat etmiştir.

10 Mağrib âlimi olarak şöhret kazanan el-Ḳāżī 'Iyāż İbn Mūsā Ebu'l-Fażl el-Yaḥsubī 476 senesinde doğmuştur. Aslen Endulusludur. Ceddi Fas'ta yerleşmiş olduğu için el-Ḳāżī 'Iyāż da orada yetişmiş ve henüz 20 yaşında iken Ebū 'Alī el-Gassānī'den icazet almıştır. 28 yaşlarında münazaralara iştirak etmiş, 35 yaşında da kaza müessesesinin başına geçmiştir. *Eş-Şifā fī şerefi'l-Muṣṭafā, Tertību'l-medārik, Meşāriḳu'l-envār* adlı kitapları büyük şöhret kazanmıştır.

El-Ḳāżī 'Iyāż 544 H. senesinde vefat etmiştir (Eẕ-Ẕehebī, *Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ*, IV. 1304-1307).

el-İlmā' fī ma'rifeti uṣūli'r-rivāye ve taḳyīdi's-semā' [11] adını vermiştir. Ebū Ḥafṣ el-Meyāncī [12] bir cüz cemetmiş ve *Mā lā yesa'u'l-muḥaddiṣe cehluh* [13] diye isimlendirmiştir. Bunlar gibi şöhret kazanan, verdiği bilgi çok olsun diye değişik konuları içine alan, anlaşılması kolay olsun diye kısaltılan daha bir çok kitap tasnîf edilmiş ve bu, Hâfız, Fakîf, Taḳıyyu'd-Dīn Ebū 'Amr 'Oṣmān İbnu'ṣ-Ṣalāḥ 'Abdurraḥman eş-Şehruzūrī [14] gelinceye kadar devam etmiştir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ Dımaşḳ'ta yaşamıştır. Eşrefiyye Medresesinde hadîs öğretimiyle görevlendirildiği zaman meşhur kitabını cemetmiş; hadîs usûlü ilminin çeşitli konularını tehzîb ile bunları yeri geldikçe talebelerine yazdırmıştır. Bu yazdırma dolayısıyledir ki, kitabın tertibi istenilen mükemmeliyette olmamıştır. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, daha ziyade yukarıda ismi geçen el-Ḫaṭīb'in çeşitli kitaplarına itina göstermiş, dağınık konularını biraraya getirmiş, başka ilâveler yapmış, faydalı olanlarını seçmiş; bu suretle, başka kitaplarda dağınık olan meseleler, onun kitabında biraraya gelmiştir. Bu sebepledir ki halk, bu kitaba eğilmiş ve onun yolunda gitmiştir. Kaç kişi onu nazmetmiş, kaç kişi ihtisar etmiş, kaç kişi üzerine müstedrek yazmış, kaç kişi iktisar etmiş, kaç kişi onun leh ve aleyhinde bulunmuş, sayılamaz [15].

---

11 Henüz tabedilmemiş olan bu eserin İstanbul (Ayasofya No. 433) da, Şam (Ẓāhiriyye) da ve İspanya (Escorial) da birer yazma nüshası mevcuttur.

12 Ebū Ḥafṣ 'Omer İbn 'Abdi'l-Mecîd İbn 'Omer el-Ḳuraşī el-Meyancî (el-Meyānecī) 580 senesinde vefat etmiştir. *Nuḫbetu'l-fiker* kenarında 'Alī el-Ḳārī'den naklen konulan bir hâşiyede belirtildiğine göre el-Meyāncī Azarbeycan'da Meyânec isimli bir yere nisbettir.

13 Müellifi hakkında fazla bilgi verilmiyen bu kitap küçük bir risaleden ibaret olup Ḥācī Ḫalīfe'nin ifadesine göre 579 senesinde Mekkede yazılmıştır (Keşfu'ẓ-ẓunūn, II. 1575).

14 *'Ulūmu'l-ḥadīṣ* müellifi Şeyhulislâm İbnu'ṣ-Ṣalāḥ 577 senesinde Şehruzūr'da dünyaya gelmiştir. Önce babasından fıkıh dersleri almış, sonra bir müddet Musul'da kalmış, Bağdad, Hemedan, Nisabur, Merv, Dimaşk, Haleb ve Harran'a seyahat etmiş, oralarda bulunan meşhur ulemadan hadîs dinlemiştir. Eşrefiyye Medresesinde hadîs dersini vermeğe başladıktan sonra bir çok kitap tasnif etmiş, fetvalar vermiştir. Tefsir ve fıkıh sahasında da asrının ileri gelenlerinden biri idi. 643 senesinde Dimaşk'ta vefat etmiştir Eẓ-Ẕehebī, *Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ*, IV. 1430-1433)

15 İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın *Muḳaddime* adıyle şöhret kazanan *'Ulūmu'l-ḥadīṣ*'i müteaddit kimseler tarafından ihtisar olunmuştur. Bunların başında Muḥyi'd-Dīn Yaḥyā İbn Şeref en-Nevevī (Ö. 676) gelir. En-Nevevī, ihtisar ettiği bu kitaba *Taḳrību'l-irşād ilā 'ılmi'l-isnād* adını vermiştir. Yine kendisi tarafından *et-Taḳrīb ve't-teysīr* adıyle ihtisar edilen bu kitap, hem Zeynu'd-Dīn el-'Irāḳī (Ö. 806), hem Burhānu'd-Dīn el-Ḥalebī (Ö. 851), hem es-Seḫāvī (Ö. 902), hem de Celālu'd-Dīn es-Suyūṭī (Ö. 911) tarafından şerhedilmiştir. Bunlar arasında es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-rāvī fī şerḥı Taḳrībi'n-Nevevī* adlı kitabı en çok şöhret kazananıdır.

'Ulūmu'l-ḥadīṣ'in diğer muhtasarları arasında Bedru'd-Dīn İbn Cemā'a (Ö. 733) nın *el-Menhelu'r-revī*'si, 'Ala'ud-Dīn el -Mardīnī (Ö. 750) ve İbn Keşīr (Ö. 773) in ihtisarları ile el-Bulḳīnī (Ö. 805) nin *Meḥāsinu'l-ıṣṭılāḥ*'ı zikredilebilir.

'Ulūmu'l-ḥadīṣ'in muhtasarları yanında yapılmış bazı şerhleri de vardır. Bunlardan Bedru'd-Dīn ez-Zerkeşī (Ö. 794) nin şerhi ile Zeynu'd-Dīn el-'Irāḳī (Ö. 806) nin *et-Taḳyīd ve'l-īżāḥ*'ı, ve İbn Ḥacer (Ö. 852) in *el-Īfṣāḥbi-tekmīli'n-nuket 'alā İbni'ṣ-Ṣalāḥ*'ı en meşhurlarıdır.

'Ulūmu'l-ḥadīṣ bazı müellifler tarafından da nazmedilmiştir. Bunlar arasında yukarıda ismi geçen el-'Irāḳī'nin nazmı *Elfiyetu'l-'Irāḳī* adıyle çok şöhret kazanmış ve bir çok kimse tarafından şerhedilmiş veya üzerine hâşiye yazılmıştır. Keza es-Suyūṭī'nin*Naẓmu'd-durer* adlı elfiyesi de şöhret kazanan nazımlardandır.

Bazı dostlar, kendileri için bu kitabı özetlememi benden istediler. Ben de onu küçük bir kitap halinde özetledim ve *Nuḫbetu'l-fiker fī muṣṭalaḥı ehli'l-eṯer*[16] adını verdim. Bu işi yaparken, bazı nâdir ve faydalı ilâveler yaparak onu kendime hâs bir şekilde tertib ve izah ettim. İkinci defa bende bir heves uyandı ve bu ilme yeni başlayanlar için gizli taraflarını açıklayan, faydalı taraflarını gösteren ve müşkillerini halleden bir şerh yazmak fikri belirdi. Nihayet, bu yola girmek temennisiyle dostların isteklerine icabet ettim. İzah ve tevcîh yönünden metnin şerhinde büyük gayret sarfettim; anlaşılmayan taraflarına işarette bulundum; çünkü ev sâhibi evin içindekini başkasından daha iyi bilir. Bende şu düşünce de belirdi ki, şerhi yazarken konuyu genişletmek daha uygun ve metin arasına koymak daha faydalı olacaktır. İşte bu maksatla gideni az bulunan bu yola girdim. Allah'tan muvaffakıyet temennî ederek derim ki:

16 Bu kitapla ilgili daha geniş bilgi için İbn Ḥacer el-'Asḳalānī'nin hayatına dair yazdığımız mukaddimeye bakınız.

HABERLER

Haber ve Hadîs

Bu ilimle meşgul olan ulemaya göre, haber, hadîsin müradifidir. Bazıları da, Hazreti Peygamberden gelen şeylere *hadîs*, başkalarından gelen şeylere ise *haber* demişlerdir. Bu sebepten târih ve benzeri ilimlerle meşgul olanlara *ahbârî*, Sunnet-i Nebeviyye ile meşgul olanlara da *muhaddis* denilmiştir. Bazıları ise haberle hadîs arasında umûm husûs bulunduğunu söylemişlerdir. Buna göre, her hadîs haberdir; fakat her haber hadîs değildir. Burada, bize gelişi itibariyle daha şümullü olması bakımından, söze "haber" lafzıyle başlanmıştır.

Haberin çeşitleri

Haberin ya bir çok turuku, yani isnadları bulunur. (Ṭuruḳ, Ṭarīḳ'ın çoğuludur. *Fa'īl* vezni, çokluk için *fu'ul* vezniyle, azlık için de *ef''ıle* vezniyle çoğul yapılır. *Ṭuruḳ*'tan maksat *isnadlar*'dır. İsnad ise, hadîs metninden hikâyedir[17]. İsnadın bu çokluğu, tahdit edilmiyecek bir sayıda vârid olduğu zaman tevatürün şartlarından biri gerçekleşmiş olur). Öyle ki, âdet bu çokluğun yalan üzerinde kasden birleşmelerini mümkin kılmaz. Keza kasıd olmasa bile, onlardan ittifakla yalan çıkması da mümkin değildir.

Mutevatir haberler

Sahîh olan görüşe göre, tevatürde[18] haberi rivayet edenlerin sayısını tayin etmeğe lüzûm yoktur. Bununla beraber, bazıları sayıyı tayin ederek

17 Bedru'd-Dîn İbn Cemā'a (Ö. 733) ve eṭ-Ṭībī (Ö. 743) de "sened"i bu şekilde tarif etmiş ve "metnin tarîkından ihbardır" demişlerdir. Buna göre sened, ya dağın eteğinden zirvesine doğru yükselmekten alınmış bir manâya delâlet eder; çünkü bu manâda *musnid*, haberi kailine yükselten kimsedir; yahutta "sened", mutemed manâsında kullanılmıştır. Meselâ "fulan seneddir" denir ve onun mutemed olduğu belirtilmiş olur; aynı zamanda metnin tarîkını haber vermek de bununla isimlendirilir; çünkü hadîsçiler, bir hâdîsin sıhhat ve zafiyetinde ona istınad ederler. "İsnad" da hadîsi kailine refetmek veya yükseltmektir. Bu bakımdan hem sened ve hem de isnad aynı manâda ve aynı şey için kullanılmıştır (es-Suyūṭī, *Tedrību'rāvī*, s. 5).

18 Tevatür, lugatta tetâbu, yani arkası kesilmeksizin birbirini takip etmek ve birbirinin peşisıra gelmek manâsında masdar olup, mutevâtir bundan ismi fâildir. Meselâ Araplar *vāte-*

dört kişinin rivayetiyle haber mutevatir olur demişlerdir. Bazılarına göre bu-sayı beş, bazılarına göre yedi, on, on iki, kırk, yetmiş v.s. dir. Bu rakamları ileri sürenlerin her biri, içinde o rakamın geçtiği bir delile istinad etmiş [19] ve bu sayıda gelen haberin ilim ifade edeceğini söylemiştir. Fakat bu türlü rakamları, onların içinde geçtikleri meseleye hâs olmaları dolayısıyle başka yerlerde tekrarlamağa lüzûm yoktur.

İşte haber, bu şekilde rivayet edilir ve buna, Hazreti Peygamber devrinden zamanımıza kadar haberin rivayetinde mezkûr çokluğun eşit bir şekilde devamı da eklenirse, bu da tevatürün şartlarından biri olur. Buradaki eşitlikten maksat, bazı tabakalarda mezkûr çokluğun artmaması değil, eksilmemesidir. Zira bu meselede artış evleviyetle matlûbtur.

Tevatürün diğer bir şartı, nihayetinin akla dayanan bir kazıyye değil, gözle görülen bir olay veya kulakla işitilen bir haber olmasıdır [20]. İşte bu dört şart: Âdeten yalan üzerinde birleşmelerini imkânsız kılan kalabalık, bu kalabalığın bidayetten sonuna kadar kendileri gibi bir başka kalabalıktan rivayeti, nihayette istinad ettikleri şeyin akıl değil his olması ve bu şekilde rivayet edilen haberin dinleyen için ilim ifade etmesi bir araya gelirse, bu habere mütevatir denir. Eğer bu şartlardan biri olan haberin ilim ifade etme keyfiyeti tahakkuk etmezse, bu haber sadece meşhur olur. Bu sebeple her müteva-

---

re'ş-şavma derler ve bir kimsenin aralıklarla devamlı oruc tuttuğunu kasdederler; ancak bu aralıklarda bir intizam bahis konusu değildir. Yani iki oruc arasında bazan bir gün, bazan da iki veya üç gün oruc tutulmadığı olur. Bu manâya uygun olarak, haberin tevatürü, onu haber verenlerin birbiri arkasına gelmeleri demektir. Ancak biraz önce de açıkladığımız gibi, birbiri arkasına gelen haberciler arasında belirli bir zaman kaydı mevcut değildir.

19 Meselâ "kadınlarınızdan fuhşu irtikâb edenlere karşı içinizden dört kişiyi şâhid gösterin" (Nisâ süresi, 14) mealindeki âyete istinad edenler, haberin her tabakada en az dört kişi tarafından rivayet edilmesini mütevatirin şartı olarak ileri sürmüşlerdir. Bunun gibi 12 rakamını ileri sürenler de "Allah İsrail oğullarından Mîsak almıştı. Biz onlardan 12 reis tayin ettik" (Mâide sûresi, 13) meâlindeki âyete istinad etmişlerdir. Ancak bu âyetlerede zikri geçen rakamların, mütevatirin şartı olarak ileri sürülmesindeki hikmeti ve aralarındaki münasebeti anlamak güçtür. Müellifin de dediği gibi, âyette geçen rakam, o âyetin konusu ile ilgilidir ve bu rakamı, hiç ilgisi olmayan bir başka konu için delil olarak ileri sürmek manâsızdır.

20 Hazreti Peygamberin hadîsleri bahis konusu olduğu zaman, bunların ya onun sözü, ya fiili, yahutta takrîri olduğu malûmdur. Buna göre Hazreti Peygamberden rivayet olunan sözler kulakla işitilen, fiil ve takrirler ise gözle görülen haberler cinsindendir ve aklî kaziyyeye işaretle ondan bahsetmeğe lüzûm yoktur.

Bununla beraber mutlak mütevâtir bahis konusu olur ve Hazreti Peygamberin hadîsleri dışında diğer haberler de konu içerisinde mütâlâa edilirse, aklî kaziyyeye istinad eden haberi diğerlerinden ayırt etmek gerekir. Çünkü sırf aklî kaziyyeye istinad eden bir haber, ılm-î zarurî ifade etmemesi dolayısıyle mütevatir haberlerden sayılmaz. Meselâ âlemin hudûsunu istidlâl yolu ile isbat ettiğini ileri süren bir kimsenin haberi, onu nakledenler arasında, yine istidlâl yolu ile aksini, yani kıdemini isbat edenlerin bulunması halinde mütevâtir olmaktan çıkar.

tir meşhurdur; fakat her meşhur mütevatir değildir. Bazan denilir ki, dört şart hâsıl olursa ilmin de husûlü gerekir. Bu, çok defa böyledir; fakat bazan da, her hangi bir engel dolayısiyle ilmin hâsıl olmadığı görülür. İşte bu izahla, tevatürün tarifi anlaşılmış olmaktadır. Bunun hilâfı, bazan da yine tahditsiz, fakat diğer bazı şartların yok olmasıyle ortaya çıkar.

Haber, mutevatirin şartlarını cemetmiyecek şekilde ikinin üstünde, yani üç veya daha fazla, yahut yalnız iki, yahutta yalnız bir kişi ile tahdit edilmiş olarak gelir. Haberin iki kişi ile vârid olması sözünden kasdımız, ikiden az kimse tarafından rivayet edilmemesidir; tek bir isnadın bazı yerlerinde ikiden fazla kimse tarafından rivayet edilmiş olsa bile zarar vermez; çünkü bu ilimde az, çok üzerine hâkimdir.

İşte bunlardan birincisi, yani yalan üzerinde birleşmeleri âdeten mümkin olmıyan ve sayısı tahdit edilmiyen bir kalabalığın rivayet ettiği haber, mutevatirdir ve zikri geçen diğer şartlarıyle birlikte *ilm-i yakîn* ifade eder. *İlm-i nazarî*, biraz sonra da izah edileceği vechile bunun dışında kalır.

Yakîn'den maksat, gerçeğe uygun, kesin itikaddır ve tarifte mutemed olan da budur. Zira mutevatir haber, zarurî ilim ifade eder ki, reddi mümkin olmaması dolayısıyle, insan, bunun kabulünde muztar kalır. Bazıları da mutevatir haberin ancak *ilm-i nazarî* ifade ettiğini söylemişlerdir ki, bu görüş gerçeğe uygun değildir. Çünkü tevatürle, avam tabakasına mensup araştırma ehliyetine sâhip olmıyan bir kimse için de ilim hâsıl olur. *Nazar* (tetkik ve araştırma), malûm ve maznûn şeylerin tertibi olup, bununla malûm ve maznûna ulaşılır; avama mensup kimsede bu ehliyet yoktur. Eğer, tevatürle kazanılan ilim nazarî olsaydı, avam için bu ilim hâsıl olmazdı. Bu açıklama ile, ilm-i zarûrî ile ilm-i nazarî arasındaki fark anlaşılmış olmaktadır. Buna göre zarûrî, istidlâl olmaksızın ilim ifade eder; nazarî de ilim ifade eder, fakat istidlâl ile... Zarûrî, haberi işiten herkes için hâsıl olur; nazarî ise, ancak bu sahada ehliyyeti olan kimseler için hâsıl olur. Metinde, tevatürün şartlarını mübhem bıraktım; çünkü bu duruma göre mutevatir, isnad ilminin konularından değildir; isnad ilminde hadîs râvilerinin sıfatları ve rivayet şekilleri yönünden amel edilmesi veya terkedilmesi için hadîsin sıhhatinden veya zafiyetinden bahsedilir. Mutevatirde, onun ricalinden bahsedilmez; fakat bahsedilmeksizin onunla amel edilir.

Burada fâide olmak üzere şuna işaret etmek yerinde olur: İbnu'ṣ-Ṣalāḥ yukarıda açıklanan mutevatire misal göstermenin güç olduğunu ve bunun ancak *men kezebe ʿaleyye* hadîsi hakkında ileri sürülebileceğini iddia etmiştir. Gerek İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın bu şartları ihtiva eden mutevatirin nâdir bulunduğu ve gerekse başkalarının hiç bulunmadığı yolundaki iddiaları yersizdir. Çünkü

bu gibi iddialar, isnadların çokluğuna ve âdeten yalan üzerinde birleşmelerini, yahut yalanın onlardan ittifakla hâsıl olmasını imkânsız kılan ricalin ahval ve sıfatlarına gerektiği şekilde muttali olunamamaktan neş'et etmiştir. Hazreti Peygamberin hadîsleri arasında mutevatirin çok denecek kadar mevcut olduğunu ortaya koyan delillerin en güzeli, Şarkta ve Garpta ilim ehlinin ellerinde dolaşan ve musannıflarına nisbetlerindeki doğruluğu kesinlikle bilinen bir çok meşhur hadîs kitabı, bir hadîsin ihrac ve rivayetinde ittifak ettiği ve bu hadîsin turuk ve isnadları, diğer şartların tahakkuku ile birlikte yalan üzerinde ittifak etmelerini âdeten imkânsız kılacak bir şekilde çoğaldığı zaman, o hadîsin söyliyenine nisbetindeki doğruluk hakkında ılm-i yakîn hâsıl olur. Meşhur kitaplarda bu şekildeki hadîsler pek çoktur [21].

Meşhur haberler

İkincisi-ki bu, âhâd'ın ilk kısmıdır ve ikiden çok râvi ile tahdit edilmiş turuku bulunan haber olup, muhaddislere göre *meşhur*dur [22]. Fıkıh imamlarından bir cemaatin görüşüne göre de bu habere *mustefîż* denir. Haberin bu şekil-

---

21 13 No.lu notta da zikrettiğimiz gibi, es-Suyūṭī *el-Ezhāru'l-mutenāṣire fi'l-aḫbāri'l-mutevātire* adlı bir kitap telîf etmiş ve bu kitapta mütevâtir olarak rivayet edilen bir çok hadîsi bâblarına göre sıralamıştır. Yine es-Suyūṭī' nin belirttiğine göre meselâ *Ḥavż* hadîsi 50 den fazla, *el-Mesḥ'ala'l-ḫuffeyn* hadîsi 70, *ref'u'l-yedeyn fi'ṣ-ṣalāt* hadîsi 50 civarında, *Nażżara'llahu'mra'en semi'a maḳāletī* hadîsi 30 civarında, *nezele'l-Ḳur'ānu'alā seb'ati aḥrufin* hadîsi 27, *Men benā li'llahi mesciden* hadîsi 20, *Kullu muskirin ḥarāmun* hadîsi keza 20 sahabî tarafından rivayet edilmiş ve mutevâtir derecesine ulaşmıştır. Aynı şekilde *bede'el-İslāmu garīben* hadîsi *kullun muyesserun li-mā ḫuliḳa lehū* hadîsi, *inne aḥadekum le-ya'melu bi-'ameli ehli'l-cenne* hadîsi ve daha bir çok hadîs mutevâtir hadîsler arasında yer alır (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 374).

Burada şuna da işaret etmek yerinde olur: Usûlcüler mütevâtiri lafzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Mutevâtir-i lafzî, bütün rivayetlerde lafzı tevâtür eden haberdir. Manevî ise, yine bütün rivayetlerde yalnız müşterek olan tarafları tevatür eden haberdir. Meselâ bir kimseden gelen çeşitli rivayetlerden birinde, o kimsenin bir deve, bir başka rivayette at, bir başkasında da koyun tasadduk ettiği belirtilirse, bu rivayetlerde müşterek olan ve tevâtür eden husus, o kimsenin bir şey tasadduk etmesidir. Hazreti Peygamberin hadîsleri arasında mutevâtir-i manevî olanlar ise sayılamıyacak kadar çoktur.

22 İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, şöhretin manâsının malûm olduğunu söyliyerek ayrıca tarifini vermek lüzûmunu duymamıştır. Bununla beraber, meşhûru sahîh ve gayr-i sahîh olmak üzere iki kısma ayırdıktan sonra sahîhe *inneme'l-a'mālu bi'n-niyāt* hadîsini misal göstermesi (Bkz. *'Ulūmu'l-ḥadīs*, s. 238-239) İbn Ḥacer'den farklı bir görüşe sâhip olduğunu ortaya koymaktadır. Zira mezkûr hadîsi, Hazreti Peygamberden yalnız 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'tan yalnız 'Alḳeme, 'Alḳame'den yalnız Muḥammed İbn İbrāhīm, ondan da yalnız Yaḥyā İbn Sa'īd rivayet etmiş ve Yaḥyā'dan sonra hadîsin turuku çoğalmıştır. Bundan anlaşılıyor ki, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a göre *meşhūr*, bidayette tarîkı tek olsa bile sonraki tabakalarda şöhrete erişen haberdir. Halbuki İbn Ḥacer, yukarıdaki tarifinde en az üç turuku bulunan haberlere *meşhūr* denildiğini açıklamıştır.

de isimlendirilmesi yayılması dolayısıyledir. Nitekim su dökülüp yayıldığı zaman فاض الماء يفيض فيضا denir. Bazıları mustefîz'le meşhur arasında ayırım yapmışlar ve mustefîż'ın, başından sonuna kadar eşit sayıdaki mahdut çoğunluk tarafından rivayet edildiğini söylemişlerdir. Meşhur ise bundan daha umûmîdir. Bazıları da ikisi arasında başka yönlerden ayırım yapmışlardır; ancak bu, hadîs ilminin konularından değildir.

Meşhur tabiri, burada tarif olunan haberlere ıtlak olunduğu gibi, bir veya daha fazla isnadı olan yahut hiç isnadı olmıyan ve halk dilinde şöhret kazanan haberlere de ıtlak olunmuştur.

Aziz haberler

Üçüncüsü *'azîz'*dir. Aziz, ikiden az kimselerin ikiden az kimselerden rivayet etmemesidir [23]. Haberin bu şekilde isimlendirilmesi, ya az bulunduğu içindir, yahutta başka isnadla geldiği için kuvvetlenmesi dolayısıyledir.

Aziz, bazılarının iddiası hilâfına, sahîh hadîsin şartı değildir. Bu iddianın sâhibi mutezileden Ebū 'Alī el-Cubbā'īdir ve el-Ḥākim Ebū 'Abdillah'ın *'Ulūmu'l-ḥadīṣ* adlı kitabındaki şu sözü buna işaret eder: "Sahîh, kendisinden cehalet ismi zâil olmuş sahabînin rivayet etmesi olup, şehadet üzerine şehadet misali, haber bize ulaşıncaya kadar hadîs ehlinin aldığı iki râvisi olan haberdir" [24].

Ḳāzî Ebū Bekr İbnu'l-'Arabī, el-Buḫārī şerhinde, hadîsin en az iki râvisi olması keyfiyetini el-Buḫārī'nin şartı olarak ileri sürmüş ve bu yüzden üzerine vâkî olacak bir itiraza da, düşünmeğe değer şu cevabı vermiştir: *İnne-*

23 Gerek İbnu'ṣ-Ṣalāḥ (Bkz. *'Ulūmu'l-ḥadīṣ*, s. 243) ve gerekse ona tâbi olan en-Nevevî (Bkz. et-*Taḳrīb ve't-teysīr* - Es-Suyūṭī şerhiyle birlikte s. 375) ez-Zuhrî ve Ḳatāde gibi hadîsleri muteber olan imamlardan iki veya üç kişinin rivayetleriyle infirad ettikleri hadîse *'azīz* demişlerdir. Halbuki İbn Ḥacer, üç kişinin rivayetini meşhura tahsis etmiş ve yalnız iki râvisi olan hadîslere *'azīz* ismini vermiştir.

24 El-Ḥākim'in sahîh hadîsle ilgili bu tarifi için bkz. *Ma'rifetu 'ulūmi'l-ḥadīṣ*, s. 62 . Es-Suyūṭī de, Ebu'l-Ḥasan el-Baṣrî'den naklen mutezile imamı Ebū 'Alî el-Cubbā'înin şu görüşünü zikretmiştir: Âdil olan tek bir kişinin haberi kabul edilmez. Fakat buna, başka bir âdil kişinin haberi inzimam ederse, yahut Kitap (Kur'ân) tan bir âyetin, yahut başka bir haberin zâhirinin muvafakatıyle haber kuvvet kazanırsa, yahut sahabe arasında münteşir olur, veya bazıları o haberle amel ederse, o zaman tek kişinin haberi kabul edilir (Bkz. *Tedrību'rrāvī*, s. 28).

Haberin sıhhati için her tabakada en az iki kişi tarafından rivayet edilmesini şart koşanlardan biri de muhaddis ve fakîh İbrāhîm İbn İsmā'îl İbn 'Uleyye (Ö. 193) dir. Ne var ki İbn 'Uleyye de itizal mezhebine meyli ile tanınmıştır. Bu sebepten eş-Şāfi'ī onu reddeder ve ondan sakınırdı (Aynı yer).

me'l-a'mālu bi'n-niyāt [25] hadîsinin ferd olduğu , çünkü onu, 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'tan başkasının rivayet etmediği, 'Omer'den de yalnız 'Alḳame'nin naklettiği söylenirse deriz ki: 'Omer, bu hadîsi minberde iken sahabenin huzurunda irad etmiştir. Eğer sahabe, hadîsi bilmemiş olsalardı inkâr ederlerdi.

Kāzî'nin bu cevabını takîben şu itiraz ileri sürülmüştür: Sahabenin, hadîsi inkâr etmemeleri, yahut bunu sükût ile karşılamaları, onu başkalarından da işitmiş olmalarını gerektirmez. Bu, 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb hakkında doğru olsa bile, yani sahabenin, onun hutbede irad ettiği hadîsi inkâr etmemelerinden, onu daha önceden bildikleri neticesini çıkarsak bile, 'Alḳame'nin 'Omer'den, sonra Muḥammed İbn İbrāhīm'in 'Alḳame'den, sonra da Yaḥyā İbn Sa'īd'in Muḥammed İbn İbrāhīm'den rivayetlerinde vâkî olan teferrüdlerini bu cevap halletmez. Çünkü mezkûr hadîsin rivayetinde, bu râvilerin şeyhlerinden teferrüdü muhaddisler arasında sahîh ve marûftur. Bu itiraza cevap olarak, teferrüd eden râviler için mutâbiât bulunduğu ileri sürülse bile, zayıflıkları dolayısıyle itibar edilmez. Hâsılı, Kāzî Ebū Bekr İbnu'l-'Arabī'nin cevabı, mezkûr itirazı karşılamağa kâfi gelmediği gibi, 'Omer'in hadîsinden madâ el-Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*'ınde bulunupta râvileri tek kalmış hadîslerde de tam bir cevap teşkil etmez. İbn Ruşeyd, bu konuda şöyle demiştir: El-Buḫārī'nin, kitabında ihrac ettiği hadîsler için en az iki râvi tarafından rivayet edilmesini şart koştuğu yolunda Kāzî Ebū Bekr tarafından ileri sürülen iddianın bâtıl olduğuna, *Ṣaḥīḥ*'te mezkūr ilk hadîsin delâleti kâfidir [26].

İbn Ḥıbbān ise, Kāzî Ebū Bekr'in iddiası hilâfına şu görüşü ileri sürmüştür: "Sonuna kadar, iki kişinin iki kişiden rivayeti asla bulunmaz". Biz de deriz ki: "Eğer yalnız iki kişinin yalnız iki kişiden rivayetinin asla bulunmı-

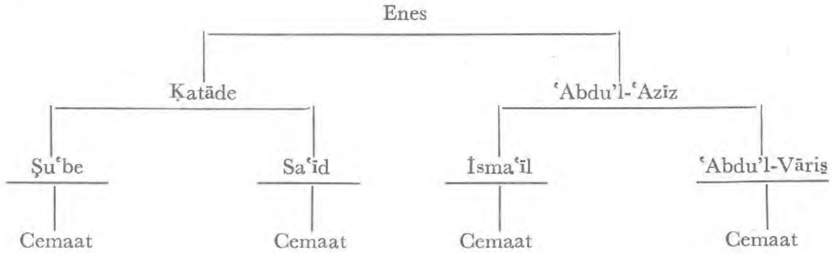
25 "Ameller niyetlere göredir ve kişi için yalnız niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti kavuşacağı dünyaya veya evleneceği kadına müteveccih ise, onun hicreti hicret ettiği şeyedir" meâlinde olan bu hadîs, *Ṣaḥīḥ-i Buhārī*'nin başında ilk hadîs olarak yer aldığı gibi, kitabın altı ayrı yerinde de zikredilmiştir. Muslim ise, *Ṣaḥīḥ*'inin İmâre bâbında (No. 155) nakletmiştir.

İslâm uleması, bu hadîsin sıhhati, değerinin büyüklüğü ve ondan hâsıl olan faydanın çokluğu üzerinde ittifak etmiştir. Bu itibarla eş-Şāfi'ī, mezkûr hadîsin İslâm'ın üçte birine muâdil olduğunu ve 70 fıkıh bâbını ihtiva ettiğini söylemiştir. 'Abdurrahman İbn Mehdî ise, kitap tasnîf eden herkesin, ilim talebesinin niyetini düzeltmesini tenbîh maksadıyle bu hadîsi kitaplarının başında zikretmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Nitekim el-Buḫārî de *Ṣaḥīḥ*'ine bu hadîsle başlamıştır. Mezkûr hadîs hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Ḥacer, *Fetḥu'l-bārī bi-şerḥı Ṣaḥīḥi'l-Buḫārī* (Mısır 1329), I. 9-14.

26 İbnu'l-'Arabî, el-Ḳāżī Ebū Bekr Muḥammed İbn 'Abdillah İbn Muḥammed el-İşbîlî, 468 senesinde doğmuş, babasıyle birlikte Doğu ülkelerinde seyahat ederek bir çok ulemâdan ilim öğrenmiş, babasının Mısır'da vafatı üzerine tekrar Endulus'e dönmüştür. Ebū Bekr, hadîs, fıkıh, Kur'ân, edeb, nahv ve târih ilimlerinde şöhret kazanmış ve bir çok kitap tasnîf etmiştir. Kendisinin ictihad rütbesine ulaşan kimselerden olduğu söylenir. İbnu'l-'Arabî 543 senesinde Fas'ta ölmüştür. (*Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ*, IV. 1294-97).

yacağını murad ediyorsa, kabûlü mümkindir. Fakat bizim kaydettiğimiz azîz şekli, iki kişiden az olmıyan kimselerin iki kişiden az olmıyan kimselerden rivayet etmesiyle mevcuttur. Bunun misali Şeyhân (el-Buḫārī ve Muslim) ın Enes'ten ve el-Buḫārī'nin Ebū Hurayra'dan rivayet ettikleri şu hadîstir:

"Ben, içinizden birine anasından babasından ve çocuğundan daha sevgili olmadıkça îman etmiş sayılmaz" [27]. Bu hadîsi, Enes'ten Ḳatāde ve ʿAbdu'l-ʿAzīz İbn Suheyb; Ḳatāde'den Şuʿbe ve Saʿīd; ʿAbdu'l-ʿAzīz'den İsmāʿīl İbn ʿUleyye ve ʿAbdu'l-Vāriṡ; ve her birinden de bir cemaat rivayet etmişlerdir.

Garîb haberler

Dördüncüsü garîb'tir. Bir şahsın, rivayetleriyle teferrüd ettiği haber olup, senedin hangi tarafında bu teferrüd vukubulursa, ona göre garîb-i mutlak ve garîb-i nisbî kısımlarına ayrılır.

Âhâd haberler ve kısımları

İşte, yukarıdan beri zikrolunan dört kısımdan birincisi, yani mutevatir müstesnâ, diğerleri *âhâd*'tır. Bunların her birine *haber-i vâhıd* denir. Haber-i vâhıd, lugatta, bir tek şahsın rivayet ettiği haberdir; ıstılahta ise, mutevâtirin şartlarını cemetmiyen haberdir.

Âhâd haberler, *makbûl* ve *merdûd* olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Makbûl, ekser İslâm ulemasına göre, ameli gerektiren haberlerdir. Merdûd ise, râvisinin doğruluğu kabûl edilmeyen haberlerdir.

Âhâdın makbûl ve merdûd olmak üzere iki kısma ayrılması, onunla istidlâlin, râvilerinin adalet ve zabt yönlerinden ahvallerinin araştırılmasına mütevakkıf olması dolayısıyledir. Mutevatir haberler bunun aksinedir; çünkü mutevâtir haberler, râvilerinin doğruluğu hususunda kat'ıyet ifade etme-

27 Hadîsin Ebū Hurayra rivayeti için bkz. el-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (Kitābu'l-īmān), 1.9; Enes rivayeti için bkz. Muslim, *Ṣaḥīḥ* (Kitābu'l-īmān), 1. 67, hadîs No. 69-70.

si dolayısıyle hepsi de makbûldür. Âhâd haberler böyle değildir ve onlardan yalnız makbûl olanlar ameli gerektirir. Çünkü bunlarda, ya kabûl sıfatının esasını teşkil eden râvinin doğruluğu sübût bulmuştur; ya red sıfatının esasını teşkil eden râvinin yalancılığı sübût bulmuştur; yahutta ne kabûlünü ne de reddini gerektiren her hangi bir husus mevcuttur. Bu takdirde birincisinde, râvisinin doğruluğu sübût bulduğu için haberin de doğruluğu zan üzerinde galebe çalar ve haber kabûl edilir. İkincisinde, râvisinin yalancılığı sübût bulduğu için haberin de yalan olduğu zan üzerinde galebe çalar ve haber atılır. Üçüncüsünde ise, eğer haberi bu iki kısımdan birine ilhakını mümkin kılacak bir karîne mevcutsa, haber o kısma iltihak eder; böyle bir karîne mevcut değilse, haber üzerinde tevakkuf olunur; yani onunla amel edilmez. Amel olunmayan haber ise, merdûd haber gibidir; ancak onun merdûd olması, haberde red sıfatının sübûtu dolayısıyle değil, kabûlü gerektiren sıfatın bulunmaması dolayısıyledir.

İşte, yukarıda meşhûr, azîz ve garîb olmak üzere üç kısma ayrılmış olan âhâd haberler içinde, bazan, mevcut karîneler sebebiyle ilm-i nazarîyi ifade eden haberler de yer alır. Bazı muhalif görüşe sahip olanların bulunmasına rağmen tercih edilen doğru görüş budur. Bununla beraber, bu ihtilâf aslında lafzîdir; çünkü âhâd ile hâsıl olan şeye "ılm" lafzının ıtlakını tecvîz edenler, bu "ılm" i "nazarî" lafzıyle takyîd etmişlerdir; "nazarî" ise, istidlâl ile hâsıl olan ilimdir. Halbuki "ılm" lafzının ıtlakını tecvîz etmiyenler , bu lafzı sadece mutevâtir haberlere tahsîs etmişler, mutevâtirin dışındaki haberler için "zannî" lafzını kullanmışlardır. Ancak bunlar, bir takım karîneleri ihtiva eden haber-i âhâdın, bu karînelerden hâlî olan haberlerden daha kuvvetli ve tercihe şayân olduğunu reddetmemişlerdir.

Karîneleri ihtiva eden âhâd haberlerin muhtelif çeşitleri vardır. Bunlardan biri, Şeyhân (el-Buḫārī ve Muslim) ın *Ṣaḥīḥ*'lerinde naklettikleri mutevâtir derecesine ulaşmıyan haber-i âhâdtır. Bu haberleri bir takım karîneler kuşatmıştır ki, bunlardan biri, el-Buḫārī ve Muslim'in bu sahadaki üstünlükleri, başkalarına nisbetle sahîhi sahtesinden ayırmak hususundaki titizlikleri ve kitaplarının ulemâ arasında birinci derecede kabûl görmesidir. Yalnız bu karîne, yani kitaplarının ulemâ arasında birinci derecede kabûl görmesi bile, ilim ifade etmesi yönünden mutevâtir derecesine ulaşmıyan mücerred turuk çokluğuna nisbetle daha kuvvetlidir. Ancak bu, her iki kitapdaki hadîsler arasında hâfızlardan birinin tenkîdine uğramıyan ve manâları arasında tercîhi mümkin olmıyacak şekilde tenakuz bulunmıyan haberlere mahsustur; zira birbirine muhalif iki haberden birini diğerine tercih etmedikçe, iki mütenakızın doğruluğu hakkında ilim hâsıl olması imkânsızdır. Gerek ulemânın tenkîdine uğramayan ve gerekse tercîhi mümkin olmıyacak manâları birbirine

zıt olarak nakledilenlerin dışındaki haberlerin sıhhati üzerinde icma hâsıl olmuştur. Ancak burada bir itiraz vâkî olur ve ulemânın, *Ṣaḥīḥān*'daki haberlerin sıhhati üzerinde değil, onlarla amel etmenin vücûbu üzerinde ittifak ettikleri söylenirse, deriz ki: El-Buḫārī ve Muslim, kitaplarında nakletmemiş olsalar bile, sahîh olan her haberle amel etmenin vücûbu üzerinde ulemâ ittifak etmiştir. Ancak, onların ittifakı, yalnız amelin vücûbu üzerinde vâkî olsaydı, *Ṣaḥīḥān* için bu ittifaktan hiç bir meziyyet hâsıl olmazdı. Halbuki icmâ veya ittifak, her iki kitabın sâhip oldukları sıhhate râci meziyyetleri üzerinde de hâsıl olmuştur.

El-Buḫārī ve Muslim'in naklettikleri haberlerin ılm-i nazarî ifade ettikleri, üstad Ebū İsḥāḳ el-Isferāyinī, hadîs imamlarından Ebū ʿAbdillah el-Ḥumeydī, Ebu'l Fażl İbn Ṭāhir ve diğerleri tarafından tasrîh edilmiştir.

Burada şuna da işaret etmek yerinde olur ki, yukarıda bahis konusu edilen meziyyet için, el-Buḫārī ve Muslim'in, kitaplarında naklettikleri hadîslerin "sahîhin en sahîhi olmalarıdır" denilmesi bile muhtemeldir.

Karîneleri ihtiva eden haber çeşitlerinden bir diğeri, ayrı ayrı turuku olan, râvi zayıflığından ve ılletlerden sâlim bulunan meşhûr haberlerdir. Bu haberlerin de ilm-i nazarî ifade ettikleri, Üstad Ebū Manṣūr el-Bağdādī, Üstad Ebū Bekr İbn Fūrek ve diğerleri tarafından açıklanmıştır.

Karîneleri muhtevî diğer bir haber çeşidi, hıfz ve itkân (titizlik) yönünden tanınmış imamlarla muselsel olan haberlerdir; öyle ki, böyle bir haber, Aḥmed İbn Ḥanbel'in rivayet ettiği isnâd yönünden garîb olmıyan bir hadîs gibidir. Meselâ Aḥmed İbn Ḥanbel bir hadîs rivayet ettiği zaman bir başkası aynı hadîsi eş-Şāfiʿī den rivayetle ona ve bir başkası da Mālik İbn Enes'ten rivayet ederek eş-Şāfiʿīye eş olur. İşte bu çeşit bir haber râvilerinin üstünlüğü yönünden istidlâl yoluyla işitenleri için ilim ifade eder. Çünkü bu râviler, kabûlü gereken öyle üstün sıfatlara sâhiptirler ki, bunlar, bir hadîsin kabûlünde bazan başlıca amil olan râvi çokluğu (aded-i keṣīr) yerine geçerler. Bu sebeple, hadîsçilerin ve târihçilerin haberleriyle en az mümaresesi bulunan bir kimse dahî, meselâ kendisine Mālik İbn Enes tarafından şifahen bir şey haber verilmiş olsa, Mālik'in bu haberdeki doğruluğu hakkında hiç bir şüphe ve tereddüde düşmez. Eğer bu haberi vermek hususunda Mālik İbn Enes'e kendi seviyesinde biri daha katılacak olursa, mezkûr haber, sıhhat yönünden bir kat daha kuvvetlenmiş, aynı zamanda hata ve unutkanlık korkusundan da uzak kalmış olur.

Yukarıda zikrettiğimiz karînelerle kuşatılmış üç haber çeşidinden olan bir haberin doğruluğu hakkındaki ilim, yalnız hadîsi iyi bilen, bu konuda mütebahhir ve mütehassıs olan, râvilerin hallerine vâkıf ve ılletlere muttali bulu-

nan kimseler için hâsıl olur. Bu kimseler dışında kalanlar için, bu çeşit haberlerin doğruluğu hakkında ilim hâsıl olmaması, yukarıda saydığımız vasıfların bu kimselerde bulunmaması sebebiyledir. Fakat bu gibi kimseler için ilim hâsıl olmaması, hadîse vâkıf kimseler için bu ilmin husul bulmasına engel teşkil etmez.

Zikrettiğimiz bu üç kısımla ilgili olarak şu neticeye işaret edebiliriz: Bu kısımlardan birincisi *Ṣaḥīḥān*'a mahsustur. İkincisi, müteaddit turuku bulunan haber-i meşhûra, üçüncüsü ise, imamların rivayet ettikleri hadîslere mahsustur. Bazan, her üç karînenin de tek bir hadîs üzerinde birleşmesi mümkündir; bu takdirde hadîsin doğruluğu kesinlikle sübût bulmuş olur.

Ferd-i mutlak, Ferd-i nisbî

Garabet ya senedin aslında bulunur - senedin aslından maksat, turuku ne kadar çok olursa olsun, isnadın üzerinde dönüp dolaştığı yer, yani sahabînin bulunduğu taraftır - yahutta senedin aslında değil, ortasında bulunur; öyle ki, sahabeden bir çok kimse o haberi rivayet eder, sonra bu kimselerden birisinden yalnız bir şahıs rivayetiyle tek kalır. Bu iki şekilden birincisine, yani garabetin senedin sahabî tarafında olması şekline *ferd-i mutlak* denir. Hazreti Peygamberin velâ'ın satışını ve hibe edilmesini yasaklıyan hadîsi böyledir[28]. Bu hadîsi, İbn ʿOmer'den rivayetinde ʿAbdullah İbn Dīnār tek kalmıştır. Bazan tek kalan râviden nakleden bir başka râvinin de tek kaldığı olur. Hazreti Peygamberin şuʿabu'l-īmān hadîsi gibi[29]. Bu hadîsi Ebū Hurayra'dan Ebū Ṣāliḥ, Ebū Ṣāliḥ'ten de ʿAbdullah İbn Dīnār rivayetleriyle tek kalmışlardır. Bazan da bu teferrüd, haberin bütün râvileri boyunca veya çoğunda devam eder. El-Bezzār'ın *Musned*'inde ve eṭ-Ṭabarānī'nin *el-Muʿcemu'l-evsaṭ*'ında bunun pek çok misalini görmek mümkündür.

İkincisine, yani garabetin senedin ortasında olması şekline gelince, buna da *ferd-i nisbî* denir. Nisbî denmesinin sebebi, teferrüdün muayyen bir şahsa

---

28 El-Buḫārī ve Muslim'in ʿAbdullah İbn Dīnār tarîkıyle İbn ʿOmer'den rivayet ettikleri bu hadîsin meâli şöyledir: "Hazreti Peygamber, köle âzad eden kimsenin müstehak olduğu mîrasın satış ve hibesini nehyetmiştir". Hadîs için bkz. El-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, III. 120 (Kitābu'l-ʿıtḳ); Muslim, *Ṣaḥīḥ* II. 1145 (Kitābu'l-ʿıtḳ) hadîs No. 16.

29 ʿAbdullah İbn Dīnār'ın Ebū Ṣāliḥ vâsıtasıyle Ebū Hurayra'dan, onun da Hazreti Peygamberden rivayet ettiği şuʿabu'l-īmān hadîsinin meâli şöyledir: "îman, yetmiş veya altmış küsûr şûbe olup en üstünü *lā ilāhe illa'llah* sözüdür. En aşağısı ise, yoldan eza verici bir cismi kaldırmaktır. Hayâ da îmandan bir şûbedir". Hadîsin metni için bkz. el-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (Kitābu'l-īmān), 1.8; Muslim, *Ṣaḥīḥ* (Kitābu'l-īmān), I.63 hadîs No. 57-58.

nisbetle hâsıl olması dolayısıyledir; bu gibi hallerde hadîs meşhûr cinsinden olsa bile farketmez [30].

Ferdiyyetin ferd-i nisbî üzerine ıtlâkı nâdirdir; çünkü *garîb* ve *ferd* kelimeleri, her ne kadar lugat ve ıstılah yönünden müteradif iseler de, ıstılahçılar, kullanılışlarındaki azlık ve çokluk bakımından aralarını ayırmışlar ve *ferd* kelimesini, çok defa, ferd-i mutlaka, *garîb* kelimesini de ferd-i nisbîye ıtlak etmişlerdir. Tabiatiyle bu, onlara isim vermek yönündendir. Halbuki bu kelimelerden türemiş fiillerin kullanılışı cihetinden her hangi bir ayırım yapmamışlar, haber mutlak olsun nisbî olsun *teferrede bihî fulan* "fulân, bu hadîsle teferrüd etti", veya *ağrabe bihî fulan* "fulan, bu hadîsle garîb (tek) kaldı" demişlerdir.

Hadîsçilerin munkatı ve mursel haberler hakkındaki ihtilâfları da buna benzer: Munkatı ve mursel, ayrı ayrı şeyler midir, yoksa aynı mı? Hadîsçilerin çoğu, isimlerin ıtlâkı halinde ayrı şeyler olduğu görüşündedirler; fakat bunlardan türeyen fiillerin istimalinde yalnız *irsal*'i kullanmışlar ve haber mursel olsun munkatı olsun *erselehu fulan* "fulan, hadîsi irsal etti" demişlerdir. Bu sebepten, onların kelimeleri kullandıkları yerleri hesaba katmıyan kimseler, hadîsçilerden çoğunun murselle munkatı arasını ayırt etmediklerini ileri sürmüşlerdir. Halbuki bu, zannettikleri gibi değildir ve bu konudaki inceliği anlayan çok az olmuştur.

---

30 Meselâ Mālik Nāfi'den Nāfi'de İbn 'Omer'den bir hadîs rivayet etse, Mālik'ten bu hadîsi rivayet eden bir râvi de bu rivayetiyle tek kalsa ve hem Nâfi'den hem de tek kalan râviden rivayet edenler bir cemaat olsa, bu hadîs, Mālik'ten rivayet eden tek râviye nisbetle *ferd*, fakat cemaatların rivayetine göre meşhûr olur.

MAKBUL HABERLER

Sahih haberler

Haber-i âhâd, şâz ve ılletten sâlim ve senedi muttasıl olduğu halde zabtı tam, âdil kimselerin nakli ile *Ṣaḥīḥ li-ẓātihi* olur[31]. Bu, makbûl haberlerin dört çeşit olarak ilk taksîmidir. Çünkü, makbûl haberler, ya makbûl sıfatının en üst derecesini şâmil olurlar ve bunlara *ṣaḥīḥ li-ẓātihi* denir. Yahut bazı kusur sebebiyle kabûl sıfatının en üst derecesini şâmil olmaz; ancak, turukunun veya isnadının çokluğu gibi, bu kusurları icbar veya izale eden bazı hususiyetleri bulunur; bu çeşit haberler de sahîhtir, fakat li-zâtihî değil li-gayrihîdir[32]. Eğer bu kusurları izâle eden bir hususiyet yoksa bunlara da *ḥasen li-ẓātihī* denir. İsnad yönünden tevakkuf olunan hadîste, kabûl tarafını tercîh ettiren bir karîne bulunursa, bu da hasendir, fakat hasen li-zâtihî değil hasen li-gayrihîdir. Burada sahîh li-zâtihî ile söze başlanması derecesinin yüksekliği sebebiyledir.

Sahîh li-zâtihînin tarifi yapılırken "şâz ve ılletten sâlim ve senedi muttasıl olduğu halde zabtı tam âdil kimselerin naklettiği haberdir" denilmişti.

31 Sahîh hadîsin meşhûr ve makbûl olan tarifi budur. Çünkü tariften maksat, bir şeyin bütün vasıflarını ortaya koymak, bir başka şeye ait vasıfları da ondan uzak tutmaktır. Nitekim sahîhin mezkûr tarifinde "şâz ve ılletten sâlim olması" tabiriyle, şâz ve mu'allel olan hadîsler tarif dışına çıkarıldığı gibi, "senedi muttasıl" tabiriyle munkatı, mu'zal, mu'allak, mudelles ve mursel gibi senedinde gizli veya açık inkıtâ bulunan hadîsler, "zabtı tam ve âdil" tabiriyle de aynen veya halen mechûl olan, yahutta za'f ile marûf bulunan kimselerin hadîsleri sahîhten ayrı tutulmuştur. Bununla beraber meselâ Ebū Dāvūd'un *Sunen*'i üzerine yaptığı *Me'ālimu's-Sunen* adlı şerhiyle şöhret kazanan el-Ḫaṭṭabī Ebū Suleymān Ḥamd İbn Muḥammed İbn İbrāhīm'l-Ḫaṭṭāb el-Bustī (Ö. 388), sahîhi tarif etmiş ve "senedi muttasıl, râvileri âdil olan hadîstir" demiştir. (Bkz. Adı geçen eser, Haleb 1351-1932, 1. 6). El-'Irāḳī, bu tarifi bahis konusu ederek"râvinin zabtını, hadîsin şâz ve ılletten sâlim olmasını şart koşmamıştır. Halbuki zabt mutlaka lâzımdır. Aksi halde, hadîsinde hatası çok ve fâhış olan terke müstehak olur" demiştir (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 22).

32 Sahîhin, li-zâtihi ve li-gayrihi olmak üzere iki kısma taksimi İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ta görülmez. Ona göre sahîh hadîs, isnâd yönünden meşhûr, azîz ve garîb olabileceği gibi, sahîh hadîsin tarifinde zikri geçen sıfatların farklı dereceleri yönünden de sayılması güç kısımlara ayrılır (Bkz. *'Ulūmu'l-ḥadīs*, s. 11).

Bu tarifte geçen adl veya âdilden murad, takva ve mürüvvete bağlanmayı sağlıyacak bir melekesi olan kimsedir. Takva ise, şirk, fısk ve bid'at gibi kötü işlerden sakınmaktır.

Zabt, göğüsün zabtıdır. Yani insanın, işittiği bir şeyi dilediği zaman hemen hatırlıyabilmesini mümkün kılacak bir şekilde hıfzetmesidir. Kitabın zabtı ise, işittiği ve tashîhini yaptığı andan, içindeki hadîsleri eda veya rivayet edinceye kadar korunmasıdır. Burada zabt, en üstün derecesine işaret olmak üzere "tam" kelimesiyle kaydolunmuştur.

Muttasıl: Ricalinden her birinin, haberi şeyhinden işitmiş olması dolayısıyle sukûttan (râvi düşmesinden) sâlim olan isnadın vasfıdır.

Sened: Tarifi önceden yapılmıştı.

Mu'allel: Lugat yönünden kendisinde ıllet bulunan şeydir. Istılah yönünden ise, kendisinde kâdih (hadîsi za'fa uğratan) gizli bir ılleti bulunan haberdir.

Şâz: Lugat yönünden "ferd" manâsına gelir; ıstılah olarak da râvinin, kendisinden daha güvenilir bir kimseye muhalif rivayetidir. Bunun başka bir izahı daha vardır; ileride, üzerinde ayrıca durulacaktır.

Kuvvet yönünden sıhhati gerektiren bu vasıfların farklı oluşu dolayısıyle, sahîhin dereceleri de farklılık gösterir. Çünkü bu evsaf, sıhhatin medarı olan hadîs ricali ile ilgili bilginin ifadesi olunca, takviye edici âmiller hasebiyle sıhhatin de birbirinin üstünde dereceleri olmasını gerektirir. Buna göre, tercîhi gerektiren adalet, zabt ve sâir sıfatlar yönünden râvileri en yüksek derecede olan bir hadîs, râvileri aynı sıfatlar yönünden daha aşağı derecede olan hadîse nisbetle daha sahîhtir. Bazı imamların, *ennehū aṣaḥḥu'l-esānīd* "bu, isnadların en sahîhidir" sözü ile tavsîf ettikleri rivayetler, bu bâbta en yüksek derecede olanlardandır. Meselâ ez-Zuhrī'nin Sâlim İbn 'Abdillah İbn 'Omerden onun da babasından; Muḥammed İbn Sīrīn'in 'Ubeyde İbn 'Amr es-Selmānī'den onun da 'Alī'den; İbrāhīm en-Naḫa'ī'nin 'Alḳame'den onun da İbn Mes'ūd'dan rivayetleri gibi. Bu mertebenin altındakiler meselâ Burayd İbn 'Abdillah İbn Ebī Burde'nin ceddinden onun da babası Ebū Mūsā el-Eş'arī'den; Ḥammād İbn Seleme'nin Ṡābit'ten onun da Enes'ten rivayetleri gibi. Bu mertebenin altındakiler ise, Suheyl İbn Ebī Ṣāliḥ'in babasından onun da Ebū Hurayra'dan; el-'Ala' İbn 'Abdirrahman'ın babasından onun da Ebū Hurayra'dan rivayetleri gibi. Bunların hepsini de adalet ve zabt isimleri şâmildir; ancak birinci mertebede bulunanların makbul sıfatları, rivayetlerinin onu takip eden ikinci mertebedekilerin rivayetlerine takdimini gerektirir. Keza

ikinci mertebede bulunanların zabt kuvveti yönünden sâhip oldukları sıfatlar, onların rivayetlerinin, müteâkıp üçüncü mertebedekilerin rivayetlerine takdîmini gerektirir. Üçüncü mertebe ise, teferrüd ettiği hadîs hasen olan kimselerin rivayetine tekaddüm eder. Muḥammed İbn İsḥāḳ'ın ʻĀṣım İbn ʻOmer'den onun da Cābir'den ve ʻAmr İbn Şuʻayb'ın babasından onun da ceddinden rivayetleri gibi. Diğer benzerleri bu mertebelerle kıyas edilebilir.

Yukarıda zikredilen rivayetlerdeki birinci mertebe, bazı imamların *aṣaḥḥu'l-esānīd* "isnadların en sahîhi" adını verdikleri mertebedir. Doğrusu, muayyen bir terceme dolayısıyle böyle bir isim verilmemesidir [33]. Fakat, imamların *aṣaḥḥu'l-esānīd* dedikleri rivayetlerin hepsinden, bunların, böyle bir ad vermedikleri rivayetlere üstünlüğü anlaşılır. Sahîhin derecelerinden olan bu üstünlüğe Şeyhân (el-Buḫārī ve Muslim,) [34] ın, naklinde ittifak ettikleri hadîsin,

33 Yani bir isnâd hakkında verilen *aṣaḥḥu'l-esānīd* hükmü, kesin bir hüküm değildir. Çünkü hadîslerdeki birbirinden farklı sıhhat dereceleri, isnâdlarının sıhhat şartları yönünden sâhip oldukları derecelere göre tertip edilir. Halbuki bir isnâdı teşkil eden ricalden her birinin teker teker en üstün kabul şartlarını hâiz olması, yahut bu şartları hâiz râvilerin her zaman biraraya gelmesi nâdir olur. Diğer taraftan, râvileri ve dolayısıyle isnâdı değerlendiren kimseler arasında da devamlı bir görüş birliği bulunmaz ve her biri kendi nazarında kuvvetli olan isnâdı tercih eder. Bu tercihte bilhassa değerlendirmeyi yapan kimsenin daha çok itina gösterdiği ve yakından tanıdığı kendi beldesine ait isnâdların ön sırada yer aldığını da hatırdan çıkarmamak lâzımdır. Bu sebepledir ki, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, isnâd veya bir hadîs hakkında kesîn olarak "en sahîh" hükmünün verilmemesini daha doğru buluyoruz" demiş (*Ulūmu'l-ḥadīs*, s. 12) İbn Ḥacer de onun bu görüşüne katılmıştır. Ne var ki hadîsçilerin bazı isnâdlar hakkında bu hükmü vermelerinin, bu isnâdların, haklarında böyle bir hüküm verilmemiş olan isnâdlara tercih edilmeleri yönünden büyük fayda sağladığı da reddedilemez.

34 İmam el-Buḫārī, Ebū ʻAbdillah Muḥammed İbn İsmāʻīl İbn İbrāhīm İbni'l-Muġīre el-Cuʻfī, Hicrî 194 senesinde Buhara'da dünyaya gelmiştir. Henüz on yaşına gelmemiş bir okul talebesi iken hadîs ezberlemeğe merak sarmış ve isnâdlarıyle birlikte binlerce hadîs ezberlemiştir. 16 yaşında iken ʻAbdullah İbnu'l-Mubārek (Ö. 181) ve Vekiʻ İbnu'l-Cerrāh (Ö. 197) ın kitaplarını ezberlemiş, re'y ashabının görüşlerini öğrenmiş bulunuyordu. Yine bu sıralarda anası ve kardeşiyle birlikte hac için seyahate çıkmıştır.

Onsekiz yaşından itibaren kitap tasnîfine başlamış, önce sahabe ve tâbi'ûnun fetvalarını toplamış, sonra Medîne'de Hazreti Peygamberin kabri başında *Kitābu't-tārīḫ*'ini tasnîf etmiştir. Bundan sonra ilim talebi için beldeler dolaşmış, ikişer defa Şâm, Mısır ve Cezire'ye, dört defa Basra'ya, pek çok defalar da Bağdad ve Kufe'ye gitmiştir.

İlim âleminde hâfıza ve dirayetiyle büyük şöhret kazanan el-Buḫārī, topladığı 600 bin hadîs içinden seçerek meydana getirdiği *el-Cāmiʻus-Ṣaḥīḥ*'i, İslâm dünyasında Kur'ânı Kerîmden sonra en sahîh kitap olarak kabul edilmiş ve bu büyük İmamın şöhreti bu kitapla perçinlenmiştir. El-Buḫārī Hicrî 256 senesinde Semerkand civarında vefat etmiştir.

Ebu'l-Ḥuseyn Muslim İbnu'l-Ḥaccāc el-Kuşayrī en-Neysābūrī ise, 204 senesinde Neysabur'da dünyaya gelmiştir. Küçük yaştan itibaren hadîs öğrenmiye başlamış, bu maksatla Irak, Hıcaz, Şam ve Mısır'a seyahat ederek buralarda karşılaştığı şeyhlerden, bu arada bilhassa el-Buḫārī'nin şeyhlerinden hadîs almıştır.

El-Buḫārī'nin Neysabur'a gelişinde onun derslerine de devam etmiş ve ondan pek çok şey

ikisinden birinin nakliyle infirad ettiği hadîse, ve el-Buḫārī'nin infirad ettiği (yani naklinde tek kaldığı) hadîsin, Muslim'in infirad ettiği hadîse nisbetle üstünlüğü de iltihak eder. Çünkü, el-Buḫārī ve Muslim'den sonraki ulemâ, onların kitaplarının kabûlünde ittifak etmişler; bazıları da, hangisinin daha üstün olduğunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Buna göre, ulemânın kabûlü dolayısıyle el-Buḫārī ve Muslim'in ittifak ettikleri hadîs, ittifak etmedikleri hadîsten daha üstündür.

İslâm ulemasının çoğu, Ṣaḥīḥu'l-Buḫārī'nin sıhhat yönünden önde olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Fakat bunun aksi olan bir ifade hiç kimseden nakledilmemiştir. Ebū ʿAlī en-Neysābūrī [35] den rivayet edilen "yeryüzünde Muslim'in kitabından daha sahîh bir kitap yoktur" sözü ile bazı Mağrib imamlarının [36], Muslim'in kitabını el-Buḫārī'nin kitabından üstün sayan görüşleri, sadece, Muslim'in uslûbü ile, vaz ve tertibindeki güzelliğe râci hususlar dolayısıyledir. Bunlardan Ebū ʿAlī en-Neysābūrī, Muslim'in kitabının el-Buḫārī'nin kitabından daha sahîh olduğunu tasrîh etmemiş, sadece, Muslim'in kitabından daha sahîh bir kitabın mevcudiyetini nefyetmiştir. Burada nefyolunan, "daha sahîh" manâsını veren tafdîl sîgasının gerektirdiği sıhhat fazlalığıdır ve Muslimin kitabıyle sıhhat yönünden aynı derecede olan bir kitap, bu fazlalık ile Muslimden üstünlük kazanır. Yoksa, Ebū ʿAlī, bu sözü ile eşitliği nefyetmiş değildir. Netice itibariyle, hiç kimse bu üstünlüğün asahhıyyete râci olduğunu açıklamamıştır. Eğer bunu açıklamış olsalardı, mevcut kitapların şehadeti bunu reddederdi. Zira, el-Buḫārī'nin kitabında sıhhatin istinad ettiği sıfatlar, Muslim'in kitabında istinad edilen sıfatlardan daha mükemmel ve daha şiddetli-

---

öğrenmiştir. Hattâ el-Buḫārī'nin Kur'ân hakkındaki görüşünden dolayı, şeyhlerinden Muḥammed İbn Yaḥyā eẕ-Ẕuhlī (Ö. 256) nin "kim bu görüşe sâhipse meclisimizi terketsin" sözüne uyarak onun meclisinden uzaklaşmış ve el-Buḫārī'ye olan bağlılığını bu sûretle göstermiştir. Muslim, bundan sonra eẕ-Ẕuhlī'den işittiği hadîsleri de terketmiş, *Ṣaḥīḥ*'inde ondan tek bir hadîs nakletmemiştir.

Muslim, tasnîf ettiği *el-Cāmiʿuṣ-Ṣaḥīḥ* adlı kitabıyle büyük şöhret kazanmıştır. Bu kitap gerek ihtiva ettiği hadîslerin sıhhati ve gerekse vaz ve tertibindeki mükemmeliyeti sebebiyle el-Buḫārī'nin kitabına eş olarak İslâm dünyasının Kur'ânı Kerîmden sonra en sahîh kitapları kabul edilmiş ve her ikisine birden *eṣ-Ṣaḥīḥān* adı verilmiştir.

Muslim, Hicrî 261 senesinde yine dünyaya geldiği Neysabur şehrinde vefat etmiştir.

35 Ebū ʿAlī en-Neysābūrī el-Ḥuseyn İbn ʿAli İbn Yezīd İbn Dāvūd, el-Ḥākim Ebū ʿAbdillah en-Neysâbūrī (Ö. 405) nin şeyhi ve asrının tanınmış hadîs hâfızlarından biri olp 277 senesinde dünyaya gelmiş, küçük yaştan itibaren hadîs toplamış ve kitap tasnîf etmiştir. Vefatı 349 senesine rastlar.

36 El-Ḳāżī ʿIyāż, Ebū Mervān eṭ-Ṭubnī'den şu sözü nakletmiştir: "Bazı şeyhlerimiz Ṣaḥīḥ-i Muslim'i Ṣaḥīḥ-i Buḫārī'den üstün sayıyorlardı". El-Ḳāżī ʿIyāż, eṭ-Ṭubnī'nin "bazı şeyhlerimiz" sözüyle İbn Ḥazm'i kasdettiği zannında bulunduğunu ilâve etmiştir (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 44)

dir; ve el-Buḫārī'nin sıhhat için ortaya koyduğu şartlar, daha kuvvetli ve daha serttir.

El-Buḫārī'nin ittisal yönünden üstünlüğü, râvinin hadîs rivayet ettiği kimseyle mülâkatının bir defa da olsa, sâbit olmasını şart koşması dolayısıyledir. Halbuki Muslim, sadece muâsaratla, yani râvi ile şeyhinin aynı asırda yaşamış olmalarıyle iktifa etmiş, aynı zamanda el-Buḫārī'nin, ortaya koyduğu mülâkat şartı dolayısıyle an'aneyi kabûl etmemesi lâzım geldiğini ileri sürmüştür [37]. Halbuki Muslim'in el-Buḫārī'yi bu hususta ilzâm etmesine lüzûm yoktur. Çünkü râvinin bir defa şeyhine kavuştuğu sâbit olunca, naklettiği hadîsi ondan işitmemiş olması ihtimali câri değildir; aksi halde onun müdellis olması gerekir ki, üzerinde durduğumuz mesele mudellisin dışında olup sahîh hadîs râvileriyle ilgilidir.

Ṣaḥīḥ-i Buḫārī'nin adalet ve zabt yönünden üstünlüğüne gelince: Muslim'in ricali arasında cerh edilenlerin sayısı, el-Buḫārī'nin ricalinden cerh edilenlerin sayısına nisbetle daha çoktur. Buna ilâveten el-Buḫārī, bu cerh edilenlerin hadîslerinden fazla sayıda nakletmemiştir; sonra bunların çoğu, Muslim'in hilâfına, kendilerinden aldığı ve hadîslerine karşı alışkanlık kazandığı kendi şeyhlerindendir.

Ṣaḥīḥ-i Buḫārī'nin şâz ve ılletten sâlim olması yönünden üstünlüğüne gelince: El-Buḫārī'de tenkîde uğrayan hadîs sayısı, Muslim'in tenkide uğrayan hadîs sayısından daha azdır. Buna ilâveten ulemâ, ilim yönünden el-Buḫārī'nin Muslim'den daha üstün ve hadîs sanatı yönünden daha bilgili olduğunda ittifak etmiştir. Muslim, onun tilmizi olup, dizi dibinde yetişmiş, ondan istitifade etmiş, onun eserlerine tâbi olmuştur. Bu sebepledir ki, ed-Dāraḳuṭnī "eğer el-Buḫārī olmasaydı, hadîs ilminde Muslim ortaya çıkmaz ve bu mertebeye ulaşmazdı" demiştir.

---

37 'An'ane, hadîsin *'an fulān 'an fulān* isnadıyle rivayet edilmesidir. Muslim'in el-Buḫārī'ye tevcih ettiği itirazın mesnedi an'aneyle rivayet edilen hadîselerde *'an* harfinin semâ'a kesinlikle delâlet etmemesidir. Meselâ râvi, hadîsi şeyhinden rivayet ederken *aḫabaranī fulānun* yahut *ḥaddeṣenī fulānun* yahutta *semi'tu fulānen* tabirini kullanırsa, bu tabirler o râvi ile şeyhi arasında mülâkatın vukubulduğuna kesinlikle delâlet ederler. Fakat *'an* lafzında bu delâlet kesin değildir. Muslim bu hususu gözönünde bulundurarak "mademki el-Buḫārī, rivayetlerinde râvi ile şeyhi arasında mülâkatı şart koşmuştur; o halde, bu mülâkatın vukubulduğuna kesinlikle delâlet etmiyen *'an* ile rivayet edilmiş hadîsleri kitabına almaması gerekir" demiştir. Ancak, İbn Ḥacer'in de belirttiği gibi, böyle bir itiraza lüzum yoktur. Çünkü el-Buḫārī, râvinin, şeyhine bir defa da olsa mülâkî olduğunun bilinmesini şart koşmuştur. Mülâkat sâbit olunca, hadîsin an'aneyle rivayet edilmesinde bir mahzur yoktur. Çünkü *'an*, mülâkata kesinlikle delâlet etmese bile, mülâkatın bulunmadığı hükmünü vermek için mutlak bir sebep de teşkil etmez.

İşte yukarıdan beri zikredilen el-Buḫārī şartlarının üstünlüğü dolayısıyle Ṣaḥīḥ-i Buḫārī, hadîs ilminde tasnîf olunan diğer kitaplara takdîm ve tercih olunmuştur. Sonra, ulemânın kabul etmesi yönünden el-Buḫārī'ye müşareket eden Ṣaḥīḥ-i Muslim, daha sonra da, asahhıyyet yönünden el-Buḫārī ve Muslim'in şartlarına uyan diğer kitaplar derecelerine göre yer almışlardır. Burada zikrolunan el-Buḫārī ve Muslim'in şartlarından maksat, her ikisinin râvileriyle birlikte, bir hadîsi sahîh yapan diğer şartlardır. İslâm uleması gerek el-Buḫārī'nin ve gerekse Muslim'in, kendilerinden hadîs naklettikleri râvilerin ta'dîli üzerinde ittifak etmişler ve rivateylerini diğer râvilerin rivayetlerinden üstün saymışlardır. Bu, hadîs ilminde bir asıldır ve aksini isbat edecek bir delil bulunmadıkça bu aslın dışına çıkılmaz.

Hadîs kitapları arasındaki bu tertibe göre, bir haber, el-Buḫārī ve Muslim'in şartlarına uygun olursa, Muslim ve emsali imamların naklettikleri haber mertebesinden aşağı olur. Eğer haber, el-Buḫārī ve Muslim'den yalnız birinin şartına uygun olursa, yalnız el-Buḫārī'nin şartına uyan haber, yalnız Muslim'in şartına uyan habere tercih edilir. Bu tasniften karşımıza altı kısım çıkar ki, bunların her biri, sıhhat yönünden diğerine nisbetle bir farklılık arzeder[38]. Bir de yedinci kısım vardır; bu da, ne el-Buḫārī ve Muslim'in beraberce, ne de ikisinden birinin yalnızca şartına uyan haberdir.

Bu kısımlar arasındaki farklılık, yukarıda zikrolunan sebepler yönündendir. Bununla beraber, bu kısımlardan biri, sıhhat yönünden tercihi gerektiren başka sebeplerle üstündeki diğer bir kısma tercih olunursa, bu tercih olunanı diğerinden üstün kılan bir şeyin ona ârız olması dolayısıyledir ve alttaki derecede bulunan kısım üstündekine takdîm olunur; yani tercih olunan bir alt derecedeki hadîsle amel edilir, üst derecedeki hadîs ise terk olunur. Meselâ, Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'indeki bir hadîs, tevatür derecesine ulaşmamış olduğu halde, bir takım karînelerle meşhûr olup ilim ifade etse, bu hadîs, el-Buḫārī'nin ferd-i mutlak olarak ihrac ettiği hadîse takdim olunur.

Keza, el-Buḫārī ve Muslim'in ihrac etmedikleri bir hadîs, meselâ Mālik 'an Nāfi 'an İbn 'Omer gibi isnadların en sahîhi olarak tavsif edilen bir tercemeden gelmiş olsa, bu hadîs de, el-Buḫārī veya Muslim'den birinin, rivayetiyle tek kaldığı hadîse takdîm olunur. Hele bu hadîsin isnadında, hakkında söz edilen bir de râvi bulunursa, bu takdimde hiç bir şüpheye mahal kalmaz.

38 Daha önce zikredilen üç kısımla birlikte bu altı kısım, sahîhin en üst derecesinden aşağıya doğru şöyle sıralanır: 1. El-Buḫārī ve Muslim'in, kitaplarında beraberce naklettikleri hadîsler. 2. Yalnız el-Buḫārī'nin nakledip Muslim'in nakletmediği hadîsler. 3. Yalnız Muslim'in nakledip el-Buḫārī'nin nakletmediği hadîsler. 4. El-Buḫārī ve Muslim'in şartlarına uymakla beraber kitaplarında nakletmedikleri hadîsler. 5. Yalnız el-Buḫārī'nin şartına uyupta kitabına almadığı hadîsler. 6. Yalnız Muslim'in şartına uymakla beraber kitabında nakletmediği hadîsler.

Hasen haberler

Yukarıda tarifi yapılmış olan sahîh haberin şartlarından yalnız "zabt" şartı hafifler, yani azalırsa, bu habere *ḥasen li-ẕātihi* denir [39]. Metinde azalma karşılığı olarak *ḫaffe* fiili kullanılmıştır ve *ḳalle* demektir. *Ḫaffe'l-ḳavmu* denildiği zaman *ḳallū* manâsı anlaşılır. Zabtın azalmasıyle hadîsin hasen olması, hâricî bir sebep dolayısıyle değildir. Hâricî sebepten maksat, mestûr, yani hali mechul olan râvinin hadîsinin, turuku çoğalarak kuvvet kazanıp hasen olması gibi, zayıf bir hadîsi sahîh mertebesine yükselten âmillerdir. Sahîhin tarifinde geçen şartların bâkî kalarak hasende yalnız zabtın azalmasının şart koşulmasıyle zayıf hadîsler mezkûr tarifin dışında bırakılmıştır. Hasenin bu kısmı, sahîhe nisbetle daha aşağı derecede, ve birbirinin üstünde çeşitli mertebelere ayrılması bakımından sahîhe benzer olsa bile, dinde delil olarak kullanılması yönünden sahîh gibidir.

Hasen, turukunun çoğalmasiyle sahîh olur; yani sıhhatine hükmolunur; çünkü turuk çokluğunun toplu şeklinde, hasen râvisinin zabtını sahîh râvisine nisbetle kusurlu bırakan miktarı izale edecek bir kuvvet vardır.

Ṣaḥīḥ ve *ḥasen* lafızları, et-Tirmiẕī'nin *ḥadīṣun ḥasenun ṣaḥīḥun* sözü gibi, bir hadîsin vasfında birleşirse, bu, müctehidin râvi hakkında hâsıl olan tereddüdü dolayısıyledir: "Bu râvide sıhhat şartları bir araya gelmiş midir, yoksa kusurlu mudur?" Bu tereddüd ise, râvinin bu rivayetle teferrüd etmesi sebebiyle hâsıl olur. Böylece, iki vasfın birleşmesindeki manâyı anlamakta

39 "Ḥasen" tabirini *el-Cāmi'*ınde sık sık zikretmek suretiyle şöhrete ulaştıran et-Tirmiẕî (Ö. 279), kitabının sonunda yer alan "ılel" bahsinde haseni tarif etmiş ve şöyle demiştir: "İsnâdında kizbile müttehem bir kimse bulunmıyan, şâz olmıyan ve aynı şekilde bir başka yönden de rivayet edilen her hadîs bize göre hasendir".

El-Ḫaṭṭabî (Ö. 388) ise, *Me'ālimu's-Sunen* (1. 6) inde haseni şöyle tarif etmiştir: "Hasen, mahreci bilinen, ricali meşhur olan, ekserî ulemâ tarafından kabul edilen, bütün fukaha tarafından kullanılan ve hadîslerin ekseriyetini teşkil eden hadîs çeşididir".

Bu tarifleri zikreden İbnu'ṣ-Ṣalāḥ (*'Ulūmu'l-ḥadīṣ*, s. 26-27), her ikisinin de haseni sahîhten ayırt edecek bir mahiyete sâhip olmadığını söylemiş, fakat kendisi de belirli bir tarif vermeksizin haseni iki kısma ayırarak bunların izahını yapmıştır.

Birinci kısım, isnâdında ricali mestûr olmakla beraber, kizb ile itham edilmiyen ve hatası çok olmayan, aynı zamanda bir başka yönden de rivayet edilen hadîstir ki, bu kısmın izahıyle, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, et-Tirmiẕî'nin tarif ettiği haseni ortaya koymuştur.

İkinci kısım ise, râvisi sıdk ve emanet yönünden meşhur, fakat hıfz yönünden sahîh hadîs ricalinin derecesine erişmemiş olan hadîstir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın bu izahatı da, el-Ḫaṭṭābî'nin tarif ettiği haseni tanıtmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, hasen iki ayrı hadîs çeşidine delâlet etmektedir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, bu iki tarife istinaden haseni iki kısma ayırmış, İbn Ḥacer ise, yukarıda da görüldüğü gibi, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ikinci kısımda izahını yaptığı hasen çeşidine *ḥasen li-ẕātihi*, birinci kısma da *ḥasen li-gayrihi* adını vermiştir.

güçlük gören ve "hasen, sahîhe nisbetle kusurludur; iki vasfın birleşmesinde ise bir taraftan bu kusurun isbatı, diğer taraftan nefyi vardır" diyen kimselere verilecek cevap da bilinmiş olur.

Bu cevap şudur: Hadîs imamlarının bir râvinin hali üzerinde tereddüd etmeleri, müctehidin, onu iki vasıftan biri ile vasfetmemesini zorunlu kılar. Bu itibarla râvi hakkında şöyle denir: Bazılarına göre hasen vasfı itibariyle hasen, bazılarına göre de sahîh vasfı itibariyle sahîhtir. Ancak bu cevaptan anlaşılan manâ şudur ki, bu iki vasfın birleştirilmesi halinde *ḥasenun ev ṣaḥīḥun* demek gerekirken tereddüd harfi olan *ev* kaldırılmış ve *ḥasenun ṣaḥīḥun* denilmiştir. Bu harfin kaldırılması, bundan sonra zikredilecek olan diğer bir şekildeki atıl harfinin kaldırılması gibidir.

Bu iki vasfın birleşmesi halinde, hakkında *ḥasenun ṣaḥīḥun* denilen haber, yalnız *ṣaḥīḥun* denilen habere nisbetle daha aşağı derecededir; çünkü hakkında kesinlikle hüküm verilen bir şey, tereddüdle hüküm verilen şeye nisbetle daha kuvvetlidir [40].

İki vasfın tereddüd harfiyle bir hadîste birleştirilmesi hakkındaki bu açıklama, hadîsin tek isnadı bulunması halindedir.

İsnad tek değilse, iki vasfın beraberce bir hadîse itlakı, biri sahîh diğeri hasen iki isnad yönünden olur. Buna göre, hakkında *ḥasenun ṣaḥīḥun* denilen

---

40 Et-Tirmiẕî'nin *el-Cāmi'*de kullandığı sahîh, hasen ve garîp kelimelerinin birleşik şekilleri, bizzat kendisi tarafından delâlet ettikleri manâlar gösterilmediği için, hadîsçiler arasında çeşitli tefsirlere yol açmıştır. Meselâ İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın *'Ulūmu'l-ḥadīs*'ini ihtisar edenlerden Hâfız 'İmādu'd-Dīn İbn Keẕīr, *ḥasenun ṣaḥīḥun* tabirinin biri hasen diğeri sahîh iki isnâd itibariyle olduğunu, yahutta, metin itibariyle hasen, isnad itibariyle sahîh bulunduğunu ileri sürenlerin görüşlerine işaret ettikten sonra, kendi görüşünü açıklamış ve şöyle demiştir: "Bana öyle geliyor ki, bir hadîs hakkında nasıl sıhhatle hükmolunuyorsa, hasen hakkında da sahîh hükmü veriliyor. Buna göre et-Tirmiẕī'nin *ḥasenun ṣaḥīḥun* dediği hadîs, onun nazarında *ḥasenun* dediği hadîsten daha yüksek, fakat *ṣaḥīḥun* dediği hadîsten daha aşağı derecededir. Keza hakkında mahza sıhhatle hükmettiği hadîs, hakkında husnile birlikte sıhhatle hükmettiği hadîsten daha kuvvetlidir" (Bkz. İbn Keẕīr, *İḫtiṣāru 'Ulūmi'l-ḥadīẕ ma'a şerḥıhi el-Bā'ıẕu'l-ḥaẕīẕ* (Mısır ?), s. 46-47)

Ancak el-'Irāḳī, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın *'Ulūmu'l-ḥadīẕ*'ine yazdığı *Nuket*'inde İbn Keẕīr'in bu görüşüne itiraz ederek "bu, delilsiz bir hükümden ibarettir ve et-Tirmiẕī'nin kasdettiği manâyı açıklamaktan çok uzaktır" demiştir (El-'Irâḳī, *et-Taḳyīd ve'l-īżāḥ* (*'Ulūmu'l-ḥadīẕ*'le birlikte neşredilmiştir), s. 47.

Bununla beraber, dikkat edilecek olursa, İbn Keẕīr'in görüşü ile İbn Ḥacer'in görüşü arasında, hasenin tarifine taalluk eden bazı teferruatla ilgili açıklama dışında mühim bir fark mevcut değildir. Bu konuda diğer farklı görüşler için James Robson'dan terceme ettiğimiz "Hasen hadîslerin çeşitleri" adlı makaleye bakınız: *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 1963, cild IX, s. 109-118.

haber, ferd olupta hakkında yalnız *ṣaḥīḥun* denilen habere nisbetle daha yüksek derecededir; çünkü isnadın çokluğu haberi kuvvetlendirir.

Eğer "et-Tirmiẕī, hadîsin bir başka yönden de rivayet edilmesini hasenin şartı olarak açıklamıştır; nasıl olur da bazı hadîsler hakkında: Bu hadîs hasen garîbtir ve onu yalnız bu yönden biliyoruz; demiştir" denirse, bu suale verilecek cevap şudur: Et-Tirmiẕī, hasenin mutlak bir tarifini değil, sadece kitabında yer alan hasenin bir çeşidinin tarifini yapmıştır. Bu da, bir başka sıfatla birleştirilmeksizin yalnız *ḥasen* dediği hadîstir. Zira et-Tirmiẕī, bazı hadîsler hakkında *ḥasen*, bazıları hakkında *ṣaḥīḥ*, bazıları hakkında *garīb*, bazıları hakkında *ḥasen garīb*, bazıları hakkında *ṣaḥīḥ garīb*, bazıları hakkında da *ḥasen ṣaḥīḥ garīb* vasıflarını kullanmıştır. Onun tarifini yaptığı *ḥasen* çeşidi ise, sadece bu vasıfların ilki olan *ḥasendir*. Nitekim kitabının sonlarında yer alan sözü buna delâlet eder. Et-Tirmiẕī burada der ki: "Bizim, kitabımızda *ḥadīṣun ḥasenun* dediğimiz hadîs, bize göre isnadı hasen olan hadîstir. Rivayet olunan bir hadîs, şâz olmaz ve râvisi de kizb (yalancılık) ile itham edilmezse, bize göre hasen hadîstir". Görülüyor ki et-Tirmiẕī bununla, hakkında sadece *ḥasenun* dediği hadîsi tarif etmiş, fakat, yalnız *ṣaḥīḥun*, yahut yalnız *garībun* dediği hadîslerin tarifine girişmediği gibi, *ḥasenun ṣaḥīḥun*, yahut *ḥasenun garībun*, yahutta *ḥasenun ṣaḥīḥun garībun* dediği hadîsleri de tarif etmemiştir. Belki de, sahîh ve garībin hadîs uleması arasındaki şöhreti dolayısıyle, bunların tarifine lüzûm görmemiş, fakat, açık olmaması, yahutta yeni bir ıstılah olması dolayısıyle kitabında yalnız hasenin tarifini vermekle iktifa etmiştir. Bunu yaparken de "bize göre" kaydını koymuş, el-Ḫaṭṭābī gibi hadîs ehline nisbet etmemiştir. Bu açıklama ile bahsi uzayıp gidecek olan karışık ve anlaşılması güç görüşler izale edilmiş olmaktadır. Hamd, ilham ve inʿâm eden Allah Tâlâya mahsustur.

Hadîste ziyade

Sahîh ve hasen râvisinin hadîste olan ziyadesi, bu ziyadeyi yapmıyan ve daha güvenilir olan bir başka râvinin rivayetine aykırı düşmedikçe makbuldür. Çünkü hadîsdeki ziyade, ya bu ziyadeyi zikretmiyen kimsenin rivayetine aykırı olmaz; bu takdirde, ziyadesi bulunan hadîs mutlaka kabul edilir. çünkü bu, güvenilir bir râvinin rivayetiyle tek kaldığı müstekıl bir hadîs hükmündedir ve bu hadîsi başkası şeyhinden rivayet etmemiştir. Yahutta bu ziyade, diğer rivayete aykırı düşer ve kabul edilmesi halinde diğer rivayetin reddi gerekir. İşte böyle bir durumda, ziyadeyi ihtiva eden rivayetle, onun zıddı olan diğer rivayet arasında tercih yapılır: Rācih (üstün olan) kabul, mercūḥ (daha aşağı derecede olan) reddedilir.

Kelime ismi fail değil mi?

Ziyadenin, tafsile gitmeksizin mutlak kabulü ile ilgili görüş, hadîsçilerle fukahânın ekseriyeti arasında şöhret kazanmıştır [41]. Ancak, hadîsin şâz olmamasını sahîhte şart koşan, sonra da şâzzı güvenilir bir râvinin kendisinden daha güvenilir bir râviye muhalefeti olarak tefsir eden hadîsçiler yönünden tafsile gitmeksizin ziyadenin mutlak kabulü doğru olmamak gerekir. Aksi halde sahîhi red, buna karşılık şâz olan hadîsi kabul etmek icabeder. Bununla beraber sahîhin ve hattâ hasenin tarifinde, şâzdan sâlim olmaları şartını itiraf ettikleri halde, ziyadenin kabulünde bu şarttan habersiz görünmeleri hayret vericidir. ʿAbdurrahman İbn Mehdī, Yaḥyā el-Ḳaṭṭān, Aḥmed İbn Ḥanbel, Yaḥyā İbn Maʿīn, ʿAlī İbnu'l-Medīnī, el-Buḫārī, Ebū Zurʿa, Ebū Ḥātim, en-Nesā'ī, ed-Dāraḳuṭnī ve bunlar gibi mütekaddimūndan olan hadîs imamları, muhalefeti gerektiren ziyade ve benzerlerine müteallık hususlarda tercihe itibar etmişlerdir ve bunların hiç birinden alelıtlak ziyadenin kabul edileceğine dair her hangi bir haber bilinmemektedir [42]. Bundan daha garibi, Şâfiʿıyyeden çoğunun, güvenilir râvînin ziyadesinin kabulü görüşünde olmalarıdır.; halbuki eş-Şāfiʿīnin hükmü bunun aksine delâlet eder. İmam eş-Şāfiʿī, zabt yönünden râvinin halini mute-

---

41 El-Ḥaṭību'l-Bağdādī de bu görüşe işaret etmiş ve şöyle demiştir: "Fukaha ve hadîsçilerin kâhir ekseriyeti, şiḳa (güvenilir) olan râvi, hadîsinde bir ziyadeyle teferrüd ettiği zaman, onun bu ziyadesinin makbul olduğunu söylemişler; bu ziyadeye ister şerʿî bir hüküm taalluk etsin ister etmesin, ister bu ziyadeyi ihtiva etmiyen haberle sâbit olmuş bulunan bir hükümden noksanlığı gerektirsin, veya o hükmü tamamiyle değiştirsin, ister böyle olmasın; ister bu ziyade, bir râvinin haberi bir defasında noksan, bir başka sefer tam olarak rivayetiyle meydana gelmiş olsun, ister bir başka râvinin rivayetiyle hâsıl olmuş bulunsun, aralarında her hangi bir ayırım yapmadan ziyadeyi kabul etmişlerdir.

Bazıları, âdil olan râvinin ziyadesi, o ziyadeye müteallık bir hükmü ifade ettiği takdirde kabul edileceğini, aksi halde makbul olmıyacağını; Şâfiʿîyye mezhebinden olan bazı kimseler, ziyadenin bir başka ravi cihetinden geldiği zaman kabul edileceğini, fakat aynı râvinin, bir defasında noksan, bir başka defasında ziyadeyle rivayet etmesi halinde kabul edilmiyeceğini; hadîsçilerden bir gurup da, şiḳa olan râvinin ziyadeyle teferrüd etmesi halinde bu ziyadenin makbul olmıyacağını ileri sürmüşlerdir".

El-Ḥaṭīb, bu çeşitli görüşlere işaret ettikten sonra kendi görüşünü açıklamış ve şöyle demiştir: "Bu değişik görüşlerden bizim tercih ettiğimiz husus şudur ki: Ziyade hangi şekilde vârid olursa olsun, râvisi âdil, hâfız, mutkın (titiz) ve zâbıt olursa makbuldür ve kendisiyle amel edilir" (El-Ḥaṭību'l-Bağdādī, *el-Kifāye fi ʿılmi'r-rivāye* (Haydarabat 1357), s. 424-5)

42 İbn Ḥacer'in bu ifadesinden, ziyadenin hangi şekilde olursa olsun kabul edileceği yolunda ileri sürülen görüşlere kendisinin muhalif kaldığı açıkça anlaşılmaktadır. Ona göre, ziyadenin kabulü görüşünde olanlar, şâz denilen hadîsleri hesaba katmamışlardır. Biraz sonra da açıklanacağı vechile şâz, şiḳa olan râvinin diğer şiḳa râvilere muhalif olarak rivayet ettiği ve bu rivayetiyle tek kaldığı hadîstir. Bu muhalefet, bazan, râvinin rivayetinde yaptığı ziyadeyle hâsıl olur. Bu takdirde ziyadenin kabulü, bu ziyadeyle şâz durumunda kalan hadîsin kabulü demektir. Halbuki sahîh hadîsin tarifinde zikredilen ve hadîsin sahîh olması için ileri sürülen beş şarttan biri de, onun şâz olmamasıdır. Bu, şâz olan hadîsin sıhhat vasfını hâiz olmadığı manâsındadır.

ber kılan vasıflardan bahsederken şöyle demiştir: "Bir hadîsin râvisi, rivayetiyle bir hâfıza iştirak ettiği zaman, ziyade ve noksanla ona muhalif olmamalıdır. Eğer muhalefet eder ve bu muhalefeti rivayetinde yaptığı noksanlıkla olursa, bunda, hadîsin mahreci itibariyle sahîh olduğuna bir delil vardır; fakat râvi, ne zaman vasfettiğimiz şeye muhalefet eder, yani hadîsi, hâfız olan kimsenin rivayetinden noksan olmayıp ziyade olursa, işte bu muhalefet, râvinin hadîsi için zararlıdır". Eş-Şāfi'ī'nin sözü burada bitmektedir. Bu sözden anlaşıldığına göre, bir râvi, hâfızlardan birine muhalefet edipte hadîsini hâfızın hadîsine nisbetle ziyade edilmiş bulursa, bu ziyade ile muhalefeti, hadîsi için zarar teşkil eder. Bu, aynı zamanda, eş-Şāfi'ī'ye göre âdil olan râvinin ziyadesini mutlaka kabul etmek gerekmediğine ve ancak hâfızın rivayetinin kabul edileceğine delâlet eder. Zira eş-Şāfi'ī, muhalifin hadîsinin, muhalefet ettiği hâfızın hadîsine nisbetle noksan olmasına itibar etmiş ve râvinin hadîsteki noksanını hadîsin sıhhati için delil saymıştır. Çünkü bu noksanlık, râvinin hadîs hakkında araştırma yaptığına delâlet eder. Eş-Şāfi'ī, bunun dışındakileri râvinin hadîsi için zararlı addetmiştir ki, bunlar arasında ziyade de vardır. Eğer ziyade, eş-Şāfi'ī nazarında mutlaka makbul olsaydı, onu yapanın hadîsi için zararlı sayılmazdı[43].

Maḥfūẓ, Şāẕ

Bir râvinin hadîsine, ya zabt fazlalığı, yahut adet çokluğu, yahutta diğer tercih sebeplerinden birisi dolayısıyle kendinden daha üstün bir başka râvi

43 İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, şiḳa olan râvinin ziyadeyle teferrüdünü üç kısma ayırmıştır. Birincisi, rivayetinin sair şiḳâta muhalif ve münâfî olmasıdır ki, bu, şâzda olduğu gibi reddedilir. İkincisi, rivayette, diğerlerinin rivayetlerine muhalefet ve munâfâtın bulunmamasıdır. Bu da makbuldür ve bunun kabulü üzerinde ulemânın ittifak ettiği el-Ḫaṭīb tarafından ileri sürülmüştür. Üçüncüsü ise, bu iki derece arasında, hadîste başkaları tarafından zikredilmeyen bir kelime ziyadesinin vukubulmasıdır. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ bunun kabul veya reddi hususunda her hangi bir hüküm serdetmemiştir (Bkz. '*Ulūmu*'l-*ḥadīs*, s. 77-78).

Ziyadeye misal olarak Mālik İbn Enes'in Nāfi 'tarikıyle İbn 'Omer'den rivayet ettiği şu hadîs zikredilebilir: مالك عن نافع عن ابن عمر ان رسول الله صلى الله عليه وسلم فرض زكاةالفطر من رمضان صاعا من تمر اوصاعا من شعير على كل حر اوعبد ذكر او انثى من المسلمين .
"Hazreti Peygamber Ramazan ayında fıtr (fitre) zekâtını, bir ölçü hurma veya arpa olarak, hür olsun köle olsun, erkek olsun kadın olsun bütün müslümanlara farz kıldı" (Hadîsin çeşitli rivayetleri için bkz. El-Buḫārī, II. 138; Muslim, II. 677; et-Tirmiẕī, III. 61.-EtTirmiẕī, mezkûr hadîsi naklettikten sonra, Mālik'in Nāfi'den hadîsi Eyyūb gibi rivayet ve *mine'l-muslimīn* ibaresini de ziyade ettiğini söylemiştir. Yine et-Tirmiẕī'ye göre, Nāfi'den hadîsi rivayet eden diğer râviler bu ibareyi zikretmemişlerdir. Bu sebeple ilim ehli arasında fıtr zekâtının edası hususunda ihtilâf hâsıl olmuş; mezkûr rivayetteki "bütün müslümanlar" kaydına istinaden Mālik, eş-Şāfi'ī ve Aḥmed İbn Ḥanbel, bir şahsın gayr-i muslim köleleri için fıtr zekâtı ödemesi lâzım gelmediğini ileri sürmüşler; Mālik rivayetindeki ziyadeye itibar etmiyen Sufyân eş-Ŝevrī, 'Abdullah İbnu'l-Mubārek ve İsḥāḳ, köle, gayr-i muslim de olsa onun için bu zekâtın ödenmesi gerektiğini söylemişlerdir (et-Tirmiẕī, aynı yer).

yönünden muhalefet vâkî olursa, râcihe (daha üstün olana) *mahfūz*, mukabiline (yani mercūha) de *şāz* denir. Et-Tirmizī, en-Nesâ'ī ve İbn Māce'nin İbn 'Uyeyne tarîkıyle 'Amr İbn Dīnār'dan, onun 'Avsece'den, onun da İbn 'Abbās-tan rivayet ettikleri "Hazreti Peygamber devrinde bir adam vefat etmiş ve âzâd ettiği bir köleden başka vâris bırakmamıştır..."[44] hadîsi buna bir misal teşkil eder.

Bu hadîsin İbn 'Abbās'a bağlanmasında İbn Curayc ve diğerleri İbn 'Uyeyne'ye tâbi olmuşlar; Hammād İbn Zeyd ise bunlara muhalefet etmiş ve hadîsi 'Amr İbn Dīnār vâsıtasıyle 'Avsece'den nakletmiş, İbn 'Abbās'ı zikretmemiştir.

Ebū Hātim der ki: "*Mahfūz* olan İbn 'Uyeyne'nin hadîsidir". Hammād İbn Zeyd adalet ve zabt ehlindendir; Bununla beraber Ebū Hātim, Sayı bakımından Hammād İbn Zeyd'e nisbetle daha çok olan kimselerin rivayetini tercih etmiştir. Bu açıklamadan anlaşılıyor ki *şāz*, makbul olan râvinin kendisinden üstün olan kimselere muhalif olarak rivayet ettiği hadîstir.Istılah yönünden şazın muteber olan tarifi budur[45].

Ma'rûf, Munker

Muhalefet za'f ile olursa daha üstün olana *ma'rūf*, mukabiline de *munker* denir. İbn Ebī Hātim'in, kıraat imamlarından Hamza İbn Habīb ez-Zeyyāt'ın

44 Hadîs için bkz. Ebū Dāvūd, *Sunen*, (Mısır 1371-1952), II. 112; İbn Māce, *Sunen*, II. 167-Hazreti Peygamber bu adamın mirasını azad ettiği köleye vermiştir.

45 Şâzın, el-Hākim Ebū 'Abdillah (Ö. 405) tarafından yapılmış değişik bir tarifi vardır. Ona göre şâz, şika olan râvilerden birinin rivayetiyle teferrüd ettiği, yani tek kaldığı hadîstir; öyle ki, bu hadîs için bir asıl bulunmadığı gibi, şika olan râvisi için de bir mütâbi yoktur. Ayrıca şâz, el-Hākim'e göre, ma'lûl olmayan bir hadîstir. Ma'lûl, bir hadîsin bir başka hadîs içine girmesi, yahut bir râvinin vehmini ihtiva etmesi, yahut bir râvinin mursel olarak rivayet ettiği halde bir başka râvinin vehme düşerek, onu vasletmesi gibi içerisinde ılleti bulunan hadîstir. Meselâ el-Leyş İbn Sa'dın Yezîd İbn Ebî Habîb'ten, onun Ebu't-Tufeyl'den, onun Mu'āz İbn Cebel'den, Mu'āz'ın da Hazreti Peygamberden rivayet ettiği Hazreti Peygamberin Tebuk gazvesinde öğle ve ikindi namazlarını birleştirmesiyle ilgili hadîsi el-Hākim'e göre şâzdır, ve bu hadîs hakkında şöyle der: "Bu hadîsin râvileri şika olan imamlardır. Bununla beraber hem metni hem de isnadı şâzdır. Illeti olsaydı ma'lûl derdik; el-Leyş, hadîsi Ebu'z-Zubeyr'den, o da Ebu't-Tufeyl'den rivayet etmiş olsaydı, yahut Yezîd İbn Ebî Habîb Ebu'z-Zubeyr'den nakletseydi bunlarla ılletli olduğunu söylerdik. Fakat böyle bir ılleti bulunmayınca ma'lûl olmaktan çıkar. Fakat görüyoruz ki, Yezîd'in Ebu't-Tufeyl'den rivayeti yoktur; sonra Ebu't-Tufeyl'in ashabından da böyle bir hadîs rivayet edilmemiş; keza Mu'āz İbn Cebel'den rivayet edenlerde de bu hadîs mevcut değil; o halde diyoruz ki, bu hadîs şâzdır" (el-Hākim'in bu görüşü için bkz. *Ma'rifetu 'ulūmi'l-hadīs*, s. 119-20)

İbnu's-Salāh ise şâzzı iki kısımda mütâlâa etmiş, birincisine, râvinin kendisinden evlâ olan râvilere muhalif rivayetiyle teferrüd etmesi halinde *şâz merdûd* demiştir; ikincisi de, İbnu's-Salāh'a göre, âdil, hâfız ve zâbıt olan râvinin, muhalefet bahis konusu olmaksızın rivayetiyle tek kaldığı hadîstir ki, makbul ve sahîh hükmündedir (*'Ulūmu'l-hadīs*, s. 70-71).

kardeşi Ḥubeyyib İbn Ḥabīb tarîkıyle Ebū İsḥāḳ'tan, onun el-ʿAyzār İbn Ḥureyṣ̱ten, onun İbn ʿAbbās'tan, İbn ʿAbbās'ın da Hazreti Peygamberden rivayetettiği "kim namazı kılar, zekâtı verir, hacceder, oruc tutar ve musafiri de ağırlarsa cennete girer" hadîsi misal olarak zikredilebilir. Ebū Ḥātim der ki: Bu hadîs munkerdir. Çünkü diğer güvenilir râviler mezkûr hadîsi Ebū İsḥāḳ'tan mevkûf olarak rivayet etmişlerdir; maʿrūf olan da budur[46]. Bundan anlaşılıyor ki, şâz ile munker arasında tek yönlü umum husus vardır; yani aralarında, daha güvenilir râvilere muhalefet olması bakımından birlik; şâz râvisinin ṣiḳa (güvenilir), yahut ṣadūḳ (sözü doğru), munker râvisinin ise zayıf olması yönünden ayrılık vardır. Aralarında eşitlik olduğunu söyliyenler hataya düşmüşlerdir[47].

Mutābiʿ, Şāhid, İʿtibār

Daha önce zikrî geçen ferd-i nisbî, ferd olduğu zannedildikten sonra, başka hadîsçinin ona muvafakat ettiği görülürse, bu ikinci hadîse *mutābiʿ* denir. Mutâbeatın çeşitli mertebeleri vardır. Eğer mutâbeat, râvinin bizzat kendisi için hâsıl olursa buna *mutâbeat-ı tâmme*, râvinin şeyhi ve üstündekiler için hâsıl olursa, buna da *mutâbeat-ı kâsıra* denir. Mutâbeattan, ferd zannolunan hadîsin takviyesi yönünden istifade olunur.

Mutâbeata misal olarak, eş-Şāfiʿînin *Kitābu'l-Umm*'da Mâlik İbn Enesten, onun ʿAbdullah İbn Dīnār'dan, onun İbn ʿOmer'den, İbn ʿOmer'in de Hazreti Peygamberden rivayet ettiği "ay 29 gündür (fakat 30 gün olduğu da vâkîdir. Bu itibarla) hilâli görmedikçe oruca başlamayın ve yine hilâli görmedikçe orucu bozmayın. Eğer hilâl, bulut v.s. dolayısıyle örtülü olur görülmezse, sayılı günleri otuza tamamlayın" hadîsi zikredilebilir[48].

---

46 İleride de açıklanacağı vechile mevkuf, Hazreti Peygambere isnad edilmiyen ve sahabî sözü olarak nakledilen haberlerdir.

47 Hâfız Ebū Bekr Aḥmed İbn Hārūn el-Berdîcî (Ö. 301) ye göre munker, râvinin rivayetiyle teferrüd ettiği hadîstir; öyle ki bu hadîsin metni ne o râvinin rivayet ettiği yönden ne de bir başka yönden bilinir (İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, ʿ*Ulūmu*'l-*ḥadīs̱*, s. 71-72; es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 151). Ancak bu tarifte, ferd olmakla beraber sahîh olan hadîslere de munker vasfının ıtlak edildiği açıkça görülmektedir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ ise, munkerle şâz arasında her hangi bir ayırım yapmamış her ikisinin de aynı manâya geldiğini ileri sürerek, munkeri de şâzda olduğu gibi iki kısımda mütalâa etmiş, ancak ikinci kısımda, şâzdan farklı olarak, ṣiḳa ve mutkın olmıyan râvinin teferrüdünü şart koşmuştur (Bkz. ʿ*Ulūmu'l-ḥadīs̱*, s. 73-74).

48 Mezkûr hadîsin eş-Şāfiʿî rivayeti şöyledir: الشافعى عن مالك عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الشهر تسع و عشرون فلا تصوموا حتى تروا الهلال و لا تفطروا حتى تروه فان غم عليكم فاكملوا العدة ثلاثين .

Bazı kimseler, bu lafızlarla gelen hadîsi, eş-Şāfi'ī'nin Mālik'ten rivayetiyle tek kaldığı bir hadîs zannetmişler ve onu eş-Şāfi'ī'nin garîb hadîslerinden saymışlardır. Çünkü Mālik'in ashabı aynı hadîsi, yine bu isnadla فان غم عليكم فاقدروا له şeklinde Mālik'ten rivayet etmişlerdir. Fakat sonradan eş-Şāfi'ī için bir mutâbi bulduk; o da, 'Abdullah İbn Mesleme el-Ḳa'nebī'dir. El-Buḫārī, el-Ḳa'nebī tarîkıyle Mālik'ten aynen eş-Şāfi'ī'nin hadîsi gibi rivayet etmiştir. İşte bu[49], *mutâbeat-i tâmmedir.*

İbn Ḫuzeyme'nin *Ṣaḥīḥ*'inde eş-Şāfi'ī için bir de *mutâbeat-ı kâsıra* bulunmaktadır. Bu hadîsi, İbn Ḫuzeyme, 'Āṣım İbn Muḥammed tarîkıyle babası Muḥammed İbn Zeyd'ten, o da ceddi 'Abdullah İbn 'Omer'den فكملوا ثلاثين lafzıyle nakletmiştir. Bir başka mutâbeat-ı kâsıra da Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde 'Ubeydullah İbn 'Omer rivayetiye Nāfi'den gelmiştir; Nāfi', hadîsi فاقدروا ثلاثين lafzıyle İbn 'Omer'den rivayet etmiştir[50].

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, mutâbeat ister tâmme olsun, ister kâsıra olsun, lafzen gelmesi şart değildir. Aynı sahabînin rivayetinden olmak suretiyle manâ yönünden ittifak hâsıl olmuşsa, bu, mutâbeat için kâfidir.

Eğer bir başka sahabînin hadîsinden rivayet olunan ve hem lafız, hem de manâ yönünden, yahutta yalnız manâ yönünden öbürüne benzeyen bir başka metin bulunursa, buna da *şāhid* denir. Bunun bir örneği, yukarıda verdiğimiz hadîsin en-Nesā'ī rivayetidir. En-Nesā'ī bu hadîsi Muḥammed İbn Ḥuneyn tarîkıyle İbn 'Abbās'tan, o da Hazreti Peygamberden almıştır ve aynen 'Abdullah İbn Dīnār'ın İbn 'Omer'den rivayet ettiği şekilde zikretmiştir[51]. Bu, lafız yönünden benzerliktir. Manâ yönünden benzerliğe gelince, buda, el-Buḫārī'nin Muḥammed İbn Ziyād tarîkıyle Ebū Hurayra'dan فان غم عليكم فاكملوا عدة شعبان ثلاثين lafzı ile rivayet ettiği hadîstir[52].

Bazı kimseler, mutâbeatı, ister bu sahabî rivayetinden olsun, ister başka sahabî rivayetinden olsun, lafız yönünden, şâhidi de manâ yönünden benzer olanlara tahsis etmişlerdir. Bazan da mutâbeat şâhide, şâhid de mutâbeata ıtlak olunmuştur; bu konu basittir.

49 El-Buḫārī'nin 'Abdullah İbn Mesleme el-Ḳa'nabī rivayeti için bkz. *Ṣaḥīḥ* (Kitābu'ṣ-ṣavm), II. 229.

50 Muslim'in 'Ubeydullah tarîkıyle Nâfi'den gelen rivayeti için bkz. *Ṣaḥīḥ*, II. 759 (hadîs No. 5).

51 En-Nesā'īnin Muḥammed İbn Ḥuneyn tarîkıyle İbn 'Abbās'tan gelen rivayeti için bkz. *Sunen*, IV. 135.

52 Bkz. el-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, II. 229.

Şu da bilinmelidir ki, ferd zannolunan bir hadîsin mutâbi'ı bulunup bulunmadığının anlaşılması için, o hadîsin turuk veya isnâdlarının cāmi, musned ve cüz denilen hadîs kitaplarında araştırılmasına itibar denir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın *'Ulūmu'l-hadīş* adlı kitabında[53]. başlık olarak kullandığı "i'tibār, mutâbi'āt ve şevāhid bilgisi" sözünden, i'tibarın, diğer ikisinin bir kısmı olduğu vehmine düşülür. Halbuki bu yanlıştır. Çünkü i'tibar, diğer ikisine ulaşmak için takip edilen bir yoldur.

Makbul haberlerin yukarıda zikrolunan bütün kısımları, haberler arasında birbirine aykırılık vukubulduğu zaman, derecelerine itibar etmek bakımından fayda sağlar

Muḥkem, Muḥtelif

Makbûl haberler, amel olunan ve amel olunmıyan haberler olmak üzere de kısımlara ayrılırlar. Eğer bir haber muârazadan sâlim bulunursa, yani ona zıt bir haber gelmezse bu hebere *muḥkem* denir. Bunların misali çoktur. Fakat, bir haberin muârızı veya zıddı bulunursa, bu muârızı da ya kendisi gibi makbûl olur; yahutta merdûd olur. İkincisinin hiç bir eseri yoktur; zira zayıf hadîsin muhalefeti, kuvvetli haber üzerine tesir etmez. Eğer muâraza, sıhhat yönünden kendisi gibi bir hadîsle olursa, ya iki hadîsin manâları arasında uzak bir tevîle gitmeksizin cem ve telîf mümkün olur; yahutta bu mümkün olmaz. Eğer cem mümkün olursa, bu, *muḥtelifu'l-ḥadīş* denilen kısmı teşkil eder.

İbnu'ṣ-Ṣalāḥ bu kısma, "sirayet yoktur; kuşlarla ve Safer ayı ile teşe'üm ve tefe'ülde bulunmak da yoktur" hadîsi [54] ile "cüzama yakalanmış kimseden,

53 Bkz. Adı geçen eser, s. 74.

54 Hadîsin çeşitli rivayetleri için bkz. el-Buḥārī, *Ṣaḥīḥ*, VII. 18-19, 27; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, IV. 1742 (hadîs No. 101 vd.).

Hadîsin meşhur metni şöyledir: لا عدوى ولا طيرة ولا هامة ولا صفر

'Advā: Hasta olan bir kimse ile temas eden sağlam kişiye hastalığın geçmesi demek olan *i'dādan* isim olup *sirayet* manâsına gelir. Hazreti Peygamber *lā 'advā* demek suretiyle sirayeti nefyetmiştir.

Ṭıyare: Bir şeyle teşe'umde bulunmaktır. Câhiliye Arapları bir sefere çıkacakları zaman cihete yönelirler ve kuşların uçuşlarını takip ederlerdi. Sol taraflarından uçmaları halinde seferi teşe'umle (hayırsızlıkla) yorumlarlar ve ondan vazgeçerlerdi. Teşe'umu başka şeylerle yaptıkları da olurdu. Hazreti Pergamber, bunun da İslâm'da yeri olmadığını beyan etmiştir.

Hāme: Yine câhiliye Arapları öldürülen bir kimsenin, kısas ile intikamı alınmadıkça ruhunun hâme denilen kuşa inkılâb ettiğine inanırlardı. Hazreti Peygamber, bu inancın da bâtıl olduğunu açıklamıştır.

Ṣafer: İnsan karnında bulunduğuna inandıkları kurt veya yılan gibi bir hayvanın, açlık halinde mideyi kemirdiğini ve bazan ölüme sebep olduğunu zannederlerdi. Arapların bu inancı da mezkûr hadîsle nefyedilmiştir.

aslandan kaçar gibi kaç"[55] hadîsini misal olarak zikretmiştir. Her iki hadîs de, sahîh hadîslerdendir ve görünüşleri itibariyle birbirine zıttır. Aralarını cem ve telîf etmenin yolu ise şöyledir: Bu hastalıklar, tabiatları itibariyle sirayet etmezler; fakat Allah Ta'âlâ, bu hastalıklara yakalanmış olan bir kimsenin, sıhhatli olan bir kimse ile temasını, hastalığının sıhhatliye geçmesi için sebep kılmıştır. Diğer sebeplerde olduğu gibi, bazan bunun da sebebe aykırı düştüğü görülür. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, başkalarına tâbi olarak iki hadîs arasını böyle cemetmiştir. Fakat bu konuda en uygun cem şekli şöyle demektir: Hazreti Peygamberin sirayeti nefyi, umûmu üzerine bâkîdir; yani hastalıkların sirayeti, ne tabiatları itibariyle ve ne de sebebiyet yolu iledir. Nitekim Hazreti Peygamber, sahîh olan bir hadîsinde "bir şey bir şeye sirayet etmez" buyurmuştur. Keza deri hastalığına yakalanmış bir devenin sağlam develer arasına girmesiyle hastalığını onlara da geçirdiğini ileri sürerek kendisiyle münakaşa eden bir araba "o halde ilk deveye bu hastalığı kim verdi" dediği de sahîh hadîsler arasında marûftur[56]. Hazreti Peygamber bu hadîsiyle, Allah Ta'âlânın hastalığı ilk devede nasıl başlattı ise, ikinci devede de aynı şekilde başlattığını beyan etmiştir.

Cüzâma yakalanmış kimseden kaçmakla ilgili olan emir ise, sedd-i zerayî cümlesindendir; yani nefyolunan sirayet yolu ile değil de, Allah'ın takdiriyle bu hastalığa yakalanan şahsın, hasta olan bir şahısla teması neticesinde bu hastalığa yakalandığını zannetmemesi ve sirayetin sıhhatine inanarak günaha girmemesi içindir. İşte buna istinaden Hazreti Peygamber, sağlam kimsenin hasta kimseden uzak durmasını emretmiştir. Doğrusunu yine en iyi bilen Allah Ta'âlâdır[57].

---

55 Hadîsin metni el-Buḫārī tarafından فرمن المجذوم كما تفر من الأسد şeklinde diğer hadîse ekli olarak rivayet edilmiştir (Bkz. *Ṣaḥīḥ*, VII. 17). Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde (IV.1752, hadîs No. 126) ve İbn Māce'nin *Sunen*'inde (II. 363-364), Hazreti Peygambere bey'at için gelen Ṣeḳīf heyeti arasında bulunan cuzamlı bir hastayı, Hazreti Peygamber, bey'atının tamam olduğunu bildirerek geri çevirdiğine dair ayrı bir rivayet görülür.

56 Hadîs için bkz. el-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, VII. 19, 31; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, IV. 1742.

57 Kâzî Ebū Bekr el-Bāḳıllānī (Ö. 403) nin iki hadîs arasını cem ve telîfi İbnu'ṣ-Ṣalāḥ ve İbn Ḥacer'in cem ve telîfinden farklıdır. Ona göre birinci hadîste sirayet umumî manâda nehyedilmiş olmakla beraber, ikinci hadîste cuzâm ve benzeri hastalıklar için isbat edilmiştir. Bu bakımdan sirayetin isbatı, umumî nehiyden tahsis manâsınadır. Buna göre her iki hadîsin manâsı: Cuzâm ve benzeri hastalıklar müstesnâ diğerlerinde sirayet yoktur. Bu sebeple cuzâm ve benzeri hastalıklardan arslandan kaçar gibi kaçmak lâzımdır. (El-Bāḳıllānī'nin bu telîfi için bkz. es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvi*, s. 388).

Bir başka görüşe göre de, cuzâmdan kaçmakla ilgili olarak gelen emir, bu hastalığa yakalanmış olan kimselerin hâtıralarına riâyet etmek gayesine matûftur. Zira meczûm, sıhhatli kimseleri gördüğü zaman hastalığının azametini anlar ve bundan büyük ıztırab duyar. Nitekim Hazreti Peygamberin "cuzâma yakalanmış kimselere devamlı bakmayınız" hadîsi de buna delâlet eder. (Mezkûr hadîs ve bu hadîsle ilgili Ebu'l-Ḥasan es-Sindī (Ö. 1138) hâşiyesi için bkz. İbn Māce, *Sunen*, II. 364; keza bkz. es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvi*, s. 388).

Bu konu ile ilgili olarak İmam eş-Şāfi'ī *Kitābu iḫtilāfi'l-ḥadīs̱*'ini telîf etmiştir. Ancak eş-Şāfi'ī, bütün muhtelif hadîsleri bu kitapta toplamayı gaye edinmemiştir. Daha sonra İbn Ḳuteybe, eṭ-Ṭaḥavī ve başkaları aynı konuda kitap telif etmişlerdir [58].

Nāsiḫ, Mensūḫ

Birbirine zıt manâlarda vârid olan hadîsler arasını cemetmek mümkün olmazsa, onların vürûd târihlerini bilmek iktiza eder. Eğer bu târih bilinir ve ya bu târihle, yahutta târihten daha açık bir nassla muahhar olanı tesbit edilirse, bu, *nāsiḫ*'tir, diğeri ise *mensūḫ*'tur.

Nesḫ, mükelleflere taalluk eden şer'î bir hükmün, sonradan gelen şer'î bir delil ile kalkmasıdır [59]. Nâsih ise, mezkûr kaldırmaya delâlet eden hükümdür. Bu hükmün *nāsiḫ* olarak isimlendirilmesi mecazîdir; zira asıl nâsih Allah Ta'âlâdır.

Nesh çeşitli şekillerde bilinir. En açık olanı, Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde de yer alan Bureyde hadîsi gibi nass ile vârid olanıdır: "Sizi kabirlerin ziyaretinden menetmiştim; fakat onları ziyaret ediniz; zira kabirler âhreti hatırlatır" [60].

---

58 Eş-Şāfi'ī (Ö. 179) bütün muhtelif hadîsleri toplamayı gaye edinmediği gibi, müstekıl bir kitap telîfini de düşünmemiştir. Ancak yedi cilt halinde tabedilmiş olan meşhur *el-Umm* adlı kitabının son cildinde bu konuya tahsis ettiği bir fasıl içinde, birbirine zıt manâlarda vârid olduğu ileri sürülen bazı hadîslerin cem ve telîfinde takip ettiği usûle ait bazı bilgiler vermiştir. Fakat bu konuda ilk müstekıl kitap telîf eden kimse İbn Ḳuteybe ed-Dīneverī (Ö. 276) olmuştur. *Te'vīlu muḫtelifi'l-ḥadīs̱* adını verdiği bu kitabın mukaddimesinden de anlaşıldığı gibi, İbn Ḳuteybe, kelâmcıların hadîsçilere yönelttikleri şiddetli itiraz ve hücûmlara cevap vermek gayesini gütmüş, bilhassa mütenakız hadîs rivayet ettikleri yolunda kelâmcılar tarafından ileri sürülen iddiaları cevaplandırarak, bu hadîsler arasını cem ve telîf etmeğe çalışmıştır. Ancak, en-Nevevī'nin ifadesine göre İbn Ḳuteybe, bu kitabında konuya uygun güzel örnekler verdiği gibi, uygun olmayan bazı şeyler de zikretmiştir. (En-Nevevī, *et-Taḳrīb ve't-teysīr* - es-Suyūṭī'nin *Tedrīb* şerhiyle birlikte-s. 387).

Te'vīlu muḫtelifi'l-ḥadīs̱ ilk defa Mısır'da 1326 senesinde tabedilmiştir.

İbn Cerīr eṭ-Ṭaberī (Ö. 301) aynı konuda bir kitap telîf etmiş; Ebū Ca'fer eṭ-Ṭaḥāvī (Ö. 321) nin *Muşkilu'l-ās̱ār*'ı, 'Os̱mān İbn Sa'īd ed-Dārimī (Ö. 280) nin yine bu konudaki kitabı şöhret kazanmıştır.

59 "Nesh" in lügat yönünden çeşitli manâları vardır. Bu manâlardan biri "nakıl" olup, bir şeyin, bir yerden diğer bir yere, veya bir halden diğer bir hale nakli ve tahvili demektir. Meselâ "bir kitabın neshi" denildiği zaman, o kitabın içindekileri bir başka kitaba aynen nakletmek anlaşılır. Bir başka manâsı izale ve ibtaldir. Rüzgârın her şeyi alıp götürmesi, yahut güneşin gölgeyi yok etmesi bahis konusu olduğu zaman *nesaḫat er-rīḥu el-ās̱ārā* ve *nesaḫat eş-şemsu eẓ-ẓılle* denir.

Neshin ıstılâh manâsı ise, şer'î bir hükmün tatbik sahasında son bulduğunu beyandan ibarettir. Bu beyan tabiatiyle hükmü vazeden Allah Ta'âlâ cihetindendir. İnsanlar cihetinden ise nesh, tâbi oldukları ilk hükmün kalkmasıdır.

60 Mezkûr hadîs için bkz. Muslim, *Ṣaḥīḥ*, II. 672 (hadîs No. 106, 108); III. 1564 (hadîs No. 37)

Neshe delâlet eden şeylerin bir başkası, sahabînin birbirine zıt olan iki hadîsten birinin muahhar olduğunu kesin bir şekilde belirtmesidir. Câbir'in şu sözü gibi: "Hazreti Peygamberin iki emrinden sonuncusu, ateşte pişirilmiş bir şeyin yenmesi sebebiyle abdestin bozulmıyacağı hakkında olanıdır". Bu hadîs Sunen sâhipleri tarafından nakledilmiştir[61].

Neshe delâlet eden şeylerin üçüncüsü vürûdları târihle bilinen hadîslerdir. Bunların sayısı çoktur. Ancak, İslâm'a sonradan girmiş bir sahabînin kendinden önce müslüman olmuş bir başka sahabîye zıt rivayeti, bu ikincisinden de önce müslüman olan diğer sahabîden işitmiş ve sonra da bu işittiğini irsal etmiş olması ihtimali dolayısıyle bu guruptan değildir. Şu var ki, İslâm'a sonradan giren sahabînin, müslüman olmadan önce Hazreti Peygamberden hiç bir hadîs almamış olması şartıyle, o hadîsi Hazreti Peygamberden işittiğine dair bir sarahat bulunursa, o zaman bu hadîs neshe delâlet eder.

İcmâ nâsih olmayıp belki neshe delâlet edebilir; yani ilk hükmün, ikinci bir hükümle neshedildiğini ve nâsihın hangi hüküm olduğunu gösterebilir.

Eğer birbirine muhalif iki hadîsin vürûd târihleri bilinmezse : Bu takdirde metne yahut isnada taalluk eden tercîh yollarından birinin yardımıyle iki hadîsten birini diğerine tercih etmek iktiza eder[62]. Tercîh mümkün olursa takip edilecek yol anlaşılmış olur. Fakat tercih de mümkün olmazsa, her iki hadîsle de amel edilmez.

Netice itibariyle, zâhirî manâları birbirine zıt olan hadîsler hakkında yapılacak işlem şu sıraya göredir: Eğer iki hadîs arasında cem mümkün olursa

61 Hadîs için bkz. Ebū Dāvūd, *Sunen* (bābun fî terki'l-vużū'mim-mā messeti'n-nār), I. 43; en-Nesā'ī, *Sunen*, I. 108; keza et-Tirmiẕī'nin bu konudaki görüşü için bkz. *el-Cāmiʿuṣ-Ṣahīḥ*, I. 119-120.

62 Mütenakız iki hadîsten birini tercih etmek için çeşitli sebepleri gözönünde bulundurmak icabeder. El-Ḥāzimî Ebū Berk Muḥammed İbn Mūsā el-Hemeẕānî (Ö. 584), *el-İʿtibār fi-n-nāsiḫ ve'l-mensūḫ* adlı kitabında bu tercih sebeplerinden 50 tanesini zikretmiş, el-ʿIrāḳī de *Nuket*'inde bunları 100 e çıkarmıştır. Es-Suyūṭī ise, bu tercih sebeplerini yedi guruba ayırarak zikretmiştir. Bu guruplar şöyle sıralanabilir: Birincisi, râvinin haline taalluk eden tercih sebepleridir ki, râvi sayısının çokluğu, râvinin fıkhı, nahiv kaidelerine vukufu, hadîsini dikkat ve titizlikle araştıranlardan olması, muârızına nisbetle şeyhine daha çok mülâzemet etmesi ve buna benzer kırka yakın vasıf, hadîsinin tercih edilmesine yardım eder. İkincisi, hadîs tahammülü ile ilgili tercih sebepleridir. Râvinin bülûğ çağından sonra hadîslerini almış olması, tercihinde rol oynadığı gibi, semâ yolu ile alması da, diğer tahammül yollarından her hangi biriyle alınan hadîse tercih edilmesinde yardımcı olur. Üçüncüsü, rivayet keyfiyetiyle ilgili tercih sebepleridir. Dördüncüsü, hadîsin vürûd tarihiyle ilgili tercih sebepleri; beşincisi, hadîsin lafzı ile ilgili tercih sebepleri; altıncısı, hüküm yönünden olan tercih sebepleri; yedincisi de, haricî tercih sebepleridir. (Her bir gurup içinde zikredilen ve 100 ü bulan diğer tercih sebepleri için bkz. es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 389-391).

cemedilir. Bu mümkün olmazsa, hadîslerin vürûd târihlerine bakılarak nâsih ve mensûh bulunur. Bu da mümkün olmazsa, iki hadîsten biri tercih edilir. Tercih de mümkün olmadığı takdirde, hadîslerle amel olunmaz; bir başka ifade ile, hadîsler amelden tevakkuf olunur. "Tevakkuf" tabirinin kullanılması, iki muarız hadîsin hükmen sâkıt olması tabirinin kullanılmasına nisbetle daha uygundur; çünkü ikisinden birinin diğerine tercihinde olan gizlilik, başkaları için açık olması ihtimaliyle birlikte sadece o gizliliği ortaya koyan kimsenin durumuna nisbetledir.

MERDÛD HABERLER

Mu'allaḳ

Bir haber, ya isnadından râvi düşmesiyle, yahutta bu isnaddaki râvilerden birinin ta'n edilmesiyle merdûd olur; ve bu ta'n, râvinin diyanet ve zabtına taalluk eden her hangi bir hal dolayısıyle olmaktan daha umumî bir manâya sâhiptir.

İsnaddan râvi düşmesi, ya musannıfın tasarrufundan olarak, senedin baş tarafında olur; yahutta isnadın sonunda tâbi'îden sonra veya başka yerlerinde olur. Birincisine, yani isnadın başında râvisi düşmüş olan habere *mu'allaḳ* denir. Düşen râvi sayısı bir olsun, veya birden fazla olsun farketmez.

Mu'allakla aşağıda zikri gelecek olan mu'żal arasında tek yönden umum husus vardır; ve bu fark, mu'żalda, isnaddan iki ve daha fazla râvinin düşerek mu'allakın bazı şekilleriyle birleşmesi, mu'allakta ise, isnadın başından musannıfın tasarrufu olarak düşmesi ve bu şekliyle mu'zaldan ayrılması yönündendir.

Mu'allakın çeşitli şekillerinden biri, bütün isnadın hazfedilerek meselâ "Hazreti Peygamber şöyle buyurdu" denilmesidir. Bir diğer şekli, sahabî müstesnâ diğerlerinin, yahut sahabî ve tâbi'î müstesnâ diğer râvilerin hazfedilmesidir. Yahutta hadîsi rivayet eden kimsenin hazfedilerek rivayetin onun üstündeki kimseye izafe edilmesidir. Eğer hazfedilen râvinin üstündeki kimse bu musannıfın da şeyhi ise, buna mu'allak denilip denilmiyeceği hususunda ihtilâf olunmuştur. Fakat burada mühim olan, meselenin vuzuha kavuşturulmasıdır. Şöyle ki: Şeyhini hazfeden musannıfın mudellis olduğu, hadîs imamlarından birinin nassı ile veya tetkik neticesi anlaşılacak olursa, ona göre hüküm verilir; yani hadîse mu'allak değil, mudelles denir[63]. Eğer musannıf mudellis değilse rivayeti ta'lîktır.

---

63 Mudelles, ileride ayrıca zikredileceği üzere, râvinin mülâkî olduğu şeyhten işitmeden rivayet ettiği hadîstir. Buna göre bir musannıf, isnadtan şeyhini hazfettiği zaman, şeyhinin şeyhi, o musannıfın şeyhi olarak görünür ve eğer bu şeyh, musannıfın mülâkî olduğu kimselerden ise, hadîsi doğrudan doğruya ondan rivayeti, tedlîs yaptığı zannını uyandırır. Fakat bu rivayetin tedlîsle hükmedilebilmesi için, musannıfın, tedlîs yapan kimse olarak tanınmış olması lâzımdır. Aksi halde bu rivayete tedlîs değil ta'lîk denir. Şunu da hatırdan çıkarmamak lâzımdır ki, ta'lîk, tedlîs kadar kötü görülen ve râvisi için zemmi gerektiren bir rivayet tarzı değildir.

İsnaddan hazfedilen râvinin hali mechûl olduğu için ta'lîk, merdûd kısmında zikredilmiştir. Fakat hadîs, bir başka yönden mahzûf râvisinin ismi zikredilmiş olarak gelir ve hali bilinirse, hadîsin sıhhatine hükmolunur.

İsnaddan râvi isimlerini hazfeden kimse, "hazfettiğim kimselerin hepsi de güvenilir kimselerdir" derse, tadîl meselesi mübhem olarak gelmiş olur. Ekserî hadîsçiler, râvinin ismi zikredilmedikçe bu türlü tadîli kabul etmemişlerdir. Bununla beraber, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ifadesine göre: Eğer hazf, el-Buḫārī gibi sıhhati teslim edilmiş kitaplarda vâkî olur ve meselâ "Hazreti Peygamber şöyle dedi", yahut "şu sahabî böyle dedi" gibi kesinlik ifade eden kelimelerle haber nakledilirse, bu, haberin tam isnadının onun nazarında sâbit ve marûf olduğuna ve isnadın her hangi bir maksatla hazfedildiğine delâlet eder[64]. Fakat haber, "rivayet olundu", yahut "zikrolundu" gibi kesinlik ifade etmiyen tabirlerle nakledilmişse, bu haberin kabul edilip edilmiyeceği hususunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bunun misallerini İbnu'ṣ-Ṣalāḥ üzerine vâkî itirazları ihtiva eden *en-Nuket* adlı kitapta açıkladım.

Mursel

İkincisi, yani senedin sonunda tâbi'îden sonraki râvisi düşmüş olan haber *mursel*'dir. Murselin şekli, yaşça ister büyük olsun ister küçük olsun her hangi bir tâbi'înin "Hazreti Peygamber şöyle dedi", "şöye yaptı", yahut "huzurunda şöyle yapıldı" diyerek hadîsi nakletmesidir[65]. Burada da ismi

64 El-Buḫārî ve Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'lerinde talîk edilmiş hadîslere rastlanır; bununla beraber, el-Buḫārî'de diğerine nisbetle daha çok mu'allak hadîs vardır. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, el-Buḫārî'nin ta'lîkları hakkında, *ḳāle, fa'ale, emere, ravā* ve *ẕekere fulānun* gibi kesinlik ifade eden bir sîga ile nakledilmiş haberlerin, kendilerine izafe edilmiş kimselerden geldiklerine sıhhatle hükmedileceğini söylemiş olmakla beraber (Bkz. *'Ulūmu'l-ḥadīs*, s. 20) es-Suyūṭî, gelen hadîsler hakkında mutlaka sıhhatle hükmedilmesinin mümkün olmadığını ve bu çeşit haberlerin bir kaç kısma ayrılarak mütalâa edilmeleri gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre bu haberlerden bir kısmı, el-Buḫārî'nin şartına uyan haberlerdir ve, ya ihtisar olmak üzere ta'lîk etmiştir; ya şeyhinden işitmediği için, yahut müzakere esnasında işittiği için, yahutta işitip işitmediği hususunda şüphesi bulunduğu için ta'lîk etmiştir. Ta'lîk ettiği haberlerin diğer bir kısmı, kendi şartına uymasa bile diğerlerinin şartlarına uyan haberlerdir. Diğer bir kısmı, huccet veya delil olarak kullanılmaya elverişli hasen haberlerdir. Bir kısmı da mecrûh râviler yönünden değil, isnadlarında basit bir inkıta yönünden zayıf olan haberlerdir. Bu dört kısım ve ayrı ayrı verilen örnekleri için bkz. es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 60-61.

Yine es-Suyūṭī'nin belirttiğine göre, el-Buḫārī'deki ta'lîkların çoğu kitabın başka yerlerinde mevsûl olarak zikredilen haberlerdendir. El-Buḫārî bunları, tekrardan sakınmak için ta'lîk etmiştir. Başka yerlerde vasledilmeyen ta'lîk sayısı 160 kadardır. (Aynı yer).

65 Hadîsçiler arasında murselin marûf olan tarifi budur. Bununla beraber usûlcülerle fıkıh uleması, kelimenin lugat manâsını ele alarak, murselle munkatı ve hattâ mu'zal arasında hiç bir ayırım yapmamışlardır. Aynı görüşe sâhip olanlardan biri de el-Ḫaṭību'l-Bağdādī'dir. El-Ḫaṭīb, murselden bahsederken bu konuya da temas ederek şöyle der: Mudelles olmayan hadîsin irsali, râvinin muâsırı olmayan, yahut mulâkatı bulunmayan kimseden rivayetidir.

hazfedilen râvinin hali mechûl olduğu için mursel, merdûd haberler arasında zikredilmiştir. Zira hazfedilen râvinin sahabî olması muhtemel olduğu gibi, tâbi'î olması da muhtemeldir. İkinciye göre, yani tâbi'î olduğu takdirde, zayıf olması muhtemel olduğu gibi, şiḳa (güvenilir) olması da muhtemeldir. İkinci şıkka göre, yani şiḳa olduğu takdirde, hadîsi bir sahabîden almış olması ihtimali bulunduğu gibi, bir tâbi'îden almış olması ihtimali de vardır. İkinci şıkka göre, yani tâbi'îden aldığı takdirde, daha önce geçen ihtimal karşımıza çıkar ve bu ihtimaller aklın alabildiği kadar ilâ nihaye çoğalır; yahutta tetkik neticesi, altı veya yediye kadar çıktığı anlaşılır ki, bu sayı, birbirinden rivayet eden tâbi'ûnda çok görülen bir şeydir. Eğer tabi'înin âdeti olarak şiḳa kimselerden hadîs irsal ettiği bilinirse, hadîsçilerin çoğu, yukarıda mezkûr ihtimallerin mevcudiyeti dolayısıyle tevakkufa zâhib olmuşlardır. Bu, aynı zamanda Aḥmed İbn Ḥanbel'in iki görüşünden biridir. İkincisi ise, mâlikîlerin ve kûfelilerin de görüşleri olup mutlaka kabul edilir.

Eş-Şāfi'ī de bu konuda şöyle demiştir: Haber, ister musned, ister mursel olarak, hazfolunan râvisinin güvenilir olduğu ihtimalinin kuvvetlenmesi için ilk tarîka zıt bir başka yönden gelirse kabul olunur. Hanefiyyeden Ebū Bekr er-Rāzī ve mâlikiyyeden Ebu'l-Velīd el-Bācī ise, râvinin hem şiḳa olan, hem de olmayan kimselerden irsal ettiği bilinirse, onun mursellerinin bilittifak kabul edilmiyeceğini nakletmişlerdir [66].

Meselâ Sa'īd İbnu'l-Museyyib'in, Seleme İbn 'Abdirraḥman'ın, 'Urva İbnu'z-Zubeyr, Muḥammed İbnu'l-Ḥasanu'l-Baṣrī, Muḥammed İbn Sīrīn, Ḳatade ve tâbi '*ûn*dan olan diğer bir çok kimsenin Hazreti Peygamberden rivayetleri böyledir. Keza tâbi'*ûn*dan olmayan İbn Curayc'ın, 'Ubeydullah İbn 'Abdillah İbn 'Utbe'den, Mâlik İbn Enes'in el-Ḳâsım İbn Ebī Bekr eṣ-Ṣıddīḳtan, Ḥammād İbn Ebī Suleymān'ın 'Alḳame'den rivayetleri de bu kabîldendir. (Bkz. El-Ḫaṭību'l-Bağdādi, el-Kifâye fī 'ılmi'r-rivâye, s. 384). El-Ḫaṭīb'in bu ifadelerinden anlaşılıyor ki, tâbi'ûnun doğrudan doğruya Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri hadîslere mursel denildiği gibi, tâbi'ûndan olmayan ve daha sonraki tabakalara mensup bulunan kimselerin muâsarat etmedikleri, yahut muâsarat etseler bile mulâkî olmadıkları, hattâ mulâkî olupta işitmedikleri kimselerden rivayet ettikleri hadîslere de mursel denilmiştir. Buna benzer bir görüş de Yaḥyā İbn Sa'īd el-Ḳaṭṭān'dan rivayet edilmiştir (es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 119). Fakat hadîsçiler arasında ıstılah olarak yerleşmiş olan murselin tarifi, İbn Ḥacer'in yukarıda verdiği tariftir.

66 İbn Cerīr eṭ-Ṭaberī'ye göre tâbi'ûn uleması, murselin kabulü hususunda ittifak etmişlerdir. Ne onlardan ve ne de daha sonraki imamların hiç birinden murselin inkârı ile ilgili bir söz vârid olmamıştır (es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 119). İbnu 'Abdi'l-Barr, İbn Cerīr'in bu sözünde, ikinci asrın başlarında mursele karşı ilk muhalefetin eş-Şāfi'īden gelmiş olduğuna ve ondan sonra şiddet kazandığına işaret bulunduğunu ileri sürmüştür (Aynı yer). Bununla beraber eş-Şāfi'īnin mursel hadîsleri külliyyen reddetmediği de bir gerçektir. Nitekim *er-Risāle* adlı kitabında murselin kabul edilebilmesi için bazı şartlar ileri sürmüştür. Bu şartlardan biri, mursel olan hadîsin, hâfiz ve güvenilir kimseler tarafından bir başka tarîktan ve fakat musned olarak rivayet edilmesidir ki, yukarıda İbn Ḥacer'in zikrettiği eş-Şāfi'īnin görüşü ile ilgili haberi buna delâlet eder. Murselin kabulü hususunda eş-Şāfi'ī tarafından ileri sürülen diğer şartlar için bkz. *er-Risāle* (Mısır 1358-1940), s. 464.

Mu'żal, Munkaṭı'

İsnaddan râvi düşmesiyle ilgili üçüncü kısım: Eğer bu düşme, birbirini takip eden iki ve daha fazla râvi ile olursa, bu türlü hadîslere *mu'żal* denir. Ancak düşme, birbirini takip etmeksizin, meselâ iki ayrı yerde olursa bu da *munkaṭı'*dır. Keza yalnız bir, yahut birbirlerini takip etmemek şartıyle ikiden fazla râvi düşerse, bu hadîslere de *munkaṭı'* denir.

Bazan râvinin, kendisinden hadîs rivayet ettiği şeyhe muâsır olmaması dolayısıyle isnaddan bir râvinin düşmüş olduğu açık bir şekilde bilinir ve herkes tarafından kolayca anlaşılır. Bazan da bu düşme gizli olur ve bunu, hadîsin isnadlarına ve bu isnadlardaki ılletlere vakıf mütehassıs imamlardan başkası anlamaz. Bu iki şıktan birincisi, yani açık olanı, râvinin şeyhin asrına yetişmemesi, yetişse bile onunla biraraya gelmemesi ve ondan aldığı bir icazet veya vicadeye sâhip bulunmaması dolayısıyle aralarında her hangi bir mülâkatın olmaması yönünden anlaşılır. Bu sebeple, râvilerin doğum, ölüm tarihlerini, hadîs öğrenmeğe başladıkları vakitleri ve bunun için giriştikleri seyahatları anlatan tarih kitaplarına ihtiyaç duyulmuş ve bu kitaplar sayesinde, bazı şeyhlerden rivayet iddiasında bulunan kimselerin yalanları ortaya konulmuştur.

Mudelles

İkinci kısma, yani gizli olan düşmeye gelince, buna da *mudelles* denir. Râvinin, kendisine hadîsi rivayet eden şahsı isimlendirmemesi, yahutta kendisine hadîs rivayet etmiyen kimseden hadîs işittiği vehmini vermesi dolayısıyle buna mudelles denilmiştir.. Kelimenin aslı *deles* olup, alaca karanlık dediğimiz karanlık ile aydınlığın karışması manâsına gelir.

Mudelles olan hadîs, mudellis ile hadîsi isnad ettiği kimse arasında karşılaşma ihtimalinin bulunduğuna delâlet eden *'an* ve *ḳâle* gibi rivayet sîgalarından biri ile nakledilir; fakat ne zaman *aḫbaranā* gibi açık ve kesin bir sîga ile nakledilirse bu doğru değildir; çünkü yalan olur [67].

Kendisinde tedlîs görülen kimsenin hükmü, eğer âdil bir kişi ise, sahîh olan görüşe göre, hadîsi o şeyhten işittiğine kesinlikle delâlet edecek açık bir sîga kullanmadıkça rivayeti kabul olunmaz.

---

67 *Semi'tu fulānen* (fulanı işittim), *aḫbaranī fulānun* (fulan bana haber verdi) ve *ḥaddeṣenī fulānun* (fulan bana rivayet etti) gibi rivayette kullanılan tabirler, râvinin, hadîsi isnâd ettiği kimseden bizzat aldığına delâlet ederler. Eğer râvi, hadîsi tedlîs ettiği kimseyi kasdederek "fulânı işittim", yahut "fulan bana haber verdi" derse, aslında işitmediği kimseyi "işittim" demesi itibariyle yalan söylemiş olur.

Keza *mursel-i hafî* denilen hadîsin hükmü de aynen mudelles gibidir. Mursel-i hafî, muâsırı olupta birbirleriyle karşılaşmıyan ve aralarında bir vasıta bulunan kimseden rivayet edilen hadîstir. Mudelles ile muesel-i hafî arasında çok ince bir fark vardır ve bunu şu şekilde açıklamak mümkündür: Tedlîs, kendisine mülâkı olduğu bilinen kimseden rivayet eden şahsa aittir; fakat bu şahıs o kimsenin muâsırı olur, fakat ona mülâkî olup olmadığı bilinmezse, rivayeti mursel-i hafîdir. Bu bakımdan, likâ'ı şart koşmaksızın muâsaratı tedlîsin tarifine sokan kimse, mursel-i hafî'yi de tarifin içinde zikretmiş olur[68]. Aslında her ikisini de birbirinden ayırmak gerekir. Tedlîste muâsarata değil likâa da itibar edilip şart koşulduğuna, hadîs âlimlerinin, Ebū ʿOs̱mān en-Nehdī ve Ḳays İbn Ebī Ḥāzim gibi muhadramların Hazreti Peygamberden rivatey ettikleri hadîslerin tedlîs değil mursel-i hafî kabîlinden olduğu üzerindeki ittifakları da delâlet eder. Eğer tedlîste mücerred muasaratla iktifa edilmiş olsaydı, bu muhadramlar mudellis sayılırlardı; çünkü bunlar, Hazreti Peygambere kesinlikle muâsarat etmişlerdir; fakat ona mülâkî olup olmadıkları bilinmemektedir. Tedlîste likâ'ı şart koşanlar arasında eş-Şāfiʿī ve Ebū Bekr el-Bezzār da vardır. El-Ḫaṭīb'in *Kifāye* adlı kitabındaki sözü de bunu iktiza eder. Esasen doğru olan görüş de budur.

Râvi ile şeyh arasındaki mülâkatın yokluğu, râvinin bunu kendisinden haber vermesiyle, yahut buna muttali bir imamın açıklamasıyle bilinir. Şu var ki, hadîsin bazı turukunda râvi ile şeyh arasındaki râvi fazlalığı, mezîdten olması ihtimali dolayısıyle tedlîsle hükmetmeye kâfi gelmez ve bu şekilde ittisal ve inkıta ihtimalinin bulunması dolayısıyle de kesin bir hüküm vermek mümkün olmaz. El-Ḫaṭību'l-Bağdādī, bu konu ile ilgili olarak *Kitābu't-tafṣīl li-mubhemi'l-merāsīl* ve *Kitābu'l-mezīd fī muttaṣıli'l-esānīd*'i tasnîf etmiştir.

Haberlerin merdûd sayılmalarına sebep olan râvi düşmesiyle ilgili kısım burada son bulmaktadır.

Diğer bir kısım ise, râvisi taʿn edilmiş haber olup bu da merdûd haberlerdendir.

---

68 İbn Ḥacer'in, burada, İbn u'ṣ-Ṣalāḥ'ın tarifine işaret ettiğine şüphe yoktur. Zira İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, tedlîsi, râvinin mülâkî olduğu kimseden işitmediği hadîsi rivayet etmesi ve işittiği vehmini uyandırması, yahutta muâsırı olupta mülâkî olmadığı kimseden rivayetle, mülâkî olduğu ve ondan işittiği vehmini vermesi şeklinde tarif etmiştir. (Bkz *ʿUlūmu'l-ḥadīs̱*, s. 66).En -Nevevî ise, mülâkâta hiç temas etmemiş, sadece "muâsırı olduğu kimseden işitmediği hadîsi rivayet etmesidir" demiştir. (*Et-Taḳrīb ve't-teysīr-es*-Suyūṭī şerhi *Tedrīb*'le birlikte - s. 140). Bu tariflerden, hem İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın hem de en-Nevevī'nin, İbn Ḥacer'in *mursel-i hafî* adını verdiği hadîsi de mudelles içinde mütalâa ettikleri anlaşılmaktadır.

Ta'n, kadh[69] yönünden birbirinden şiddetli on şekilde olur. Bunların beşi adalete, beşi de zabta taalluk eder. Burada maslahat icabı, bir kısmı diğerinden ayırarak izahına itina gösterilmemiş, fakat ta'n çeşitlerinin en şiddetli olanlara göre tertibi uygun görülmüştür. Çünkü, reddi gerektirmek yönünden, en şiddetli olanın başa alınmasının ve derece derece aşağı inilmesinin daha faydalı olduğuna şüphe yoktur.

Ta'n ya Hazreti Peygamberin hadîsinde, râvinin onun söylemediği birşeyi kasden ondan rivayet ederek yalan söylemesiyle olur; yahutta bu hadîsin yalnız bu râvi cihetinden rivayet edilmesi ve İslâm'ın malûm kaidelerine aykırı olması dolayısıyle, râvinin yalancılıkla itham edilmesi şeklinde olur. Hazreti Peygamberin hadîslerinde yalanı görülmese bile, sair konuşmalarında yalancılığı ile tanınan kimseler de böyledir ve hadîste yalancılıkla itham olunurlar; ancak bu kısım, birinci kısmın dûnundadır.

Yahutta râvi, hatasının çokluğu, gafleti, küfür derecesine varmıyan fiil ve sözlerinden dolayı fıskı yönünden ta'n edilir. Fısk ile kizb arasında umum husus mevcut olup, her türlü kızb, fısk olduğu halde her fısk, kizb içine girmez. Burada kizb, fısktan ayırt edilerek zikredilmiştir; çünkü bu ilimde kizbile ta'n çok daha şiddetlidir. İtikad yönünden fısk ise, ileride ayrıca zikredilecektir.

Ta'n sebeplerinden biri, râvinin vehmi olup tevehhüm yolu ile rivayet etmesidir. Bir diğeri, râvinin sika olan râvilere muhalif rivayetidir. Bir başka ta'n sebebi, râvinin cerh ve ta'dîl yönünden bilinmemesi dolayısıyle cehaleti, yani mechûl kalmasıdır. Bir başkası râvinin bid'tıdır. Bid'at, Hazreti Peygamberden bilinen dinle ilgili bir hususun hilâfına sonradan ihdas olunan bir şeye itikad etmektir; ancak bu itikad inadlıkla değil bir nevi şüphe üzerinedir. Nihayet ta'n sebeplerinin sonuncusu, râvinin su-i hıfzı, yani kötü hâfıza sâhibi olmasıdır. Bu da hadîsteki hatasının savabından çok olmasından ibarettir.

İşte, yukarıda zikredilen on çeşit ta'n sebebinden her biriyle muttasıf râviler tarafından nakledilen hadîsler, bu vasıflara uygun ayrı ayrı isimler alırlar:

69 Ta'n etmek, kargı veya yaralayıcı bir âletle vurmak manâsına geldiği gibi, bir insanın kusurlu ve kötü hareketlerinden dolayı onu ayıplamak manasında da kullanılır. Kelimenin hadîsçiler arasında kullanılan manâsı da budur. Meselâ bir râvi, yalancılığı dolayısıyle ta'n edilir, yani ayıplanır ve ondan hadîs alınmaz. Keza fâsik olan bir râvi de fıskı dolayısıyle ta'n edilir.

Kadh ise, yine lugatta, ağaçlara ârız olan bir kurdun, onları kemirip yemesi ve zayıflatıp kurutması manâsında kullanıldığı gibi ta'n etmek ve ayıplamak manâlarında da kullanılır. Meselâ hadîsin metin veya isnadında bulunan bir ıllet onu kadh eder, yani zayıflatır. Kadhın "fâil" vezninde kullanılan şekline de çok rastlanır. Meselâ *'ılletun kādihatun* denir ki zayıflatıcı bir ıllet demektir.

Birinci kısım, Hazreti Peygamberin hadîsi olarak rivayet edilip, râvisi kizb (yalancılık) ile ta'n olunanlardır ki, bunlara *mevżū'* adı verilmiştir. Râvi hakkında vaż' ile hüküm vermek, ancak gâlib bir zan yoluyla olup kesin değildir; çünkü, bazan çok yalancı olanların da doğru söyledikleri vâkîdir. Fakat hadîse vâkıf olan ilim erbabı kuvvetli bir melekeye sâhiptirler ve bu meleke sayesinde râvinin doğru söyleyip söylemediğini ayırt ederler. Bunu da ancak anlayışı tam, zihni parlak, kavrayışı kuvvetli ve râvinin yalan söyleyip söylemediğine delâlet eden karînelere ait köklü bilgisi olan kimseler yapabilir.

Hadîsin uydurulmuş olduğu, bazan onu uyduranın ikrarı ile bilinir[70]. Bu konuda İbn Daḳīḳı'l-'Iyd şöyle demiştir: "Ancak, ikrar eden şahsın, bu ikrarda da yalan söylemiş olması ihtimali bulunduğu için buna kesinlikle hükmedilemez". Bazı kimseler bu sözden "bu ikrar ile asla amel edilmez" manâsını çıkarmışlardır. Halbuki İbn Daḳīḳ'ın maksadı bu değildir; o, bununla sadece kesinliği nefyetmiştir; kesinliğin nefyi ile hükmün de nefyi lâzım gelmez; çünkü hüküm zann-ı gâlible vâkî olur ve burada da böyledir. Aksi halde, adam öldürdüğünü ikrar edenin katli, zina işlediğini itiraf edenin de recmi, itiraf ettikleri şeylerde yalan söylemiş olmaları ihtimali dolayısıyle câiz olmazdı.

Hadîsin uydurulmuş olduğuna delâlet eden karînelerden biri de râvinin halidir. Me'mūn İbn Aḥmed'le ilgili şu hâdise, bunun bir örneğini teşkil eder: Bu şahsın yanında Ḥasan el-Baṣrī'nin Ebū Hurayra'dan hadîs işitip işitmediği hakkındaki ihtilâf bahis konusu edilince Me'mūn, hemen Hazreti Peygambere varan bir isnad ileri sürmüş ve şöyle demiştir: "Ḥasan Ebū Hurayra'dan işitti". Bunun bir başka misali de Gıyāṣ İbn İbrāhīm'le ilgilidir. Bu şahıs, Halîfe el-Mehdī'nin yanına girer ve onu güvercinle oynarken bulur. Bunun üzerine, hemen Hazreti Peygambere ulaşan bir isnad ileri sürerek der ki: "Müsabaka, yalnız demir ok, deve ve at gibi tırnaklı, güvercin gibi kanatlı

70 Meselâ Nūḥ İbn Ebî Meryem, 'Ikrime tarîkıyle İbn 'Abbās'tan rivayet ettiği Kur'ân sûrelerinin fazîletleri hakkındaki hadîsleri, halkın Kur'âna karşı rağbetini artırmak için uydurduğunu bizzat itiraf etmiştir. (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 178; Aḥmed Muḥammed Şākir, *el-Bā'ıṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 89; keza bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-i'tidāl*, IV. 279).

Bazan açık bir ikrar olmasa bile, râvinin bazı sözlerinden hadîsi uydurduğu yine anlaşılır. Meselâ Me'mūn İbn Aḥmed'in Hişām İbn 'Ammār'dan rivayeti böyledir. Hâfız İbn Ḥıbbān'ın, Me'mūn'a Şam'a ne zaman gittiğini ve Hişām'ı ne zaman gördüğünü sorması üzerine, Me'mūn, 250 senesinde olduğunu söylemiştir. Halbuki Hişām 245 senesinde vefat etmişti. İbn Ḥıbbān bunu hatırlatınca, Me'mūn, onun bir başka Hişām olduğunu söylemek zorunda kalmıştır. (Aḥmed Muḥammed Şākir, *el-Bā'ıṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 89).

hayvanlarla yapılır"[71]. Gıyāṣ hadîsin sonuna *ev cenāḥın* (yahut kanatlı) ibaresini ilâve eder. Halîfe el-Mehdī ise, Gıyāṣ'ın kendisi için yalan söylediğini anlar ve güvercinlerin öldürülmesini emreder.

Hadîsin uydurma olduğu, bir de mervînin halinden anlaşılır. Ya Kur'ân nassına, ya mütevâtir sunnete, ya kesin icmâa, yahutta sarîh akla aykırı olur[72]. Bazan da râvi, bazı selef-i sâlihin, yahut hukemânın sözlerini alır; isrâiliyyattan yahut isnadı zayıf hadîslerden bazı şeyleri seçer ve onu tervîc için sahîh bir isnadla birleştirerek rivayet eder.

Hadîs uyduranı, uydurmağa sevkeden âmil, ya zındıklarda olduğu gibi dinsizlik[73], yahut bazı âbidlerde olduğu gibi cehaletin galebe çalması[74], yahut bazı mukallidlerde olduğu gibi asabiyyet[75], yahut bazı rüesâda olduğu gibi hevâ'î şeylere tâbi olmak, yahutta şöhret kazanma kasdıyle garîb hadîs sâhibi olmak arzusudur. Bunların hepsi de, bu işle meşgul olan imamların icmâ'ı ile haramdır. Ancak bazı kerramiye ve mutasavvıfadan, tergîb ve terhîb maksadıyle hadîs vaz'ının mubah olduğu görüşü nakledilmiştir. Bu, onu yapanın cehaletinden neş'et etmiş bir hatadır. Çünkü tergîb ve terhîb, şer'î hükümlerin içinde mündemiç olup, müslümanlar, Hazreti Peygambere yalan isnad etmenin kebâirden olduğu üzerinde müttefiktirler. Hattâ Ebū Muḥammed el-Cu-

---

71 Aslında sahîh olan ve metni لا سبق الا فى خف اوحافر اونصل şeklinde gelen bu hadîs için bkz. Ebū Dāvūd, *Sunen*, II. 28; en-Nesā'ī, *Sunen*, IV. 226; et-Tirmiẕī, *el-Cāmi'uş-Ṣaḥīḥ*, IV. 205; İbn Māce, *Sunen*, II. 206. Gıyāṣ, Halîfeyi memnûn etmek için bu hadîsin sonuna *ev cenāḥın* (yahut kanatlı) ibaresini ilâve etmiştir.

72 Meselâ 'Abdurraḥman İbn Zeyd İbn Eslem'in, babası tarîkıyle ceddinden merfû olarak rivayet ettiği "Nūḥ'un gemisi Ka'beyi yedi defa tavaf etmiş, sonra da makamda iki rik'at namaz kılmıştır" meâlindeki hadîs, aklın ve mantığın kabul edebileceği bir hadîs değildir (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 181). 'Abdurraḥmān İbn Zeyd bu çeşit rivayetleriyle tanınmış bir kimsedir. Mālik İbn Enes, munkatı hadîs rivayet eden kimselere "'Abdurraḥman'a gidin de, o size babası tarîkıyle Nūḥ'tan rivayet ediversin" derdi (Aḥmed Muḥammed Şākir, *el-Bā'ıṯu'l-ḥaṯīṯ*, s. 91).

73 İslâmiyetin yayıldığı bir çok ülkelerde yeni dinin gelişmesini ve yayılmasını çekemiyen bazı müşrikler ve yabancı din mensupları, İslâm'dan intikam almak maksadıyle sûretâ müslüman olurlar, halk arasına girerek onların İslâmî inançlarını yıkmaya çalışırlardı. *Zındık* denilen bu gibi kimselerin, hadîsleri tahrif etmek, yahut hadîs uydurmak sûretiyle İslâm'a verdikleri zararlar sayılamıyacak kadar çoktur.

74 Âbid ve zâhid olan bazı kimseler de, cehaletleri, hadîs uydurmanın tehlikesini anlamalarına engel olacak derecede çok olduğu için, sözde halkı İslâm'a teşvik etmek, inanç ve ibadetlere ısındırmak maksadıyle hadîs uydururlar ve bunları halk arasında yaymağa çalışırlardı.

75 Mezheb taassubu veya bir mezhebe aşırı derecede bağlılık da bazan hadîs uydurmağa yol açan âmillerden olmuştur. Meselâ Şâfi'î mezhebini kötülemek, buna mukabil Hanefî mezhebini medhetmek için zikredilen "ümmetim arasından Muḥammed İbn İdrīs (eş-Şāfi'ī) adında biri çıkacaktır; bu adamın ümmetime zararı iblîsin zararından şiddetli olacaktır. Yine ümmetim arasından Ebū Ḥanîfe isminde biri çıkacak ve ümmetimin ışığı olacaktır" şeklindeki sözlerin, böyle bir taassubun neticesi olarak uydurulduğuna şüphe yoktur. (Es-Suyūṭī, *el-Le'āli'l-maṣnū'a fi'l-aḥādīṯi'l-mevżū'a*, II. 468).

veynī daha ileri gitmiş ve Hazreti Peygambere yalan isnad edenleri tekfîr etmiştir. Keza, Hazreti Peygamberin "benden bir hadîs rivayet eden ve onun yalan olduğunu bilen kimse yalancılardan biridir"[76] sözü gereğince, mevzû hadîs rivayetinin tahrîmi üzerinde ittifak edilmiştir. Şu var ki, rivayet edilen hadîsin mevzû olduğunun belirtilmesi halinde bunda bir beis görülmemiştir.

Metrūk, Munker

Râvinin yalancılıkla itham edilmesi sebebiyle olan ve merdûdtan sayılan ikinci kısım *metrūk*, muhalefet kaydını şart koşmıyan kimselerin görüşüne göre de, dördüncü ve beşinci kısımlar, yani galatı fâhış, gafleti çok ve fıskı zâhir olan kimselerin hadîsleri *munker* adını alır[77].

Muʿallel

Altıncı kısım olan vehme gelince, mursel veya munkatı olan bir hadîsin muttasıl olarak rivayeti, yahut bir hadîsin bir başka hadîse idhali ve bunun gibi hadîsi zaʿfa uğratan ve ancak çok tetebbuda bulunmak ve pek çok isnad toplamak suretiyle bilinebilen bir takım rivayet vehimlerinde bunlara delâlet eden karîneler yardımıyle râvinin vehmi anlaşılacak olursa, bu hadîse *muʿallel* denir[78].

Muʿallel, hadîs ilimlerinin en karışık ve en ince kısımlarından biridir. Bunu ancak Allah Taʿâlânın, parlak bir anlayış, geniş bir hâfıza, râvilerin mertebeleri hakkında tam bir bilgi, isnad ve metinler hakkında kuvvetli bir meleke bahşettiği kimseler anlıyabilir. Bu sebeple, hadîsçiler arasında çok az kimse bu sahada şührete ulaşabilmiştir. ʿAlī İbnu'l-Medīnī, Aḥmed İbn Ḥanbel, el-Buḫārī, Yaʿḳūb İbn Şeybe, Ebū Ḥātim er-Rāzī, Ebū Zurʿa ve ed-Dāraḳuṭnī bunlardandır[79].

---

76 Hadîs için bkz. Muslim, *Ṣaḥīḥ* (mukaddime), 1. 9 (bābu vucūbi'r-rivāye ʿani'ṣ-ṣiḳāt).

77 Muhalefet kaydını şart koşanlara göre munkerin, zayıf olan bir râvinin, güvenilir râvilere muhalif olarak rivayet ettiği hadîse denildiği şâz ve munker hadîsler bölümünde zikredilmiştir.

78 İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ifadesine göre muʿallel, zâhiren sahîh ve ılletten sâlim olduğu halde, sıhhati için kâdih bir ılleti bulunduğu anlaşılan hadîse denir (Bkz. *ʿUlūmu'l-ḥadīs*, s. 81). Illet, lugatta maraz veya hastalık manâsına geldiği gibi, özür ve sebep manâlarında da kullanılır. Hadîs ıstılahında ise, zâhirde sahîh görünen hadîsi zaʿfa uğratan (kâdih), anlaşılması güç gizli bir kusur veya sebepten ibarettir. Illet çok defa hadîsin isnadında bazan da metninde vukubulur. İsnadda vukubulduğu zaman hem isnadı hem de metni zaʿfa uğratır. Bazan da metne tesir etmeksizin yalnız isnadı zaʿfa uğrattığı görülür. El-Ḥākim Ebū ʿAbdillah en-Neysābūrī, metin ve isnadda vukubulan ıllet çeşitlerini on guruba ayırmış ve her birini misalleriyle açıklamıştır (Bkz. *Maʿrifetu ʿulūmi'l-ḥadīs*, s. 113 vd.).

79 Aḥmed İbn Ḥanbel (Ö. 241) in *Kitābu'l-ʿılel ve maʿrifeti'r-ricāl* adlı mühim bir eseri vardır. Yegâne tam yazma nüshası İstanbul-Ayasofya Kütüphanesinde bulunan bu eser, tarafımızdan Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu ile birlikte iki cilt halinde hazırlanmış ve birinci cildi 1963 senesinde İlâhiyat Fakültesi yayınları arasında neşredilmiştir.

Nasıl bir sarraf, altın veya gümüşten yapılmış paraların sağlamını sahtesinden ayırt ederken bu sahadaki bilgisine ve alışkanlığına dayanır; paranın sahte olduğunu nereden anladın, diyenlere her hangi bir delil ileri süremezse, mu'allil de kendi davasını isbat için delil ikame etmekten âciz kalır.

Mudrec

Yedinci kısım olan muhalefet, isnadın sevki esnasında vâkî bir tağyîr (değiştirme) sebebiyle meydana gelirse, bu değişikliği ihtiva eden hadîse *mudrecu'l-isnâd* denir. Mudrecu'l-isnādın muhtelif kısımları vardır. Birincisi: Bir cemaat çeşitli isnadlarla bir hadîs rivayet eder. Bir başka râvi de, aynı hadîsi bunlardan nakleder, fakat bütün isnadları, bu isnadlardan biri üzerinde toplar; ancak isnadlar arasındaki farkları belirtmez[80].

İkincisi: Bir râvinin elinde bir isnadla aldığı hadîs metninin bir kısmı, bir başka isnadla da aynı hadîsin tamamı vardır. Bir başka râvi, bu hadîsi tam olarak ilk isnadla ondan rivayet eder.

Bu kısmın bir başka şekli de, râvinin, hadîsin bir kısmını şeyhinden bizzat, tamamını da bir başkası vasıtasıyle ondan işitmesi, sonra da bu vasıtayı hazfederek bütün hadîsi şeyhinden rivayet etmesidir.

Üçüncüsü: Bir râvinin elinde iki muhtelif isnadla iki muhtelif hadîs metni bulunması; bir başka râvinin bu iki hadîsi isnadlardan biriyle, yahutta iki hadîsten birini kendine hâs isnadla rivayet etmesi ve fakat diğer hadîsten, birincisinde bulunmıyan şeyleri buna ilâve etmesidir[81].

80 Meselâ et-Tirmiẕî tarafından rivayet edilen (bkz. *el-Cāmi'uş-ṣaḥīḥ*) bir 'Abdullah İbn Mes'ūd hadîsi *mudrecu'l-isnāddır*. Bu hadîsinde İbn Mes'ūd "ya Rasûl'allah, hangi günah daha büyüktür? diye sordum; Hazreti Peygamber: Seni yaratan Allah'a şirk koşmandır, buyurdu" der. Et-Tirmiẕî bu hadîsi, Bundār 'an İbn Mehdî 'an Sufyān eş-Ṣevrī 'an Vāṣıl ve Manṣūr ve el-A'meş 'an Ebî Vā'il 'an 'Amr İbn Şuraḥbîl 'an 'Abdillah İbn Mes'ūd isnâdıyle rivayet etmiştir. Bu isnâdda Vāṣıl'ın rivayeti, Manṣūr ve el-A'meşin rivayetine dercedilmiştir. Çünkü Vāṣıl'ın tarikıyle Manṣūr ve el-A'meşin tarîkları aynı değildir. Nitekim el-Buḫārî rivayetinden öğrendiğimize göre Vāṣıl, hadîsi Ebū Vā'ilden almış, Ebū Vā'il ise 'Amr İbn Şuraḥbîl'i atlıyarak doğrudan doğruya 'Abdullah İbn Mes'ūd'tan rivayet etmiştir. Halbuki Manṣūr ve el-A'meşin rivayetlerinde Ebū Vā'il, hadîsi, 'Amr İbn Şuraḥbîl vasıtasıyle İbn Mes'ūdtan nakletmiştir. (Bkz. el-Buḫārî, *Ṣaḥīḥ* (kitābu'l-muḥāribîn), VIII. 21). Bundan anlaşılıyorki et-Tirmiẕî, hadîsi rivayet ederken, Vāṣıl'ın isnâdı, Mansur ve el-A'meşin isnadlarından farklı olduğu halde, bu farkı belirtmeksizin hepsini tek bir isnâd içerisinde birleştirmiştir.

81 Meselâ Mâlik İbn Enes, ez-Zuhrî tarîkıyle Enes İbn Mâlik'ten Hazreti Peygamberin *lā tebāğażū ve lā teḥāsedū ve lā tedāberū* hadîsini rivayet etmiştir. (hadîs için bkz. Mālik, Muvaṭṭā', II. 907-hadîs No. 14; el-Buḫārî, *Ṣaḥīḥ*, VII. 90-91; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, IV. 1983). Mezkûr hadîsi aynı isnadla Mālik'ten rivayet eden Sa'īd İbn Ebî Meryem, hadîsin sonuna *ve lā tenāfesū* ibaresini eklemiştir ki, bu ibare, yine Mālik'in Ebu'z-Zinād tarîkıyle el-A'rac'tan, onun Ebū Hurayra'dan, Ebū Hurayra'nın da Hazreti Peygamberden rivayet ettiği bir başka hadîse aittir. (Bu hadîs için bkz. Mālik, *Muvaṭṭā'*, II.907-908-Hadîs No. 15; el-Buḫārî, *Ṣaḥīḥ*, VII. 89; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, IV. 1985, hadîs No. 28). Bundan anlaşılıyor ki Sa'īd İbn Ebî Meryem, Mālik tarafından iki ayrı isnâdla rivayet edilen iki hadîsten birini kendine hâs isnâdıyle naklederken, bu hadîse, diğer hadîsten de bazı şeyler ilâve etmiştir.

Dördüncüsü: Râvinin isnadı sevketmesi, fakat metni zikretmeden önce bir ârız dolayısıyle bir söz söylemesi; onu işiten bazı kimselerin de bu sözün dolayısıyle bir söz söylemesi; onu işiten bazı kimselerin de bu sözün o isnâdın metni olduğunu zannedip ondan rivayet etmeleridir. Bunlar mudrecu'l-isnâdın kısımlarıdır.

Mudrecu'l-metn ise, metinden olmayan sözlerin ona girmesidir. Bu da bazan metnin başında, bazan ortasında ve bazan da sonunda olur[82]. Sonunda olan diğerlerine nisbetle daha çoktur; çünkü mudrecu'l-metn, ya bir cümlenin diğer bir cümleye, yahutta *mevkûf* denilen sahabe sözlerinin veya sahabeden sonrakilere ait sözlerin, hiç bir ayrıntı olmadan, *merfû* denilen Hazreti Peygamberin sözlerine atfıyle meydana gelir.

İdrac, ya dercolunan miktarı asıl hadîs metninden ayıran bir başka rivayetin gelmesiyle, ya bizzat derceden râvinin veya buna vâkıf imamların açıklamasıyle, yahutta dercolunan kısmın, Hazreti Peygamber tarafından söylenmesinin imkânsız olmasıyle bilinir.

El-Ḫatību'l-Bağdādī, mudrec hakkında bir kitap tasnîf etmiştir. Bu kitap, tarafımızdan hulâsa edilmiş ve iki misli veya daha fazla yeni bilgi eklenerek genişletilmiştir.

Maḳlūb

Muhalefet, isimlerde takdîm ve tehîrle olursa bu gibi hadîslere maḳlūb denir. Murra İbn Ka'b ve Ka'b İbn Murra gibi. Takdîm ve tehîre uğramış olan bu isimlerden birinin ismi, diğerinde baba ismidir. El-Ḫaṭīb'in bu konuda şüpheleri izale eden bir kitabı vardır.

Bazan kalb, hadîsin metninde de olur. Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde yer alan bir hadîs buna misal olarak gösterilebilir. Allah Ta'âlînın, Arşının gölgesinde gölgelendirdiği yedi kişi hakkındaki bir Ebū Hurayra hadîsinde şöyle denil-

82 El-Ḫaṭīb'in Ebū Ḳuṭn ve Şebābe tarîkıyle ayrı ayrı Şu'be'den, onun Muḥammed İbn Ziyād'dan, İbn Ziyād'ın da Ebū Hurayra'dan rivayet ettiği *esbiğū'l-vużū'e, veylun li'l-a'ḳābi mine'n-nār* mudrecu'l-metn olan bir hadîstir. (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 175). Çünkü bu hadîsin başında yer alan *esbiğū'l-vużū'e* ibaresi, aslında Ebū Hurayra'nın bir sözüdür. Muhtemelen yanındakilere abdest alırken dikkat etmeleri gereken hususlardan bahsediyor ve uzuvlarda yıkanmamış yer bırakılmaması lâzım geldiğini söylüyordu. Bu maksatla "abdesti eksiksiz alın" dedi, sonra da Hazreti Peygamberin "ateşte yanacak olan (iyi yıkanmamış) topuk arkalarının vay haline" meâlindeki hadîsini zikretti. Bunu işitenlerden bazıları da Ebū Hurayra'nın ihtarı ile Hazreti Peygamber'den naklettiği hadîsi birleştirerek nakletmeğe başladılar. Nitekim el-Buḫārī ve Muslim, yine Şu'be tarîkıyle aynı hadîsi rivayet etmişler ve Ebū Hurayra'nın sözünü hadîs metninden ayırmışlardır. (Bu rivayet için bkz. el-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, I. 49; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, I. 215, hadîs No. 29).

miştir: "Bir adam sadaka verir ve bunu gizler; öyle ki, sol elinin verdiğini sağ eli bilmez". İşte bu, râvilerden biri üzerine münkalîb olmuş bir hadîstir. Aslı *Ṣaḥıḥān*'da da olduğu gibi "...öyle ki, sağ elinin verdiğini sol eli bilmez" şeklindedir[83].

El-Mezīd fī muttaṣıli'l-esānīd

Muhalefet isnadın ortasında bir râvi ziyadesiyle olursa, böyle hadîslere *el-mezīd fī muttaṣıli'l-esānīd* denir. İsnaddaki bu muhalefet, ancak, ziyadeyi yapmıyan râvinin, ziyadeyi yapandan daha titiz olması halinde bahis konusudur. Bunun da şartı, ziyadenin yapıldığı yerde semâ'a açık olarak delâlet eden bir sîganın kullanılmasıdır. Semâ'a delâlet etmiyen tabirler kullanılmışsa, meselâ hadîs o yerde an'ane ile rivayet edilmişse ziyadeyi ihtiva eden rivayet tercih olunur.

Mużṭarib

Muhalefet râvinin ibdaliyle olur ve iki rivayetten birini diğerine tercih etmek mümkün olmazsa, böyle hadîslere *mużṭarib* denir. İztırab çok defa isnadda bulunur; bazan da metinde olur. Fakat muhaddisin yalnız metindeki ihtilâfa nisbetle hadîsin muztarib olduğuna hükmetmesi nâdirdir[84].

Bazan da ibdal, hıfzı imtihan edilmek, yahut ölçülmek istenen kimse için kasden yapılır. El-Buḫārī, el-'Uḳaylī ve diğer bazıları hakkında bu şekilde ibdaller yapılmıştır[85]. Ancak bu maksatla yapılan ibdalin şartı, hadîsin ibdal

83 Maklub olan bu rivayet için bkz. Muslim, *Ṣaḥīḥ*, II. 715, hadîs No. 91. Hadîsin doğru rivayeti için bkz. el-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, II. 116 (bābu'ṣ-ṣadaḳa bi'l-yemîn).

84 Meselâ yalnız Ebū İsḥāḳ es-Sebī'ī tarîkıyle rivayet olunan "beni Hūd ve benzeri sûreler ihtiyarlattı" meâlindeki hadîs, Ebū İsḥāḳ'tan on kadar değişik yönden nakledilmiştir. Bazıları, hadîsi Ebū Bekr'in, bazıları Sa'dın, bazıları da 'Ā'işe'nin musnedi olarak rivayet etmişlerdir. Hadîsin bazı isnâdları da murseldir. Ancak bütün râvileri sikâttan olmaları itibariyle, isnâdlardan her hangi birini tercîh etmek mümkün olmamıştır. Bu bakımdan hadîs, muztarib addedilmiştir. (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 172).

Et-Tirmiẕī tarafından rivayet edilen "malda zekâttan başka da bir hak vardır" hadîsi (bkz. *El-Cāmi 'us-ṣaḥīḥ*, III. 48, bâb 27), İbn Māce tarafından da nakledilmiştir. (Bkz. *Sunen*, I. 546). Hadîs, her iki rivayette de Fāṭıma Bint Ḳays'tan gelmektedir; fakat İbn Māce rivayeti "malda zekâttan başka bir hak yoktur" şeklindedir ve iki rivayet arasındaki tenakuz açıkça görülmektedir. Ne var ki râvileri sikâttan olmaları itibariyle ikisinden birini tercih etmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple hadîs metin yönünden muztarib sayılmıştır. (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 172).

85 El-Buḫārī Bağdad'a geldiği zaman hadîsçiler toplanmışlar ve yüz hadîs alarak bunların metin ve isnâdlarını karıştırmışlardır. Bu suretle bir hadîsin isnâdı başka bir hadîsin başına, öbür hadîsin isnâdı diğer bir hadîsin başına eklenmiş ve yüz hadîs meydana getirilmiştir. On hadîsçi, yanlarına bunlardan onar hadîs alarak el-Buḫārī'nin meclisine gelmişler ve teker teker bu hadîsleri ona okumağa ve her hadîs hakkında sormağa başlamışlardır. El-Buḫārī, her hadîsin okunuşundan sonra o isnâdla o hadîsi bilmediğini söylemiş ve orada bulunanlar üzerinde, önce, bilgisi ve hâfızası hakkında bazı şüphe ve tereddütler uyandırmıştır. Fakat yüz hadîsin okunması bittikten sonra hadîsçilere iltifat etmiş ve her hadîsi ele alarak isnâdlarını ait oldukları metinlere eklemiştir. Bu olay karşısında mecliste bulunanlar hayretlerini gizlememişler, onun üstün hâfıza kudretini ve hadîs bilgisini itiraf etmişlerdir. (İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, *'Ulūmu'l-ḥadīs*, s. 91; es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 193).

edilmiş olarak kalmaması ve maksat hâsıl olduktan sonra onun da son bulmasıdır. Eğer ibdal bir maksat için değil de meselâ rivayete rağbeti artırmak için onu garîb kılmak kasdıyle yapılırsa, hadîs, mevzû'un kısımlarından biri olur. Eğer ibdal, hata neticesinde meydana gelirse hadîs, ya maklubdan, yahutta mu'allelden sayılır.

Muṣaḥḥaf, Muḥarref

Muhalefet, yazı şeklinin bakî kalmasıyle birlikte bir harfin veya bazı harflerin değişmesi ve bu değişikliğin noktaya nisbetle olması halinde, böyle hadîse *muṣaḥḥaf* denir[86]. Muhalefet, yazının şeklindeki değişikliğe nisbetle olursa, buna da *muḥarref* denir[87].

Bu konunun büyük ehemmiyeti vardır. El-'Askerī, ed-Dārakuṭnī ve diğerleri konuyla ilgili kitaplar tasnîf etmişlerdir.

Tashîf ve tahrîf çok kere metinlerde, bazan da isnadlardaki isimlerde vâkî olur[88]. Metin şeklinin kasden değiştirilmesi kat'ıyyen câiz değildir. Keza metni ihtisar etmek, lafzı mürâdifi olan lafızla değiştirmek de, ancak lafızların manâlarını bilen ve bu manâları bozabilecek şeyleri anlıyan kimseler

---

86 Meselâ مرحوم (merḥūm) kelimesinin مرجوم (mercūm) olarak okunup yazılması tashîftir. Yazı şekli bozulmamakla beraber bir harfin yalnız nokta yönünden değişikliğe uğraması dolayısıyle kelime musahhaf olur.

87 Bir evvelki no ta zikrettiğimiz مرحوم (merḥūm) kelimesi, yazı şekli yönünden bir değişikliğe uğrar ve meselâ محروم (maḥrūm) olarak okunur ve yazılırsa, kelime muharref olur ve yanlış yapılan bu işe de tahrîf denir. İbnu's-Ṣalāḥ ve onun kitabını ihtisar edenlerden en-Nevevî, tashîf ve tahrîf arasında her hangi bir ayırım yapmamış, kelime, ister yalnız nokta yönünden ister şekil yönünden değişikliğe uğramış olsun her ikisine de musahhaf demişlerdir. Bu iki şekil arasındaki ayırımı, es-Suyūṭī'nin de işaret ettiği gibi (bkz. *Tedrību'r-rāvī*, s. 386) yalnız İbn Ḥacer yapmıştır.

88 Metinde olan tashîf için *men ṣāme Ramażāne ve etba'ahū sitten* hadîsi misal olarak zikredilebilir. Ed-Dārakuṭnī'den neklen belirtildiğine göre mezkûr hadîsi, Ebu Bekr eṣ-Ṣūlî *etba'ahū şey'en* şeklinde imlâ etmiştir. شيئا (Şey'en) kelimesi, ستا (sitten) kelimesinden musahhaftır. (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 385. Hadîs için bkz. Muslim, 1. 822, hadîs No. 204. Hadîs, Ebū Dāvūd, et-Tirmiẕî ve İbn Māce tarafından da rivayet edilmiştir).

Metinde vâkî olan tahrîfe misal, Hazreti Peygamberin mescid içinde hasırdan küçük bir oda çevirerek orada namaz kıldığını belirten Zeyd İbn Ṡābit hadîsinin İbn Lehî'adan gelen rivayeti gösterilebilir. Zeyd İbn Ṡābit bu hadîsinde Hazreti Peygamberin bir oda yaptığını belirtirken احتجر (iḥtecere) kelimesini kullanmıştır. (Hadîs için bkz. el-Buḫārî, Ṣaḥīḥ, I. 178; Muslim, I. 539, hadîs No. 213). Bu hadîsi rivayet eden İbn Lehî'a ise, rivayetinde mezkûr kelimeyi tahrîf ederek احتجم (iḥteceme) demiştir, (Bkz. Aḥmed İbn Ḥanbel, *Musned*, V. 185).

İsnâdda vâkî olan tashîf ve tahrîfe misal olarak da el-'Avām İbn Murācim isminin İbn Muzāhim, ve Ḫālid İbn 'Alḳame isminin de Mâlik İbn 'Urfuṭa olarak değiştirilmesi zikredilebilir. (İbnu's-Ṣalāḥ, *'Ulūmu'l-ḥadīṡ*, s. 252 es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 385).

için câizdir. Her iki meselede de sahîh olan görüş budur. Çünkü bunları bilen kimse, hadîste ihtisar yaptığı zaman, metinde kalmasını zarurî gördüğü şeylerle ilgisi olmıyan lafızları çıkartır; öyle ki, bu lafızların çıkması, hadîsin ne delâlet ettiği manâda ihtilâfa ne de beyanın bozulmasına sebep olur; hattâ metinden zikrolunan ibarelerle hazfolunanlar, iki ayrı haber vasfını kazanır; yahutta zikrettikleri hazfettiklerine delâlet eder. Fakat manânın bozulmasına sebep olacak şeyleri bilmiyen kimse, haberden zikredeceği ibarelerle ilgili bulunan bir ibareyi de hazfetmek suretiyle manânın bozulmasına sebep olur. Câhil bir kimsenin, bir ibare içerisinde geçen istisnayı terketmesi böyledir.

Hadîsin manâ ile rivayetine gelince, bu konudaki ihtilâf da meşhurdur. Hadîsçilerin çoğu, manâ ile rivayetin câiz olduğu görüşündedirler ve bu husustaki en kuvvetli delilleri, İslâm şeriʿatının yabancı milletler için kendi dilleriyle izahının cevazı üzerindeki icmâ'dır. Buna göre, dine taalluk eden bir şeyin yabancı dile çevrilmesi câiz olunca, aynı şeyin yine arapçaya çevrilmesindeki cevaz evlâ olur.

Bazılarına göre manâ ile rivayet müfredatta câiz olduğu halde mürekkebatta câiz değildir. Bazılarına göre de, lafızları hatırlayan ve bunlar üzerinde tasarrufa ehil olan kimseler için câizdir. Bazıları ise demişlerdir ki: Manâ ile rivayet, yalnız, hadîsi hıfzeden, sonra lafızlarını unutan ve sadece manâsı hatırında kalan kimseler için câizdir. Böyle kimselerin, hüküm çıkarmak maksadıyle, hadîsi manen rivayet etmeleri lâzımdır; fakat lafzı hatırlayan kimseler için bu câiz değildir.

Yukarıdan beri zikrolunan şeyler, manâ ile rivayetin cevaz ve adem-i cevazına müteallık değişik görüşlerdir. Şüphe yoktur ki, bu konuda en doğru olanı, tasarrufa gitmeksizin hadîsin lafzan rivayetidir. Nitekim el-Ḳāżī ʿIyāż bu konu ile ilgili olarak şöyle demiştir: Eskiden ve halen, bir çok râvilerde vâkî olduğu gibi, iyi rivayet ettiğini zannedipte iyi rivayet etmiyen kimselerin hadîse musallat olmamaları için manâ ile rivayet kapısını kapamak lâzımdır.

Garību'l-ḥadīs̱

Lafzın az kullanılması dolayısıyle manâ vâzıh olmazsa, garîb kelimelerin şerhi hususunda tasnîf edilmiş kitaplara ihtiyaç duyulmuştur. Ebū ʿUbeyd el-Ḳāsım İbn Sellām'ın kitabı bunlardandır. Müretteb olmayan bu kitap, Şeyh Muvaffaḳu'd-Dīn İbn Ḳudāme tarafından alfabetik sıraya göre tertip edilmiştir. Ebū ʿUbeyd el-Herevī'nin kitabı ise bundan daha mufassaldır. El-Ḥāfıẓ Ebū Mūsā el-Medīnī, bu kitaba itina göstermiş ve ona bazı ilâveler yapmıştır. Ez-Zemaḫşerī'nin de güzel tertip edilmiş *el-Fā'iḳ* isminde bir kitabı

vardır. Fakat İbnu'l-Eşīr, yukarıda zikrolunan kitapların hepsini *en-Nihāye* adlı kitabında biraraya getirmiştir. Kitabı, ehemmiyetsiz bazı noksanlıklara rağmen, kullanış yönünden bu sahadaki kitabların en kolayıdır[89].

Bazan da lafız çok kullanılmakla beraber manâsında incelik olursa, bu takdirde, haberlerin manâlarını şerh, müşkilini beyan eden musannaf kitaplara ihtiyaç duyulmuştur. Eṭ-Ṭaḥāvī, el-Ḫaṭṭābī, İbn 'Abdi'l-Barr ve daha bir çok kimseler de bu konuda kitap tasnîf etmişlerdir.

Cehalet

Ta'n sebeplerinin sekizincisi olan râviye cehalet, başlıca iki sebebe istinad eder. Birincisi, râvinin isim, künye, lakab, sıfat ve meslek gibi bir çok sıfatları bulunup, bunlardan yalnız birisiyle şöhret kazandığı halde, her hangi bir maksat dolayısıyle meşhur olan isminden başka bir isimle zikredilmesi ve bu suretle onun başka bir şahıs olduğunun zannedilmesidir. Kim olduğu kesinlikle bilinmeyen bu şahsın adalet ve zabt yönünden hali hakkında da tabiatıyle cehalet hâsıl olur. Bu konuda, sıfatların cem ve tefrîkından hâsıl olan vehimleri açıklayıcı kitaplar tasnîf etmişlerdir. Bu kitapların en güzeli el-Ḫaṭīb'in kitabıdır. Kitap telîfi hususunda 'Abdu'l-Ganī, sonra da eṣ-Ṣūrī el-Ḫaṭīb'in önüne geçmişlerdir[90].

---

89 Hadîste garib kelimelerle ilgili ilk kitabı tasnîf eden kimsenin Ebū 'Ubeyd Mu'ammer İbnu'l-Muşennā (Ö. 210) olduğu söylenir. Bunu Ebu'l- Ḥasan en-Nażr İbn Şumeyl (Ö. 204), 'Abdu'l-Melik İbn Ḳurayb el-Aṣma'ī ve Muḥammed İbnu'l-Mustenīr (Ö.206) takip etmiştir. Bunlardan sonra Ebū 'Ubeyd el-Ḳāsım İbn sellâm (Ö. 224) gelmiş ve kendinden sonrakilerin dayanağı olan meşhur kitabını tasnîf etmiştir. Söylendiğine göre bu kitabı 40 senede cemetmiş ve bütün ömrünü ona harcamıştır. Ebū 'Uyebd'i takîben İbn Ḳuteybe ed-Dīneverī (Ö. 276) gelmiş ve Ebū 'Uyebd'in kitabını örnek alarak ayrı bir kitap tasnîf etmiştir. Daha sonra da Ebū Suleymān el-Ḫaṭṭābī (Ö. 388), diğerlerinin kitaplarına benzer meşhur kitabını tasnîf etmiştir. Ancak tasnîf edilen bu kitapların hiç biri müretteb değildi. Nihayet İmam Aḥmed İbn Muḥammed el-Herevī (Ö. 401), Kur'ân ve hadîs garîblerini biraraya getiren bir kitap telîf etmiş ve alfabetik sıraya göre tertiplemiştir. Daha sonra Ebu'l-Ḳāsım Muḥammed İbn 'Omer ez-Zemaḫşerī (Ö. 538) *el-Fā'iḳ* isimli kitabını tertip etmiştir. Bunu, Ebū Mūsā Muḥammed İbn Ebī Bekr el-Medīnī el-Iṣfahānī (Ö. 581) ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzī (Ö. 514) takip etmiş, nihayet el-Herevī ve Ebū Mūsā'nın kitaplarında zikredilen garâ'ibi toplayan ve daha bir çok şeyler de ilâve eden İbnu'l-Eşīr ismiyle marûf Ebu's-Sa'ādāt Mubārek İbn Muḥammed İbn Muḥammed eş-Şeybānī (Ö. 606), *en-Nihāye fī garībi'l-ḥadīs ve'l-eşer* adlı meşhur kitabını tasnîf etmiştir. Matbu olan bu kitap, es-Suyūṭī (Ö. 911) tarafından *ed-Durru'n-neşīr telḫīṣu nihāyeti İbni'l-Eşīr* adıyle hulâsa edilmiştir.

90 Hadîsçiler arasında *el-Mūżıḥ* adıyle şöhret kazanan bu çeşit kitapların müelliflerinden olan 'Abdu'l-Ganī İbn Sa'īd Ebū Muḥammed el-Ezdī el-Mıṣrī (Ö. 409), yine ismi geçen eṣ-Ṣūrī Ebū 'Abdillah Muḥammed İbn 'Adbillah İbn 'Alī İbn 'Abdillah es-Sāḥilī (Ö. 441) nin hocası, el-Ḫatību'l-Bağdādī (Ö. 463) ise eṣ-Ṣūrī'nin talebesidir.

Zikrettiğimiz sebep dolayısıyle mechûl kalan râvilere misal olmak üzere Muḥammed İbnu's-Sā'ib İbn Bişr el-Kelbī gösterilebilir. Bazıları, bu şahsı ceddine nisbet ederek Muḥammed İbn Bişr demişlerdir. Bazıları Ḥammād İbnu's-Sā'ib diye isimlendirmişler; bazıları künyesini Ebu'n-Nażr, bazıları Ebū Sa'īd, bazıları da Ebū Hişām olarak zikretmişlerdir. Bu suretle şahıs tek bir kimse olduğu halde, bilinmeyen isim ve künyelerle ayrı kimseler olduğu zannedilmiştir. Bu işin hakikatini bilmeyen kimseler, tabiatıyle bundan hiç bir şey anlamazlar.

Râviye cehaletin ikinci sebebi, onun az hadîs rivayet eden kimselerden olması ve dolayısıyle kendisinden az hadîs alınmasıdır. Bu konuda da *Vuḥdān* denilen kitaplar tasnîf etmişlerdir. Vuḥdān, isimleri zikredilse bile, kendilerinden yalnız bir kişinin rivayet ettiği kimselerdir. Muslim, el-Ḥasan İbn Sufyān ve diğer bazı müellifler, tasnîf ettikleri kitaplarda böyle olan kimseleri toplamışlardır.

Cehaletin bir başka sebebi, râvinin, kendisinden rivayet eden bir başka râvi tarafından ihtisar olsun diye isminin zikredilmemesi ve "fulân bana haber verdi"; yahut "şeyh", yahut "bir adam", yahut "bazıları", yahutta "fulânın oğlu" gibi ibareler kullanılmasıdır.

Mübhem olan ismin bilinmesi, onun başka bir tarîkdan isimlendirilmiş olarak gelmesiyle istidlâl olunur. Bu konuda da *mubhemāt* denilen kitaplar tasnîf edilmiştir. Mubhem olan kimsenin hadîsi, ismi zikredilmedikçe kabul olunmaz. Çünkü haberin kabul şartı, râvilerinin adaletidir; halbuki ismi mübhem bırakılan râvinin kim olduğu bilinmezse adaleti nasıl bilinir?

Keza, bir râvi, kendisinden rivayet ettiği râvinin ismini "bana s̱iḳa olan bir kimse haber verdi" diyerek ta'dîl lafzıyle mubhem bıraksa, onun da haberi kabul edilmez; çünkü bu şahıs, onun nazarında s̱iḳa olabilir; fakat başkalarının nazarında da mecrûhtur.

Nitekim mursel hadîs de, âdil bir kimse tarafından kat'î bir dil ile irsal edildiği zaman, aynen bu ihtimal dolayısıyle kabul edilmez. Bununla beraber, bazıları bu görüşün aksine, cerhin, aslın hilâfı üzerine mebnî olduğunu ileri sürerek zâhire göre hüküm vermiş ve kabul edileceğini söylemişlerdir. Bazılarına göre de, bunu söyliyen kimse, s̱iḳa olanla olmıyanları ayırt edebilecek şekilde âlim ise, onun mezhebinde olanlar hakkında bu ta'dîl kâfi gelir. Ne var ki bu görüş hadîs ilminin konularından değildir.

Eğer râvinin ismi zikredilir, yalnız, bir râvi de ondan rivayetinde tek kalırsa, bu şahsa *mechūlu'l-'ayn* denir. Sahîh görüşe göre, rîvayetinde ondan tek kalmıyan başka bir kimse onu tevsîk etmedikçe mechūlu'l-'ayn mubhem

gibidir. Fakat böyle bir kimse tevsîk ederse kabul edilir. Keza ondan rivayetinde tek kalan kimse, tevsîk ehliyetine de sahipse yine kabul edilir. Eğer o kimseden iki ve daha fazla kimse rivayet eder fakat tevsîk edilmezse bu şahsa mechūlu'l-ḥāl denir; bu aynı zamanda *mestūrdur.*

Bazı kimseler, hiç bir kayıd ileri sürmeksizin mestūrun rivayetini kabul, ekseriyet ise reddetmiştir. Gerçek şudur ki, mestūrda, mubhem ve mechūlu'l-ʿaynda olduğu gibi, adalet ve adaletsizlik ihtimalinin bulunması dolayısıyle red ve kabulü değil, belki hali açıkça bîlininceye kadar onunla hükmolunmaması gerekir. Nitekim İmam Ḥarameyn bu görüşe sâhip olduğu gibi, İbnu'ṣ-Ṣalāḥın cerh sebepleri açıklanmaksızın cerhedilen kimseler hakkındaki sözleri de buna delâlet eder.

Bidʿat

Râvi hakkında taʿn sebeplerinden dokuzuncusu *bidʿattir*[91]. Bu da, ya râvinin, küfrü gerektiren bir şeye inanması dolayısıyle mukeffir olur[92]. yahutta mufessik olur ve sâhibini fıska götürür. Birincisini, yani küfrü gerektiren bidatın sâhibini ulemânın çoğu kabul etmemiştir. Bazıları, mutlaka kabul edilir, demişlerdir. Bazıları da, mezhebinin muvaffak olması için yalan söylemeyi halâl saymadığı takdirde kabul edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Gerçek olanı, bir bidʿatle tekfîr olunan herkesin reddedilmiyeceğidir. Zira her mezheb, muhalifinin mubtedi olduğu iddiasında bulunur ve onu tekfir eder; öyle ki, bu itham alelıtlak kabul edilse ortada tekfîr edilmemiş kimse kalmaz. Gerçek olan şudur ki, rivayeti reddolunan kimse, şerîʿatten mütevâtir olan ve dinden bizzarure bilinen bir şeyi inkâr eden, yahut bunun aksine inanan kimsedir. Fakat bir kimse bu vasıfta olmaz, buna rivayetindeki zabtıyle birlikte hıfzı ve takvası da inzimam ederse kabulüne hiç bir mani yok demektir.

İkincisi ise, bidʿatı asla tekfîri gerektirmiyen kimse olup bunun da kabul ve reddi hususunda görüş ayrılıkları vardır. Bazıları mutlaka reddedilir demiş-

---

91 Bidʿat, lugatta bir şeye başlamak, onu ihdas ve inşa eylemek manâsına gelir. Istılahta ise, dinin ikmalinden sonra ihdas olunan ve dine izafe edilen inanç ve amellerdir. Bu inanç ve ameller, bazan iyi, güzel ve faydalı olduğu gibi, bazan da kötü ve zararlı olur. Bu itibarla din dilinde bidʿat iki kısma ayrılmış, birine bidʿat-i hasene, diğerine bidʿat-i seyyie denilmiştir. Ancak, hadîs ıstılahında bidʿat bahis konusu olduğu zaman daima kötü ve zararlı olan, yani İslâm'a aykırı düşen inanç ve itikadlar kasdedilmiş ve bu inanca sâhip olan şîʿa, havaric, kaderiyye, cehmiyye ve mutezile gibi çeşitli fırka ve mezhebler mensublarından mubtediʿa olarak bahsedilmiştir. Binâanaleyh, yukarıdaki metinde bidʿatın bahis konusu edilmesi, bu fırka ve mezheblerden her hangi birine mensub olan bir şahsın, hadîs rivayet etmesi halinde, hadîsinin kabul edilip edilmiyeceği yönündendir.

92 Meselâ Kur'ânı Kerîmin mahlûk olduğu inancına sâhip olan Cehmiyye ve mutezile, ehl-i sunnet tarafından tekfîr edilmiştir. Buna göre ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancı mukeffir olan, yani sâhibini küfre götüren bir bidʿattır.

lerdir ki uzak bir görüştür[93]. Reddi için çok defa ileri sürülen sebep, ondan yapılan rivayetlerde mezhebini ve ismini zikrile şânını yüceltme bulunmasıdır. Buna göre, mübtedi olmıyan bir kimsenin de rivayetinde iştirak ettiği bir şeyi mübtedi'den rivayet etmemek lâzımdır. Bazıları yukarıda da geçtiği gibi, yalan söylemenin halâl olduğuna inanmadığı takdirde mutlaka kabul edileceğini söylemişlerdir[94]. Bazıları da, kabulü için bir bid'ate davet eden kimselerden olmamasını şart koşmuşlardır. Çünkü bid'atını medh ve tezyîn, o kimseyi, rivayetleri tahrîfe ve mezhebinin gerektirdiği şekle uydurmağa sevkeder. Doğru olan görüş de budur. İbn Ḥıbbān garib bir şekilde ve tafsîlât vermeden, bid'atına davet etmiyen kimselerin kabul edileceği üzerinde ittifak hâsıl olduğunu iddia etmiştir; ittifak yerine ekseriyet deseydi daha doğru olurdu.

Râvi, bid'atını takviye edecek bir şey rivayet ederse, doğru olan görüşe göre reddolunur. Ebū Dāvūd ve en-Nesā'înin şeyhlerinden olan Ebū İsḥāḳ İbrāhīm İbn Ya'ḳūb el-Cūzecānī, *Ma'rifetu'r-ricāl* adlı kitabında bu görüşü benimsemiş ve râvilerin sıfatları hakkında şöyle demiştir: "Bunlar arasında sünnetten sapmış olmakla beraber doğru konuşan kimseler de vardır. Bunların munker olmıyan ve bid'atını takviye etmiyen hadîslerini almaktan başka çare yoktur".

El-Cūzecānī'nin sözü doğrudur; çünkü dâ'înin hadîsinin reddini gerektiren ıllet, bir hadîsi rivayet eden mübtedi dâ'î olmasa bile, o hadîsin zâhiri mübtedi'ın mezhebine uygun olması halinde bu mervîde de var demektir.

Sū-i ḥıfẓ

Ta'n sebeplerinin onuncusu sū-i ḥıfẓdır. Su-i hıfzdan maksat, râvinin doğru tarafının hatalı tarafına tercih edilememesi olup iki kısımdan iba-

---

93 Bu görüşe sâhip olanların başında Mâlik İbn Enes gelir. "Hadîsleri kimlerden aldığımıza dikkat ediniz" ve "kaderiyyenin arkasında namaz kılınmaz; hadîsleri de alınmaz" sözleri, onun bu konudaki görüşünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır, (Mālik'in bu görüşleri hakkında bkz. ek-Ḫaṭīb, *el-Kifāye fī 'ılmi'r-rivāye*, s. 124).

94 Bid'ad ehlinden olupta doğruluğundan şüphe edilmiyen kimselerden hadîs alınmasında her hangi bir mahzur görmiyen hadîsçilerin başında İmam eş-Şāfi'ī gelir. İbn Ebî Leylā, Sufyān eş-Ṣevrî ve Ḳāżī Ebū Yūsuf'un da aynı görüşe sâhip oldukları söylenir. (Bkz. El-Ḫaṭīb, *el-Kifāye*, s. 120). Ancak eş-Şāfi'ī, râfızanın hattabiyye kolunu bu görüşten ayrı tutmuştur; çünkü hattabiyye, eş-Şāfi'ıye göre, kendi taraftarları için yalan söylemeyi tecvîz ederler (aynı yer). Ebū Yūsuf ise, hattabiyyeye kaderiyyeyi de ilâve ederek, bu iki tâife hâricindeki bid'at ehlinden sözüne güvenilir olanların şehadetlerinin kabul edilebileceğini söylemiştir. Kaderiyyenin reddedilmesindeki sebep ise, onların, Allah Ta'âlânın bir şey vücud bulmadıkça onu bilemiyeceği inancında olmalarıdır (aynı eser, s. 126).

rettir. Eğer su-i hıfz, râvinin bütün hallerinde görülürse, bazı hadîsçilere göre bu râvinin hadîsi şâzdır. Fakat su-i hıfz, râviye, ya yaşlılığı dolayısıyle, ya gözlerinin görmemesi, yahutta daima itimad ve hıfzında müracaat ettiği kitaplarının yanması veya kaybolması dolayısıyle sonradan ârız olursa, bu râviye *muḫteliṭ* denir[95].

Muhtelitın hükmü: İhtilattan önce rivayet ettiği hadîsler bilinir ve diğerlerinden ayırt edilirse kabul olunur; bilinmezse bunlar üzerinde tevakkuf olunur; bir başka ifade ile, kabul ve reddi hususunda hiç bir hüküm verilmez. Keza râvinin muhtelit olup olmadığı, veya rivayet ettiği hadîsleri ihtilattan önce mi yoksa sonra mı rivayet ettiği kesinlikle bilinmezse bunlar üzerinde de tevakkuf olunur. İhtilat, ancak muhtelıttan hadîs alanlar yönünden bilinir[96].

Hâfıza yönünden kötü olan bir râviye, kendisinden aşağı olmıyan, fakat kendisi gibi, yahut kendisinden üstün muteber bir râvi mutâbi olursa, keza hadîsleri ayırt edilemiyen muhtelıt, mestûr, mursel olan isnad ve mahzûf râvisi bilinmeyen mudelles, yine muteber bir râvi tarafından mutâbeat olunursa, bunların merdûd cinsinden olan hadîsleri, mutâbiʿ ve mutâba'ın mecmu'u itibariyle hasen li-gayrihi olur. Çünkü bunlardan her birine ait rivayetin eşit olarak doğru veya yanlış olması ihtimali vardır; fakat bunlardan birisine uygun olarak gelen muteber bir rivayet, zikrolunan bu iki ihtimalden

95 İḫtilāṭ, iftiʿāl vezninde karışmak, imtizac etmek manâsında kullanıldığı gibi "bir adamın akıl ve şuuru fâsid olmak manâsına da müştameldir. Aklı ve şuuru fesada uğramış kimse hakkında *iḫtalaṭa'r-raculu* denir (*Kamus tercemesi*, III. 46). Muḫtelıṭ ise, ihtilâttan ism-i fâil olup, akıl ve şuuru fesada uğramış kimse demektir.

96 Meselâ tâbiʿûn ulemasından ʿAṭā' İbnu's-Sā'ib eṣ-Ṣeḳafī el-Kūfī (Ö. 136), ömrünün sonlarına doğru ihtilâta maruz kalmış ve hâfızası bozulmuştur. Bu sebepledir ki Aḥmed İbn Ḥanbel onun hakkında "kim ondan eskiden işitmişse o sahîhtir; fakat kim yeni işitmişse o bir şey değildir" demiştir. (Eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-iʿtidāl*, III. 70-71). Aḥmed İbn Ḥanbel'in bu sözünden anlaşıldığına göre ʿAṭā', ihtilâttan önce güvenilir ve hadîsi alınır bir kimse idiyse de, sonraki hali zayıf olup kabûle şayan değildir. Hadîs ilminde ihtilâta maruz kalan hadîsçileri bilmek ne kadar mühim ise, bu hadîsçilerde ihtilâtın başlangıç tarihini ve ihtilâttan sonra onlardan kimlerin hadîs aldıklarını tesbit etmek de o kadar mühimdir. Çünkü ihtilâttan önce güvenilir bir râvi olarak hadîsleri ne kadar sahîh ise, ihtilâttan sonra hâfıza yönünden mecrûh olmaları dolayısıyle de onlardan alınan hadîsler o kadar zayıf addedilir, ve bu itibarla ihtilâttan sonra onlardan hadîs rivayet edenlerin sadece zayıf hadîs naklettiklerine hükmolunur. Mesela yukarıda ismi geçen ʿAṭā' İbnu's-Sā'ib'ten, yalnız Sufyān eṣ-Ṣevrī ve Şuʿbe İbnu'l-Ḥaccācın, yani yaşları ileri olan ve ʿAṭā'ya sağlam devrinde yetişen bu iki kişinin rivayetini sahîh kabul etmişler bazıları da bu ikiye Ḥammād İbn Zeyd ve Ḥammād İbn Seleme'yi de eklemişlerdir. Mesela Yaḥya İbn Maʿīn, Sufyān ve Şuʿbe müstesnâ ʿAṭā'dan hadîs işitenlerin hepsinin de ihtilâttan sonra ondan hadîs işittiklerini söylemiş, el-ʿUḳaylī ise, aynı iddiayı Basra halkı için ileri sürmüştür. Ona göre ʿAṭā', Basra'ya ihtilâttan sonra gitmiş ve ve Basralılar, ondan bu halde iken hadîs almışlardır. (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 522).

birinin kuvvet kazanmasına veya tercih edilmesine yardımcı olur; bu ise, hadîsin mahfûz olduğuna delâlet eder; yani râvisi hâfıza yönünden kötü, yahut muhtelit, yahutta müdellis olması dolayısıyle tevakkuf olunan bir hadîs iken, bu dereceden kabul derecesine yükselmiş olur. Şu var ki, hadîs kabul derecesine yükselmekle beraber hasen li-zâtihi derecesinden aşağıdır. Bu sebeple bazıları ona hasen isminin ıtlâkından bile çekinmişlerdir.

Burada, kabul ve red yönünden metne taalluk eden bahis sona ermiş bulunmaktadır.

İSNAD

Merfū'

İsnad metne götüren yoldur; metin ise isnadın nihayet bulduğu sözdür. Buna göre bir isnad ya Hazreti Peygamberde nihayet bulur ve onun sözlerinin ya sarîhan yahutta hukmen olmasını iktiza eder. Aynı zamanda bu isnadla nakledilen hadîs, ya Hazreti Peygamberin sözüdür; ya fiilidir; yahutta takrîridir. İşte bu şekilde, isnadı Hazreti Peygamberde nihayet bulan hadîse *merfū'* denilmiştir.

Hazreti Peygamberin sözlerinden sarîhan olan merfû'un misali, sahabînin *semi'tu Rasula'llah (S.A.) yaḳūlu keẕā*, yahut *ḥaddeṣenā Rasūlu'llah (S.A.) keẕā*, yahutta *'an Rasūli'llah (S.A.) ennehu ḳāle keẕā* ve buna benzer sözler söylemesidir.

Hazreti Peygamberin fiillerinden sarîhan olan merfû'un misali, sahabînin *ra'aytu'n-Nebiyye (S.A.) fe'ale keẕā*, yahutta yine sahabî veya başka bir kimsenin *kāne Rasūlu'llah (S.A.) yef'alu keẕā* demeleridir.

Hazreti Peygamberin takrirlerinden sarîhan olan merfû'un misali, sahabînin *fe'altu bi-ḥaẓrati'n-Nebiyyi (S.A.) keẕā*, yahut yine sahabî veya bir başkasının *fe'ale fulān* yahut *fu'ıle bi-ḥaẓrati'n-Nebiyyi (S.A.) keẕā* demeleri ve Hazreti Peygamberin, huzurunda yapılan bu şeyleri reddettiğine dair hiç bir şey zikretmemeleridir.

Hazreti Peygamberin sözlerinden hukmen olan merfû'un misali, sahabînin, israiliyattan almadığı, ictihad eseri olmıyan ve bir lugatın beyanına veya garîb bir kelimenin şerhine taalluk etmiyen, fakat yaratılışın mebdei ve Peygamberler gibi geçmişe ait haberlerle, fiten (dâhilî harpler), kıyamet gününün ahvali ve melâhım (diğer harpler) gibi geleceğe ait haberleridir. Keza, bir fiilin yapılmasıyle hâsıl olacak sevap veya ıkâb hakkındaki sahabî haberi de böyledir ve bu gibi haberler merfû hükmüne sâhiptir. Çünkü sahabînin bunları haber vermesi, o sahabîye haber veren bir başkasının bulunmasını iktiza eder. İctihad eseri olmıyan haberlerde de sahabeyi bunlara vâkıf kılan

Hazreti Peygamberden başkası olamaz. Yahut eski kitaplardan aldıkları haberleri nakleden bazı kimseler de vardır ki, sözün başında bunlar bahis konusu edilerek, haberin israiliyattan alınmış olmaması şart koşulmuştur. İşte, sahabeyi haber verdiği şeyler hakkında yalnız Hazreti Peygamberin muttalî kıldığı anlaşılan bu gibi haberler, sahabenin *ḳāle Rasūlu'llah* (*S.A.*) diyerek rivayet ettikleri haberler hükmündedir ve sahabî bunları ister doğrudan doğruya Hazreti Peygamberden işitmiş olsun, ister bir vâsıta ile ondan almış olsun, hepsi de merfûdur.

Hazreti Peygamberin fiillerinden hukmen olan merfû'un misali, sahabînin ictihad eseri olmıyan bir işi işlemesidir. Öyle ki, sahabîde görülen bu işin Hazreti Peygamberden geldiği hükmüne varılır. Güneş tutulması halinde Hz. 'Alī'nin her rik'atte ikiden fazla rükû ile kıldığı namaz hakkında eş-Şâfi'înin haberi bu cümledendir.

Hazreti Peygamberin takrîrlerinden hukmen olan merfû'un misali, sahabînin, Hazreti Peygamber zamanında yaptıkları işleri haber vermesidir. Bunlar hakkında da merfû hükmü verilir; çünkü sahabenin dinleriyle ilgili bir çok meselelerde Hazreti Peygambere sual sormalarını gerektiren sebeplerin çokluğu dolayısıyle, Hazreti Peygamberin, sahabenin fiillerine muttali olması kadar tabii bir şey yoktur. Aynı zamanda bu devir vahyin gelmekte olduğu bir devirdir. Bu bakımdan sahabe her neyi yapmış ve yapmakta devam etmişlerse, o yapılan şey, yapılması yasaklanmıyan şeylerdendir. Nitekim Cābir ve Ebū Sa'īd'in, "azl" in câiz olduğu hükmünü istidlâl etmeleri, bunun en güzel örneğini teşkil eder, bu işi (yani azli) yapıp duruyorlardı ve Kur'ânın nüzûlü de henüz sona ermiş değildi. Eğer "azl" yasaklanan fiillerden olsaydı her halde Kur'ânı Kerîm bunu yasaklardı.

Hukmen merfû olduğunu belirttiğimiz haberlere, Hazreti Peygambere nisbeti dolayısıyle sarîh sîgaların kullanılması mümkün olan yerlerde kinaye sîgasiyle rivayet olunan haberler de dâhildir. Meselâ tâbi'înin sahabîden rivayet ederken *yerfe'u'l-ḥadīs̱* (hadîsi ref eder), yahut *yenvîhi* (hadîsi nisbet eder), *yervīhi* (hadîsi rivayet eder), *rivāyeten* (rivayet ederek), *yebleğu bihi* (hadîsi iblâğ eder), yahutta *ravāhu* (hadîsi rivayet etti) sîgalarını kullanması bu cümledendir.

Bazan da sözün asıl sâhibini hazfederek rivayette kısaltma yaparlar ve bununla Hazreti Peygamberi kasdetmiş olurlar. İbn Sīrīn'in Ebu Hurayradan rivayetle ḳāle: tuḳātilūne ḳavmen demesi böyledir. El-Ḫaṭību'l-Bağdādī'ye göre kâilin hazfi usûlü basralılara hâs bir ıstılahtır.

Sahabînin *mine's-sunneti kez̠ā* (şu şey sunnettendir) sözü, hem merfû hem de mevkûf olma ihtimali bulunan sîgalardandır. Hadîsçilerin çoğu bunun

merfû olduğu görüşündedirler. İbn ʿAbdi'l-Barr, bu görüş üzerinde ittifak bulunduğunu ileri sürmüş ve "sahabîden başkası da bu ibareyi kullansa *sunnetu'l-ʿOmereyn* ibaresinde olduğu gibi sunnet lafzını sâhibine izafe etmedikçe yine hukmen merfûdur" demiştir.

Ancak, İbn ʿAbdi'l-Barr'ın bu görüş üzerinde ittifak bulunduğu yolundaki iddiası ihtilâflı bir konudur. Eş-Şâfiʿîden bu konu ile ilgili olarak iki görüş nakledilmiş, şâfiʿıyyeden Ebū Bekr eṣ-Ṣayrafī, hanefiyyeden Ebū Bekr er-Rāzī ve zâhiriyyeden İbn Ḥazm, merfû olmadığı görüşüne zâhib olarak, sunnetin Hazreti Peygamberle diğerleri arasında mütereddit olmasını delîl göstermişlerdir. Şu var ki, bunlara cevap olarak, sunnet bahis konusu olduğu zaman, bununla Hazreti Peygamberin sunnetinden başkasının kasdedilmiş olmasının uzak bir ihtimal olduğu da ileri sürülmüştür. Nitekim el-Buḫārī, Ṣaḥīḥ'inde İbn Şihāb ez-Zuhrī tarîkıyle Sālim İbn ʿAbdillah İbn ʿOmer'in babasından naklettiği el-Ḥaccāc ile olan bir kıssasını zikretmiştir[97]. Bu kıssaya göre Sâlim İbn ʿAbdillah İbn ʿOmer, el-Ḥaccāc'a ان كنت تريد السنة فهجر بالصلاة (eğer sunnete göre amel etmek dilersen öğle ve ikindi namazlarını cemederek kıl) demiş; İbn Şihāb da Sālim'e "Hazreti Peygamber bunu yapıyor mu idi?" diye sorunca, Sālim "Hazreti Peygamberin sunnetinden başka bir şeye mi tâbi olurlar?" cevabını vermiştir. Medîne ehline mensûb, fukaha-i sebʿadan ve tâbiʿûn hâfızlarından olan Sālim, sahabenin sunnet lafzını kullandıkları zaman, bununla yalnız Hazreti Peygamberin sunnetini kasdettiklerini mezkûr haberinde açıklamıştır.

Bazılarının "madem ki bu merfûdur; o halde niçin burada *ḳāle Rasūlu'llah (S.A.)* demiyorlar?" sözüne verilecek cevap ise şudur: Onlar bu şekilde kesin bir tabir kullanmayı, günahtan sakınmak ve ihtiyatlı olmak maksadıyle terketmişlerdir. Nitekim Ebū Ḳılābe'nin Enes İbn Mālik'ten rivayet ettiği من السنة اذا تزوج البكر على الثيب اقام عندها سبعا hadîsi bu cümledendir ve hadîs, el-Buḫārī ve Muslim tarafından *Ṣaḥīḥ*'lerinde nakledilmiştir. Ebū Ḳılābe, bu hadîsle ilgili olarak şöyle demiştir: "Eğer dileseydim, Enes'in, hadîsi Hazreti Peygambere ref ettiğini söylerdim ve bunu söyleseydim yalan söylemiş olmazdım; çünkü *mine's-sunneti* sözünün manâsı ref'tir; fakat sahabenin zikrettiği sîga ile hadîsi rivayet etmek daha iyidir"[98].

Sahabenin *umirnā bi-keẕā* (şu şeyle emrolunduk) ve *nuhiynā ʿan keẕā* (şu şeyden nehyolunduk) sözleri de bu kabîldendir. Bu sözlerle ilgili olarak

97 Bkz. El-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, II. 174.

98 Mezkûr hadîs için bkz. el-Buḫārî, VI. 154-155; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, II. 1084 (kitābu'r-rażā), hadîs No. 44-45. Metinde geçen "eğer dileseydim, Enes'in, hadîsi Hazreti Peygambere ref ettiğini söylerdim" sözü, el-Buḫārî rivayetinde Ebū Ḳılābe'ye atfedilmiştir. Muslim'de ise bu söz, hadîsi Ebū Ḳılābe'den rivayet eden Ḫālid el-Ḥaẕẕā'ın sözü olarak görülür.

ortaya çıkan ihtilâf, bundan önceki *mine's-sunneti* sözüyle ilgili olan ihtilâf gibidir; çünkü bu emir ve nehiy mutlak zikrolunduğu zaman, zâhiri, o emir ve nehyin sâhibi olan bir kimseye delâlet eder ki, bu kimse de Hazreti Peygamberden başkası değildir. Bununla beraber bazı kimseler, bu görüşe de muhalefet etmişler ve bu emir ve nehiyden maksadın Kur'ân emri, yahut icmâ, bazı halîfelerin emir ve nehiyleri, yahutta ictihad ve istinbat olduğu ihtimali üzerinde durmuşlardır. Bu itiraza ise şu cevap verilmiştir: Asıl olan ilkidir; diğerleri ise ihtimaldir ve asla nisbetle ikinci planda kalır. Bu, tıpkı bir reisin emri altında bulunan bir şahsın "emrolundum" dediği zaman, ona emredenin reisinden başka birinin olmayışı gibidir.

Emir olmayan bir şeyin emir zannedilmesi ihtimalini ileri süren kimselerin sözlerinin ise bu mesele ile hiç bir ilgisi yoktur; öyle ki, bu ihtimal, râvinin "Hazreti Peygamber bize şunu emretti" şeklindeki açık ifadesinde bile mevcuttur. Onun için bu ihtimal zayıftır. Sahabe, âdil ve kullandığı dili iyi bilen kimselerdir; bir şey emir olarak tahakkuk etmedikce buna emir ıtlak etmiyecekleri âşikârdır.

Sahabînin *kunnā nef'alu keẕā* (biz şöyle yapardık) sözü de, yukarıda zikredildiği gibi hukmen merfûdur.

Keza sahabînin, her hangi bir fiil hakkında Allah ve Rasûlüne tâat veya masiyetle hükmetmesi de böyledir. Meselâ 'Ammār'ın من صام يوم الشك الذى يشك فيه فقد عصى أبا القاسم صلى الله علية و سلم sözü bu kabîldendir[99] ve ref ile hükmedilmiştir; çünkü sahabînin, bu sözü Hazreti Peygamberden aldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Mevḳūf

İsnad, Hazreti Peygamberde nihayet bulduğu gibi, sahabîde de nihayet bulur ve yukarıda zikrolunduğu şekilde, sahabîden nakledilen haberler ya onun sözü, ya fiili, yahutta takriri olması itibariyle lafız tasrîhi iktiza eder. Ancak burada, yukarıda zikrolunanların hepsi değil belki çoğu câridir ve her iki kısım arasında benzerlik yönünden bir eşitlik de şart koşulmamıştır.

Bu küçük kitap, hadîs ilminin bütün çeşitlerini içine aldığına göre, burada sahabînin tarifini de zikretmek icab etmektedir: Sahabî kimdir?

Sahabî, Hazreti Peygambere mü'min olarak mülâkî olan, sahîh olan görüşe göre araya irtidad devri girmiş olsa bile müslüman olarak ölen kimsedir.

99 Hadîs için bkz. Ebū Dāvūd, *Sunen*, (bābu kerāhiyeti ṣavmi yevmi'ş-şekk), I. 545; en-Nesā'ī, *Sunen* (ṣıyāmu yevmi'ş-şekk), IV. 153; et-Tirmiẕī *el-Cāmi'*, (bābu mā cā'e fī kerāhiyeti ṣavmi yevmi'ş-şekki), III. 70; İbn Māce, *Sunen* (bābu mā cā'e fī ṣıyāmi yevmi'ş-şekk), I. 504.

Mülâkî olmaktan maksat, mücâleset (bir arada oturmak), mümâşat (beraber yürümek), birbiriyle konuşmasalar bile birinin diğerine kavuşması gibi tabirlerden daha umumî manâya gelen bir kelimedir. Bu manânın içine, ister yalnız başına olsun, ister başkasıyle birlikte olsun, birinin diğerini görmesi de girer. Bu bakımdan sahabînin tarifinde mülâkât tabirini kullanmak, bazılarının, "sahabî Hazreti Peygamberi gören kimsedir" demelerinden daha iyidir[100]. Çünkü görme lafzıyle yapılan tarif, İbn Ummi Mektūm ve bunun gibi âmâ olan kimseleri sahabî olmaktan çıkarır; halbuki bunlar da tereddütsüz sahabedendir.

Tarifte geçen "mü'min olarak" sözünden maksat, kendileri için mülâkât hâsıl olan, fakat kâfir oldukları halde Hazreti Peygambere mülâkî olanları tarifin dışına çıkaran ayırt edici bir ibaredir. "Hazreti Peygambere" delâlet etmek üzere kullanılan "ona" tabiri ise, ikinci bir ayırt edici ibare olup, Hazreti Peygamberden başka Peygamberlere inanmış olarak ona mülâkî olanları tarif dışına çıkarır. Ancak Hazreti Peygambere, onun Peygamber olacağına inanıpta Peygamberlik devrine yetişmiyenleri tarif dışına çıkarıp çıkarmıyacağı, üzerinde ayrıca durulacak bir konudur. "Müslüman olarak ölen" sözü de diğer bir ayırt edici ibaredir ve Hazreti Peygambere mü'min olarak mülâkî olduktan sonra irtidad eden ve bu hal üzere ölen kimseleri tarif dışına çıkarır. Meselâ ʿUbeydullah İbn Caḥş ve İbn Ḫaṭal bunlardandır. "Araya irtidad devri girmiş olsa bile" sözü ile, Hazreti Peygambere mü'min olarak mülâkî olmasıyle Hazreti Peygamberin vefatı arasında irtidad edip sonradan tekrar müslüman olanlar kasdedilmiştir. Bu gibi kimseler, ister Hazreti Peygamberin hayatında İslâm'a dönsünler, ister ikinci defa ona mülâkî olsunlar, ister olmasınlar, bunlar için sohbet ismi bâkîdir. "Sahîh olan görüşe göre" sözü ise, bu meseledeki ihtilâfa işaret olup[101], Eşʿaṡ İbn Ḳays'ın hikâyesi bu görüşün doğruluğuna delâlet eder. Bu zat, irtidad eden kimselerdendi. Ebū Bekr eṣ-Ṣıddīḳ'a esir olarak getiril-

---

100 İbnu'ṣ-Ṣalāḥ ve ona tâbi olan en-Nevevî'ye göre sahabî ismi "Hazreti Peygamberi gören her müslüman"a ıtlak olunur ve bu tarif, yine her iki müellife göre muhaddisler arasında marûf ve meşhûr olan tariftir. Ancak İbn Ḥacer'in de belirttiği gibi, âmâ oldukları için Hazreti Peygamberi göremiyen fakat onunla konuşan ve devamlı olarak beraber bulunan müslümanlar vardır ve sahabî oldukları tereddütsüz kabul edilmiştir. Yahut müslüman olmadan önce onu gören fakat vefatından sonra müslüman olanlar vardır. Yahut Hazreti Peygamberi vefatından sonra fakat defninden önce görenler vardır. Yahutta nübüvvetinden önce görüp ondan sonra hiç görmiyenler vardır. Bütün bunlar gözönünde bulundurulursa, Hazreti Peygamberi çeşitli şekillerde gören kimselerin sahabeden sayılıp sayılmadıklarını şüpheden uzak bir şekilde ortaya koyacak kusursuz bir tarifin yapılması gerektiği açıkça anlaşılmaktadır.

101 Müslüman olarak Hazreti Peygamberi gördükten sonra irtidad eden ve sonra tekrar müslüman olan kimselerin sahabî sayılıp sayılmıyacakları hakkındaki ihtilâfa el-ʿIrāḳī de işaret eder ve eş-Şāfiʿī ile Ebū Ḥanîfe'den "irtidadın amelleri yok ettiğine" dair kesin hüküm ve nass bulunduğunu belirterek şöyle der: "Şüphesiz irtidad ilk sohbeti yokeder. Nitekim Ḳurra İbn Meysere ve el-Eşʿaṡ İbn Ḳays, bu şekilde sahabî vasfını yitirmiş kimselerdendir. Fakat bir kimse, Hazreti Peygamberin hayatında tekrar müslüman olursa yine sahabî sayılmasında hiç mahzur yoktur". (Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 396).

miş ve onun eliyle İslâm'a dönmüştü. Ebū Bekr de onun İslâm'a girişini kabul ederek kız kardeşiyle evlendirdi. Bundan sonra hiç kimse onu sahabî olarak zikretmekten ve hadîslerini musned ve diğer eserlerde nakletmekten geri kalmadı.

Hazreti Peygamberle dâima beraber bulunan, onunla harplere giren veya sancağı altında şehîd edilen sahabîlerin, onunla dâima beraber bulunmıyan, onunla birlikte harplere iştirak etmiyen, onunla az konuşan, az yürüyen, yahut onu uzaktan gören, yahutta sadece çocukluğunda gören sahabîlere üstün olduklarına şüphe yoktur. Her ne kadar sohbet şerefi, hepsi için ve hattâ rivayet yönünden Hazreti Peygamberden hiç hadîs işitmiyen ve hadîsleri mursel olan kimseler için hâsıl olsa bile, birincileri diğerlerinden üstündür. Bununla beraber ru'yet (görme) şerefine nâil olmaları dolayısıyle hepsi de sahabeden sayılır[102].

Bir kimsenin sahabî olduğu tevatür ve istifâza, yahut şöhret yoluyle bilindiği gibi, diğer bazı sahabenin veya bazı güvenilir tâbi'ûnun haberleriyle de bilinir. Yahutta sahabî, bizzat kendisinin sahabî olduğunu beyan eder; ancak onun bu iddiası imkân dâhilinde olduğu zaman muteberdir[103]. Şu var ki, hadîsçilerden bir gurup, bunu, "ben âdil bir kişiyim" diyen kimsenin iddiasına benzeterek tereddütle karşılamışlardır. Bu tereddüt ise, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur.

Maḳṭū'

İsnad, sahabîde son bulduğu gibi, bazan da tâbi'îde son bulur. Tâbi'î, yukarıda zikrolunan sahabîye mülâkî olan kimsedir. Şu var ki bu şartlar, îman hâriç, mülâkâta taalluk eden ve mülâkâtla birlikte zikrolunan diğer

---

102 Sahabîler, müslümanların en hayırlı ve en fazîletli nesli olarak kabul edilmişlerdir. "Siz insanlar için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz" (Āl-i 'Imrān, 110), "Biz sizi, insanlara hidayet rehberi olmanız için hak yolda giden bir ümmet yaptık" (Bakara, 143) ve "Muḥammed Allah'ın Rasûlüdür; onunla beraber bulunanlar, kâfirlere karşı sert, birbirlerine merhametlidirler" (Feth, 29) meâlindeki âyetler, sahabenin bu üstünlüğüne şehadet ettiği gibi, Hazreti Peygamber de "ashabıma sövmeyiniz. Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a kasem ederim ki, içinizden biri, Uhud dağı kadar altın infak etse, yine onların dengi hatta yarısı kadar bile olamaz" hadîsiyle (el-Buḫārî, IV. 195; Muslim IV. 1967, hadîs No. 221-222) bu neslin mevkiini açık bir şekilde ortaya koymuştur.

103 Hazreti Peygamber hayatının sonlarına doğru bir yatsı namazını müteâkıp cemaata "o geceden 100 sene sonra yer yüzünde bu nesilden tek bir kişinin kalmıyacağını" haber vermişti. (Hadîs için bkz. Muslim, *Ṣaḥīḥ*, IV. 1965, hadîs No. 217). Bu hadîse istinaden yüz seneyi mütecâviz zaman içinde her hangi bir kimsenin sahabî olduğunu söylemesi halinde onun sözüne itibar edilmemiş, ancak bu, imkân dâhilinde olduğu ve sahabî olduğunu söyliyen kimsenin adaletine kesinlikle güvenildiği zaman sözü kabul edilmiştir.

hususlardır; îman bunların dışındadır ve sadece Hazreti Peygambere mahsustur. Tâbi'înin tarifinde muteber olan görüş bu olmakla beraber, bazı kimseler bu görüşe muhalefet etmişler ve tâbi'înin, sahabîyle uzun müddet beraber bulunmasını yahut hadîs semâ'ının sıhhatini, yahutta temyîz için gerekli yaş haddîne erişmiş bulunmasını şart koşmuşlardır.

Burada, sahabe ile tâbi'ûn arasında bir tabaka daha vardır ki, bunların sahabe ve tâbi'ûndan hangisine ilhak edilmeleri hususunda görüş ayrılığı mevcuttur. *Muḫażram* denilen bu kimseler, hem câhiliye, hem de İslâm devirlerini idrak etmişler, fakat Hazreti Peygamberi görmemişlerdir. İbn 'Abdi'l-Barr bunları sahabeden addetmiş, el-Ḳāżī 'Iyāż ve diğer bazı kimseler de, İbn 'Abdi'l-Barr'ın bunlara sahabe dediğini ileri sürmüşlerdir. Ancak onların bu iddiaları , münakaşaya değer bir konudur; zira İbn 'Abdi'l-Barr, kitabının mukaddimesinde birinci asırda yaşamış olanları bir araya toplamak ve hepsini de şâmil olmak üzere, bunlar arasında muḫażramları da zikrettiğini açıkça belirtmiştir. Gerçek olan şudur ki, muḫażramlar, meselâ en-Necāşī gibi her hangi birinin Hazreti Peygamber devrinde müslüman olduğu bilinsin veya bilinmesin, hepsi de kibar-ı tâbi'înden sayılır. Bununla beraber mirac gecesi, Hazreti Peygambere yeryüzünde bulunan kimselerin hepsinin keşfedilmiş olduğu ve Hazreti Peygamberin onların hepsini gördüğü sabit bulunursa, onun hayatında mü'min olan kimselerin, ona mülâkî olmasalar bile, onun tarafından görülmüş olmaları itibariyle sahabeden sayılmaları mümkün olur.

İşte, isnadla ilgili olarak zikrettiğimiz bu tamamlayıcı bilgiden sonra diyebiliriz ki: Yukarıda zikri geçen üç kısımdan birincisine, yani ister muttasıl ister munkatı olsun isnadın sonu Hazreti Peygamberde nihayet bulan hadîse *merfū'*, ikincisine yani sonu sahabîde nihayet bulan hadîse *mevḳūf*, üçüncüsünde, yani tâbi'îde nihayet bulan hadîse de *maḳṭū'* denilmiştir. Keza tâbi'îden sonraki tâbi'ut-tâbi'î ve daha sonraki tabakalarda son bulması halinde de, yine tâbi'îde son bulan isnâd gibi *maḳṭū'* ismini alır. Bunlar hakkında *mevḳūf* tabirinin kullanılması da mümkün olmakla beraber, bu kullanış sadece "fulan üzerinde mevḳūf" موقوف على فلان denilmesi halinde doğru olur.

Bu açıklama ile, *maḳṭū'* ve *munḳaṭı'* arasındaki ıstılahla ilgili fark da belirmiş olmaktadır. *Munḳaṭı'*, daha önce de zikrolunduğu gibi, isnada müteallık bahislerdendir. *Maḳṭū'* ise, biraz önce görüldüğü gibi metinle ilgilidir. Bazıları da *maḳṭū'* ve *munḳaṭıı'* bazan aynı şeyler hakkında kullanmışlardır; ancak bu, kelimelerin sadece lugat yönünden kullanılışıdır.

Hadîsçiler arasında bu son iki şekle, yani mevkûf ve maktu'a *eṣer* de denilmiştir.

Musned

Hadîsçilerin *hāẕā ḥadīṡun musnedun* (bu musned bir hadîstir) sözünde geçen *musned* tabiri, zâhiri muttasıl bir isnadla gelen sahabî merfû'una delâlet eder. Bu tarifte kullandığımız *merfû* tabiri cins, *sahabî* tabiri ise fasl makamında olup, bununla, tâbi'înin veya daha sonrakilerin *ḳāle Rasulu'llah (S.A.)* diyerek ref ettikleri hadîs şekli tarifin dışına çıkarılmıştır; çünkü tâbi'î-nin ref ettiği hadîs *mursel*, diğerlerinin ki ise *mu'żal* veya *mu'allaḳtır*. Musnedin tarifinde kullandığımız *zâhiri muttasıl* ibaresiyle de, zâhirinde inkıta bulunan hadîsler tarif dışında kalır. Şu var ki, *mursel-i hafî* gibi ittisal ve inkıta ihtimali olan hadîs bu tarife dâhildir. Ancak kendisinde gerçek ittisal bulunan hadîsin tarifte yer alması, ihtimale nisbetle daha kuvvetlidir.

Tarifte ittisalin *zâhir* lafzıyle takyid edilmesinden, mudellisin ve şeyhine mülâkî olup olmadığı tesbit edilemiyen muâsırın an'anesi gibi gizli olan inkıta'ın, hadîsi musned olmaktan çıkarmıyacağı anlaşılır. Nitekim musned hadîsleri ihrac eden imamların ittifakı, tarifini verdiğimiz bu hadîs şekli üzerinde olmuştur.

Musned'in bu tarifi, aynı zamanda el-Ḥākim'in yaptığı tarife de uygundur. El-Ḥākim'e göre musned, muhaddisin, semâ'ı zâhir olarak bir şeyhten, keza bu şeyhin de kendi şeyhinden olmak üzere sahabîye ve Hazreti Peygambere kadar muttasıl bir şekilde rivayet ettiği hadîstir[104].

El-Ḫaṭīb de musnedi muttasıl lafzıyle tarif etmiştir. Bu tarife göre, mevkûf hadîs muttasıl bir senedle geldiği zaman musned olur. Şu var ki el-Ḫaṭīb, muttasıl senedli mevkûfun nâdiren geldiğini de beyan etmiştir[105].

İbn 'Abdi'l-Barr ise, musnedin merfû olduğunu söylemekle daha uzak bir tarif yapmış ve isnada hiç iltifat etmemiştir. Ona göre isnad ister mursel olsun, ister mu'żal veya munkatı olsun, hadîsin metni merfû olduğu zaman bu hadîs musneddir. Ancak ondan başka bu görüşe sâhip olan kimse yoktur.

'Ālī ve Nāzil isnadlar

Bir hadîsin isnadını teşkil eden râvi sayısı, aynı hadîse ait diğer bir isnadın râvi sayısına nisbetle az olursa, bu az râvi ile isnad, ya Hazreti Peygamberde nihayet bulur; yahutta Şu'be, Mālik, Sufyān, eş-Şāfi'ī, el-Buḫārī, Muslim ve

104 El-Ḥākim'in musnedle ilgili tarifi için bkz. *Ma'rifetu 'ulūmi'l-ḥadīṡ*, s. 17.

105 El-Ḫaṭību'l-Bağdādī'ye göre musned, râvisinden senedin son bulduğu yere kadar muttasıl olan hadîstir. Bundan anlaşılıyor ki, el-Ḫaṭīb, musned için hadîsin merfû olmasını şart koşmamıştır. (El-Ḫaṭīb'in tarifi için bkz. *el-Kifāye*, s. 21.)

benzerleri gibi hâfıza, zabt, fıkıh ve tasnîf yönünden tercihi gerektiren yüksek sıfat sâhibi hadîs imamlarından birinde nihayet bulur. Birincisine, yani Hazreti Peygamberde nihayet bulan isnada *'uluvv-i muṭlaḳ* denir.

Uluv, senedin sahîh olmasıyle birleşirse, bu iki yüksek vasfa sâhip isnadla gelen hadîs, sıhhat yönünden en üstün mertebededir. Hadîs mevzû olmamakla beraber sahîh vasfına sâhip değilse isnadda uluv vasfı yine bâkîdir; ancak mevzû olan hadîsin isnadına uluv ıtlakı yersizdir ve bu, ma'dûm (olmıyan bir şey) gibidir.

İsnadın, meşhur imamlardan birinde nihayet bulan ikinci şekline de *'uluvv-i nisbī* denilmiştir. Bu şekil, mezkûr imamdan isnadın sonuna kadar sayısı çok olsa bile, bu imama kadar olan râvi sayısı az olan bir isnad şeklidir.

Muahhar hadîsçiler arasında uluvv-i isnada o kadar büyük rağbet olmuştur ki, bunlardan çoğu, uluv adına ondan daha mühim şeylerle meşgul olmayı bile ihmal etmişlerdir. Halbuki uluv, sıhhata daha yakın ve hatası daha az olması dolayısıyle rağbete değer bir şeydir. Çünkü isnadı teşkil eden her bir râvinin, rivayetinde hata yapması ihtimali yok değildir. Bir hadîsin rivayetinde vâsıta ne kadar çok ve sened ne kadar uzun olursa, hata ihtimali de o kadar çok olur; fakat ricali az, dolayısıyle senedi de kısa olan hadîste hata ihtimali yine o nisbette azdır. Şu var ki, uluvvün mukabili olan nüzûlde, râvilerinin daha güvenilir, yahut daha hâfız, yahut daha fakîh olmaları, yahutta ittisalin daha açık olması dolayısıyle uluvve nisbetle üstün bir meziyet bulunursa, nüzûlün daha üstün olduğunda şüphe ve tereddüde mahal kalmaz.

Fakat bir kimse, meşakkati gerektiren araştırmanın çokluğu dolayısıyle sevabının da büyük olacağını düşünerek mutlak nüzûlü tercih edecek olursa, bu tercih, hadîsin sıhhat ve zafiyetiyle ilgisi olmıyan bir tercih olur.

Uluvv-i nisbînin çeşitli şekilleri vardır ve bunlardan biri *muvāfaḳāttır*. Muvafakat, musannıflardan birinin şeyhine, o musannıfa ulaşan yolla değil bir başka yolla ulaşmaktır. Meselâ el-Buḫārī, Ḳuteybe tarîkıyle Mālik'ten birhadîs rivayet etmiştir. Biz, el-Buḫārī tarîkıyle bu hadîsi rivayet etmiş olsak, bizimle Ḳuteybe arasında sekiz râvi bulunacaktı. Halbuki, aynı hadîsi, el-Buḫārī tarîkıyle değil de Ebu'l-'Abbās es-Serrāc tarîkıyle rivayet ettiğimizde, bizimle Ḳuteybe arasında yedi râvi bulunur. İşte bu rivayette, bizim için el-Buḫārī'yle beraber onun şeyhinde muvafakat hâsıl olmuştur; aynı zamanda bizim isnadımız, el-Buḫārī'ye ulaşan isnada nisbetle âlîdir.

Uluvv-i nisbînin diğer bir şekli *bedel*dir. Bedel, musannıfın şeyhinin şeyhine aynı şekilde ulaşmaktır. Yani daha önce zikri geçen isnadda, bir başka

tarîkla, meselâ el-Ḳaʿnabī vasıtasıyle Mālik'e varan aynı hadîsin isnadı vâkî olsa, el-Ḳaʿnabī bu isnadda Ḳuteybe'den bedel olur. Muvafakat ve bedelde, çok defa uluvve yakın oldukları zaman itibar ederler. Aksi halde, bazan muvafakat ve bedel isimleri uluvsüz vâkî olur.

Uluvv-i nisbînin bir başka şekli de *musâvât*, yahut isnadın sonuna kadar, râvi sayısının musannıflardan birinin isnadındaki râvi sayısına eşit olmasıdır. Meselâ en-Nesā'ī bir hadîs rivayet eder ve onunla Hazreti Peygamber arasında onbir râvi vardır. Aynı hadîs, Hazreti Peygambere ulaşan bir başka isnadla bize gelir ve bu isnadda bizimle Hazreti Peygamber arasında da onbir râvi vardır. Bu suretle, en-Nesā'īye hâs bir isnadın âlî mertebede bulunmasını mülâhaza etmeksizin, râvi sayısı bakımından en-Nesâ'ī ile aramızda musâvât vardır, denir.

Uluvv-i nisbînin bir başka şekli *muṣāfaḥadır*. Bu, yukarıda açıklandığı şekilde, musannıfın tilmizi (talebesi) ile olan musâvâttır. Musafaha denilmesi, karşılaşan iki kişi arasında çok defa musafaha yapılmasının âdet olması yönündendir. Biz, yukarıda zikredilen misalde sanki en-Nesā'ī ile karşılaşmış ve musafaha etmiş olduk.

Uluvvun yukarıda mezkûr kısımlarıyle birlikte mukabili olan isnad şekline *nüzûl* denir ve uluv kısımlarından her biri nüzûlün kısımlarından birine tekabül eder. Bununla beraber bazı kimseler, buna muhalif olarak uluvvun, nüzûle tâbi olmaksızın vâkî olduğunu ileri sürmüşlerdir.

HADÎS RÂVİLERİ VE RİVAYET ŞEKİLLERİ

Rivāyetu'l-āḳran, Mudebbec

Râvi ile kendisinden hadîs rivayet ettiği kimse, yaş ve mülâkât gibi rivayete müteallık meselelerde birleşirlerse, bu kısma *rivāyetu'l-aḳrān* (aynı yaşta olan kimselerin rivayeti) denir. Akran olan râvi ile şeyhi birbirinden rivayet ederlerse, bu da *mudebbec* ismini alır[106]. Mudebbec akrana nisbetle daha hâs bir manâya sâhiptir. Bu bakımdan her mudebbec akran olduğu halde, her akran mudebbec değildir. Ed-Dāraḳuṭnī mudebbecle, Ebu'ş-Şeyḫ el-Iṣbahānī de akranla ilgili birer kitap tasnîf etmişlerdir.

Ancak şeyh, talebesinden hadîs rivayet ettiği zaman -ki bu durumda her ikisi de birbirinden hadîs almış olmaktadır - buna mudebbec denilip denilmiyeceği münakaşa edilebilir; fakat zâhir olan şudur ki, bu kısım mudebbec değil, büyüklerin küçüklerden rivayeti kısmına girer.

"Tedbîc" kelimesi, yüzün iki yanı manâsında *dîbâce*'den alınmıştır[107]. Buna göre, râvi ve şeyhin iki yönden birbirine eşit olması iktiza eder. Bu husus gözönünde bulundurulursa, yaşça büyük olan şeyhin, küçük olan talebesinden rivayeti bu kısma girmez.

---

106 İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a göre de mudebbec, aynı yaşlarda olan iki râvinin birbirinden hadîs nakletmesidir. Meselâ sahabeden 'Āişe ile Ebū Hurayra gibi ki, bazan 'Āişe Ebū Hurayra'dan, bazan da Ebū Hurayra 'Aişe'den rivayet etmiştir. Keza tâbi'ûndan ez-Zuhrî ile 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azîz'in, etbā'ut-tâbi'înden Mâlik ile el-Evzā'înin, ve daha sonrakilerden Aḥmed İbn Ḥanbel ile 'Alî İbnu'l-Medînî'nin birbirlerinden rivayetleri mudebbec ismini alır (*'Ulūmu'l-ḥadīs̱*, s. 278). Fakat el-'Irāḳī, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın kitabına yazdığı *et-Taḳyîd*'inde bu tarife itiraz eder ve İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın bunu el-Ḥākim'den aynen aldığını ve el-Ḥākim'in de "bazı şeyhlerinden" neklettiğini söyler. El-'Irāḳī'ye göre bu "bazı şeyhler" den maksat ed-Dāraḳuṭnî'dir. Ed-Dāraḳuṭnî el-Ḥākimin şeyhi olduğu gibi *mudebbec* ismini ilk defa kullanan ve yine bu isimde bir de kitap telîf eden kimsedir. Ne var ki ed-Dāraḳuṭnî, bu kitapta, rivayetin mudebbec olması için iki râvinin karîn olmasını, yani aynı yaşlarda bulunmasını şart koşmamıştır. Buna göre, kelimenin tarifiyle ilgili farklı görüşün, sadece el-Ḥākim cihetinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. (El-'Irāḳī, *et-Taḳyîd ve'l-îżāḥ* (*'Ulūmu'l-ḥadīs̱* şerhi), s. 290-291).

107 El-'Irāḳī'ye göre bu çeşit rivayete mudebbec denilmesinin sebebi onun husnü (güzelliği) dolayısıyledir. Çünkü lugat yönünden mudebbec, müzeyyen demektir. Nitekim *debc*, nakış ve

Rivāyetu'l-ekābir ʿani'ṣ-ṣağā'ir

Râvi, yaşça yahut mülâkât veya miktar yönünden kendinden aşağı olan bir kimseden hadîs rivayat ederse, bu, rivāyetu'l-ekābir ʿani'ṣ-ṣağā'ir (büyüklerin küçüklerden rivayeti) denilen kısmı teşkil eder.

Rivāyetu'l-ābā'ʿani'l-abnā'

"Babaların oğullardan rivayeti" denilen bu kısım da "büyüklerin küçüklerden rivayeti" denilen kısım cümlesindendir. Ancak gerek bu kısım ve gerekse sahabenin tâbiʿûndan ve şeyhin talebesinden rivayeti büyüklerin küçüklerden rivayetlerine nisbetle daha husûsî bir mahiyet arzeder. Bu çeşit rivayetlerin aksi, yani küçüklerin büyüklerden rivayeti hadîs rivayetinde asıl yol olması dolayısıyle diğerlerinden daha çoktur.

Zikrettiğimiz bu kısımların bilinmesindeki fayda, râvilerin derecelerini birbirinden ayırmak ve her birini kendi derecesine indirmektir. El-Ḫaṭību'l-Bağdādī, babaların oğullarından rivayetiyle ilgili bir kitap tasnîf ve sahabenin tâbiʿûndan rivayetine de ayrıca küçük bir cüz tahsis etmiştir. Müteahhırûndan Hâfız Ṣalāḥu'd-Dīn el-ʿAlā'ī ise, babası ve ceddi vâsıtasıyle Hazreti Peygamberden rivayet edenleri büyük bir cild içinde toplamış ve bunları kısımlara ayırmıştır. Bu kısımlardan biri, isnadda geçen ʿ*an ceddihi* ibaresindeki zamîrin râviye râci olduğu kimselere aittir. Diğer bir kısımda ise, mezkûr zamîrin râvinin babasına râci olduğu kimseleri zikretmiş, bunları beyanla her birini tahkik etmiş, tercemesini verdiği kimselerin rivayetlerinden örnek olarak birer hadîs vermiştir. Biz, bu kitabı hulâsa ile daha bir çok râvi tercemesi ilâve ettik. Mezkûr kitapta yer alan rivayetlerin çoğu, babadan on dört batın ecdada kadar teselsül etmektedir.

---

tezyîn manâsına gelir. Kelime fârisî'den muarrebtir. *Dībācetu'l-vech* denildiği zaman yüzün görünüşündeki güzellik anlaşılır. İbn Mesʿūdun, Ḥavamīmi *dībācu'l-Ḳur'ān* olarak isimlendirmesi bundandır. Buna göre, mudebbecin bu manâdan geldiği kabul edilirse, isnâdda iki karînin veya biri büyük diğeri küçük iki râvinin birleşmesi, çok defa ikisinin de, veya yalnız birinin âlim ve hâfız olması halinde vukubulduğu için, bu vasıflar dolayısıyle âli veya nâzil olan başka isnâdlardan vazgeçilmesi mümkün olur. Bu ise, mudebbec dediğimiz ve tercih ettiğimiz isnâd için bir tezyîn ve tahsîn vesilesidir. Meselâ Yaḥya İbn Maʿīn'in Aḥmed İbn Ḥanbel'den ve Aḥmed İbn Ḥanbel'in de Yaḥyā İbn Maʿīn'den rivayeti böyledir. Akranların rivayeti çok defa bilgileriyle temayüz etmiş ilim ehli arasında görülür. Bununla beraber, mudebbecin, bunun tamamiyle zıddı olan bir manâya da delâlet ettiği ileri sürülebilir. Eğer mudebbecte yer alan iki karîn aynı tabakadan ve aynı dereceden olursa, birbirine benzeyen iki yanağa teşbih edilir ve bunlara "dībābācetān" denir. Bu takdirde manā, el-Ḥākim ve İbnu' ṣ-Ṣalāḥ'ın mudebbeci iki karînle takyîd etmelerindeki sebebi açıklamış olur; çünkü bununla isnâd nâzil olur ve isnâdın nüzûlü dolayısıyle mudebbec olarak isimlendirilmesi ihtimali ortaya çıkar. Bu takdirde mudebbec, isnâd için bir medih alâmeti olmaktan ziyade zemme delâlet eden bir isim olur. Nitekim bu manâda *raculun mudebbecun* denir ki çirkin yüzlü manâsına gelir. (El-ʿIrāḳī, *et-Taḳyīd ve'l-īżāḥ*, s. 291).

Sābık ve Lāḥık

İki râvi bir şeyhten rivayet etmek hususunda birleşir ve sonra ikisinden birinin ölümü diğerinden önce olursa, bu kısma da *sābık ve lāḥık* adı verilmiştir. Bizim bildiğimize göre, ölümün vâkî olduğu iki râvi arasındaki en uzun müddet 150 senedir. Bu da: Hafız es-Silefī'den, şeyhlerinden biri olan Ebū ʿAlī el-Burdānī, büyüklerin küçüklerden rivayeti kabilinden hadîs işitmiş ve rivayet etmiş, Hicretin 500. senesi başlarında da ölmüştür. Es-Silefī'nin hadîs semâʿındaki son talebesi, torunu Ebu'l-Ḳāsım ʿAbdurraḥman İbn Mekkī olmuştur. Bunun vefatı ise 650 senesine tesadüf eder. Bu sutetle, Es-Silefī'den rivayet eden iki râvinin vefatları arasında 150 senelik bir zaman farkı meydana gelmiş olur.

Bunun daha eski bir misali de şudur: El-Buḫārī, talebesi Ebu'l-ʿAbbās es-Serrāc'tan târih ve diğer bazı şeyler rivayet etmiş ve 256 senesinde ölmüştür. Es-Serrāc'tan semâ ile rivayet edenlerin sonuncusu ise, Ebu'l-Ḥuseyn el-Ḫaffāf'tır ve 393 senesinde vefat etmiştir.

Bir şeyhten rivayette iştirak eden iki râvinin vefatları arasında bu kadar uzun müddet bulunmasının sebebi, kendisinden hadîs işitilen şeyhin, râvilerden birinin ölümünden sonra daha uzun müddet yaşamasıdır. Öyle ki, bazı küçük yaştaki kimseler de ondan hadîs işitir ve uzun müddet yaşarlar. Bu suretle şeyhin, ilk râvinin vefatından sonra hayatta geçirdiği müddet ile ikinci râvinin ölümüne kadar geçen zamanın toplamından, iki râvinin vefatları arasındaki bu uzun müddet hâsıl olur.

Muhmel

Bir râvi, yalnız ismi, yahut bu isimle birlikte baba veya ced isimleri, yahutta nisbetleri aynı olan iki şeyhten rivayet eder, ve bu iki şeyh, kendilerine hâs bir sıfatla birbirinden ayırt edilemezse, râvinin iki şeyhten birine hâs olan yakınlığıyle *muhmel* anlaşılmış olur. Birbirinden ayırt edilemeyen iki şeyhin her ikisi de s̱iḳa (güvenilir) kimselerden olursa, ayırt edilememeleri bir mahzur teşkil etmez; çünkü maksat kendisinden hadîs alınan kimselerin sika olmalarıdır. Meselâ el-Buḫārī'nin Aḥmed tarîkıyle İbn Vehb'ten rivayeti bu kabildendir. El-Buḫārī, Aḥmed'i gayr-i mensûb olarak zikretmiştir. Bu şahıs, ya Aḥmed İbn Ṣāliḥ'tır; ya da Aḥmed İbn ʿIsā'dır. Keza, yine gayr-i mensûb olarak Muḥammed tarîkıyle ıraklılardan rivayeti de böyledir. Muḥammed, ya Muḥammed İbn Selām'dır; yahutta Muḥammed İbn Yaḥyā eẕ-Ẕuhlī'dir. Bu çeşit isimleri, el-Buḫārī üzerine yazdığımız şerhin mukaddimesinde zikrettik. Bunlar arasında tam bir ayırım yapmak isteyen kimselerin, râvinin iki şeyhten birine olan yakınlığını bilmeleri gerekir. Bu, yakınlıkla da anlaşılmaz, veya şeyhler ayırt edilemez, yahut râvinin her iki şeyhle de yakınlığı bulunursa, müşkilin halli güçleşir; bu takdirde ayırımı mümkin kılacak kuvvetli zan ve karînelere müracaat edilir.

Bir râvi şeyhten bir hadîs rivayet eder, fakat şeyh bu hadîsi, "benim üzerime yalan söyledi" veya "bunu ben rivayet etmedim" diyerek, yahutta buna benzer sözler ileri sürerek kesin bir dille inkâr ederse, bu hadîs, şeyh ve râviden birinin bu meselede yalan söylemiş olması ihtimaliyle reddedilir. Fakat bu hâdise, aralarındaki bu ihtilâf ve zıddıyet dolayısıyle her hangi birinin kadhını gerektirmez.

Ancak, şeyhin hadîsi inkârı, "bunu hatırlamıyorum" yahut "bilmiyorum" şeklinde ihtimal yoluyle olursa, sahîh olan görüşe göre, bu hadîs kabul edilir. Çünkü bu ihtimal, şeyhin hadîsi rivayet ettiğini unuttuğuna delâlet eder.

Bununla beraber bazı kimseler, bu hadîsin kabul edilemiyeceğini ileri sürmüşlerdir; çünkü, bunlara göre, hadîsin isbatında fer, asla tâbidir. Eğer asıl, hadîsi isbat ederse, fer'in rivayeti de isbat olunur. Bu, nefiyde de fer'in asla tâbi olmasını gerektirir [108]. Ancak bu görüş , bazıları tarafından itirazla takip olunmuştur. Bunlara göre fer'in adaleti onun doğruluğunu gerektirir. Aslın hadîsi bilmemesi, fer'in doğruluğunu nefyetmez; aynı zamanda onu kesin dille isbat eden, ihtimal üzere nefyedenden önce gelir. Bu meselenin şehadetle kıyası fâsiddir; çünkü fer'in şehadeti, aslın şehadeti üzerindeki kudretine rağmen dinlenmez. Halbuki rivayet bunun aksinedir ve aralarında fark vardır.

Ed-Dāraḳuṭnī, bu konu ile ilgili olarak *Men ḥaddeşe ve nesiye* adlı bir kitap tasnîf etmiştir. Bu kitapta, yukarıda mezkûr sahîh görüşü takviye eden delîller mevcuttur. Bu delillerden anlaşıldığına göre, hadîs rivayet eden bir çok kimse, rivayet ettikleri hadîsler, kendilerine arzedilince bunları hatırlamamakta, fakat kendilerinden rivayet eden râvilere itimadları dolayısıyle, o hadîsleri râvileri tarîkıyle yine kendilerinden rivayet etmektedirler. Suheyl İbn Ebī Ṣāliḥ'ın babasından, onun da Ebū Hurayradan merfû olarak rivayet ettiği şâhid ve yemîn kıssasıyle ilgili hadîsi bunlardandır. ʿAbdu'l-ʿAzīz İbn Muḥammed ed-Dirāverdī der ki: Bu hadîsi bana Rabī'a İbn Ebī ʿAbdirraḥman, Suheyl'den rivayet etmişti. Bir gün Suheyl'le karşılaştım ve ona bu hadîsi sordum, bilemedi. Bunun üzerine ona "Rabīʿa, hadîsi senden bana bu şekilde rivayet etti" dedim. Bundan sonra Suheyl aynı hadîsi rivayet ederken şöyle demeğe başladı: حدثنى ربيعة عنى انى حدثته عن ابى به "Rabīʿa, hadîsi benden bana rivayet etti; ona da ben babamdan rivayet ettim". Bunun benzerleri pek çoktur.

---

108 Burada bahis konusu edilen asıl, şeyh, ferʿ ise o şeyhten hadîsi rivayet eden râvidir. Asıl olan şeyh kendi hadîsini inkâr ederse bu hadîs, fer' olan ve şeyhten rivayet eden râvi tarafından isbat edilemez; çünkü ferʿ asla, yani râvi şeyhe tâbidir.

Muselsel

Râviler, her hangi bir isnadda *semiʿtu fulānen ḳāle: Semiʿtu fulānen* yahut *ḥaddeṣanā fulānun ḳāle: Ḥaddeṣenā fulānun* ve bunun gibi rivayet sîgaları üzerinde, yahut *semiʿtu fulānen yaḳūlu: Eşhedu bi'llahi leḳad ḥaddeṣenī fulānun* gibi kavlî, yahut *daḫalnā ʿalā fulānun fe-eṭʿamenā temren* gibi fîlî, yahutta *ḥaddeṣenī fulānun ve āḫızun bi-liḥyetihī ḳāle: Āmentu bi'l-ḳaderi*...[109] gibi hem kavlî hem fîlî hallerde ittifak ederlerse, bu çeşit rivayetlere *muselsel* adı verilir. Muselsel, isnada ait sıfatlardandır. Bu teselsül, çok defa isnadın başından sonuna kadar devam ettiği halde, bazan da isnadın büyük bir kısmında görülür. Meselâ evveliyetle muselsel olan hadîste silsile, Sufyān İbn ʿUyeyne'de nihayet bulmuştur[110]. Her kim mezkûr hadîsi sonuna kadar muselsel olarak rivayet ederse vehme düşmüş olur.

Rivayet sîgaları

Yukarıda işaret olunan rivayet sîgaları sekiz mertebeden ibarettir. Birincisi *semiʿtu* ve *ḥaddeṣenī*'dir. Sonra *aḫbaranī* ve *ḳara'tu ʿaleyhi* sîgaları gelir ki bunlar da ikinci mertebede yer alırlar. *Ḳuri'e ʿaleyhi ve ene esmaʿu* sîgası üçüncü, *enbe'enī* dördüncü, *nāvelenī* beşinci, *şāfehenī* (icazeti şifahî olarak beyan) altıncı, *ketebe li* (icazeti yazıyle beyan) yedinci ve nihayet *ʿan* ve benzerleri ki *ḳāle, ẕekere,* ve *ravā* gibi semâʿa ve icazete yahut adem-i semâʿa muhtemel olan sîgalar da sekizinci mertebeyi teşkil ederler.

Bu rivayet sîgalarından ilk ikisi, yani *semiʿtu* ve *ḥaddeṣenī* lafızları, şeyhin sözlerini tek başına işiten kimselere mahsustur ve bu şekilde alınan hadîslerin rivayetinde bunların kullanılması daha doğru olur. Tahdîsin, şeyhin sözlerini işiten kimselere tahsîsi hadîsçiler arasında şuyubulmuş bir ıstılahtır. Aslında tahdîs ile ihbar arasında lugat yönünden hiç bir fark yoktur ve fark bulunduğunu iddia etmek rivayette güçlük çıkarmaktan başka bir manâya

109 Hazreti Peygamber *lā yecidu'l-ʿabdu ḥalāvete'l-īmāni ḥattā yu'mine bi'l-ḳaderi ḫayrihi ve murrihi* hadîsini buyururken *āmentu bi'l-ḳaderi ḫayrihi ve şerrihi ḥulvihi ve murrihi* demiş, aynı zamanda sakalını tutmuştur. Mezkûr hadîsi Hazreti Peygamberden rivayet eden sahabîden itibaren nesiller boyu bütün râviler son ibareyi söylerken sakallarını da tutmuşlardır. Bu suretle hadîs, aynı ibarenin tekrarı ile kavlî olduğu gibi, sakalın tutulmasıyle de fiilî muselsel olmuştur.

110 Evveliyetle muselsel olan hadîsten maksat, rivayet olunan hadîsin, onu rivayet eden râvilerden her birinin şeyhinden işittiği ilk hadîs olmasıdır. Meselâ ʿAmr İbnu'l-ʿAṣ'ın hadîslerinden olan ve "bağışlayıcıları Allah da bağışlar. Siz yeryüzündekileri bağışlayın ki, semadaki de sizi bağışlasın" meâlinde rivayet edilen Rahman hadîsi, Sufyān İbn ʿUyeyne'den sonra râvilerinin şeyhlerinden ilk rivayet ettikleri hadîs olarak tanınmıştır. İbn Ḥacer'in belirttiği gibi, evveliyetin Sufyān'dan sonra başladığı kesindir ve her kim mezkûr hadîsi Sufyān'dan sahabîye kadar olan isnâdda da evveliyet bulunduğunu ileri sürerek rivayet ederse hataya düşmüş olur.

gelmez. Fakat ıstılah manâsının yerleşmesinden sonra kelime, örf yönünden hakîkî bir manâ kazanmış ve lugattaki hakîkî manâsının önüne geçmiştir. Bununla beraber bu ıstılah, şarklı hadîsçiler arasında şuyubulmuş, garplıların çoğu ise kullanmamışlardır. Onlara göre ihbar ve tahdîs aynı manâdadır.

Eğer râvi, ilk sîgayı cemi sîgasıyle kullanır ve *ḥaddeṣenā fulānun* yahut *semi'nā fulānen yaḳūlu* derse, bu, onun hadîsi başkalarıyle birlikte işittiğine delâlet eder. Bazan bu sîgalardaki cemi nûnu azamet ve büyüklük için kullanılır; ancak isnadlarda bu nâdiren görülür.

Yukarıda zikrolunan mertebelerin ilki olan *semi'tu* lafzı, onu rivayetinde kullanan râvinin şeyhinden semâ'ına delâlet etmesi bakımından, rivayet sîgalarının en açığıdır; çünkü bu lafzın bilvâsıta semâ'a ihtimali yoktur. Halbuki *ḥaddeṣenī* lafzı, bazan icazette tedlîse de ıtlak olunmuştur. Yine mezkûr sîgaların en yüksek ve en üstünü, rivayetin daha güvenilir bir şekilde tesbit ve muhafaza edildiği imlâda vâkî olanıdır.

Aḫbaranī olan üçüncü ve *ḳara'tu 'aleyhi* olan dördüncü mertebedeki sîgalar, kendi başına şeyhe okuyan kimselere aittir. Eğer râvi bunları cemi sîgasıyle kullanır ve *aḫbaranā* yahut *ḳara'nā 'aleyhi* derse, bunlar aynen beşinci sırada yer alan *ḳuri'e 'aleyhi ve ene esma'u* gibi bir manâya sâhip olur. Bundan da anlaşılıyor ki, şeyhe okuyan kimse için *ḳara'tu* tabirini kullanmak, *aḫbaranī* tabirini kullanmaktan daha iyidir; çünkü bu tabir, hal şekline uyan en açık tabirdir.

Şeyhe kıra'at, hadîsçilerin ekseriyetine göre tahammül yollarından biridir; yani bir nevi hadîs alma usûlüdür. Bununla beraber Irak ehlinden bazıları bu usûlü benimsememişler ve bu sebepten Mālik ve diğer Medine imamlarının şiddetli muhalefetiyle karşılaşmışlardır. Hattâ bazıları daha ileri giderek şeyhe kıra'atı, şeyhin lafzından semâ'a tercih etmişlerdir. Aralarında el-Buḫārī'nin de bulunduğu büyük bir cemaat ise - Ṣaḥīḥ-i Buḫārīnin başlarında nakledildiğine göre - şeyhin lafzından semâ ile şeyhe kıra'atın sıhhat ve kuvvet yönünden aynı olduğunu, aralarında hiç bir fark bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.

Enbe'enī lafzının aslı olan *inbā'* kelimesi, lugat ve mütekaddimûnun ıstılahı yönünden ihbar manâsındadır. Ancak mütekaddimûnun örfünde *'an* lafzı gibi icazete aittir; çünkü *'an* onlara göre icazette kullanılır.

Mu'âsırın an'anesi, yani râvinin muâsırı olan bir şeyhten *'an fülānin* diyerek hadîs rivayet etmesi, râvinin o hadîsi şeyhinden işittiğine hamledilir. Fakat muâsır olmayanın an'anesi bundan ayrıdır ve böyle bir rivayet ya mursel, yahutta munkatı olur. Bu bakımdan an'anenin semâ'a hamlindeki şart, muâsaratın sâbit olmasıdır.

Muâsırın an'anesi semâ'a hamledilmekle beraber, mudellis olan kimsenin an'anesi semâ'a hamledilmez.

Bazıları ise, muâsırın an'anesinin semâ'a hamledilebilmesi için, şeyh ile ondan rivayet eden râvinin, bir defa da olsa birbirlerine mülâkî olmalarının sübût bulmasını şart koşmuşlar ve bu şartı, râvinin mursel-i hafî cinsinden olan diğer an'anelerinden emîn olmak için ileri sürmüşlerdir. 'Alī İbnu'l-Medīnī, el-Buḫārī ve diğer bazı imamların görüşlerine uygun seçkin mezheb budur.

Hadîsçiler, yukarıda zikrolunan rivayet sîgalarından *şāfehenī fulānun* ibaresini şifâhî olan icazete, *ketebe ileyye fulānun* ibaresini ise yazılı olarak verilen icazete tahsis etmişlerdir. *Mukātebe*, müteahhırûndan çoğunun ibarelerinde mevcut olduğu halde, mütekaddimûn, bu lafzı, şeyhin, yalnız icazet için değil, fakat rivayetine ister izin versin ister vermesin, talebeye yazdığı hadîsler için de kullanmışlardır.

Hadîsçiler, *munāvele* yolu ile hadîs rivayetinin sıhhati için, munavelenin rivayet iznine bağlı olmasını şart koşmuşlardır. Bu şartın tahakkuku ile munavele, rivayet izni verilen şahsın tayin ve tesbitinden dolayı icazetin en yüksek çeşitlerinden biri sayılır. Munavelenin şekli şeyhin, aslını, yani hadîslerini yazdığı kendi nüshasını, yahut bu aslın yerini tutacak başka bir nüshayı talebeye vermesi, veya talebenin şeyhe ait bir nüsha ile ona gelmesi ve bu iki şekilden hangisi olursa olsun, şeyhin talebeye "bu kitap, benim fulândan rivayetimdir. Sen de onu benden rivayet et" demesidir.

Munavelenin bir şartı da, şeyhin, ya kitabı talebeye temlik etmek, yahutta talebenin onu istinsah veya kendi nüshasıyle mukabele edebilmesi için ona iareten vermek suretiyle faydalanmasını sağlamaktır. Fakat şeyh, kitabı verir ve hemen geri alırsa, munâvelenin rivayet iznine bağlı en yüksek bir icazet şekli olduğu tebeyyün etmez. Bununla beraber bu munâvelenin, şeyhin muayyen bir kitabın rivayeti için rivayet keyfiyetini de tayin ederek icazet vermesinden ibaret olan muayyen icazet (icazet-i muayyene) üzerinde bir meziyyeti vardır.

Munâvele izinden hâlî olduğu, yani şeyh talebeye bir kitap veripte "bu kitabı benden rivayet et; bunun için sana izin verdim" demediği zaman, ekseriyet nazarında bu munâvele ile rivayet muteber değildir. Fakat bunun muteber olduğu görüşünde bulunan kimseler, şeyhin talebeye bu çeşit bir munâvele ile kitap vermesinin, bu kitabın bir beldeden diğer beldeye gönderilmesi mahiyetinde olduğu kanaatındadırlar. Nitekim imamlardan bir cemaat, rivayeti izne bağlı olmasa bile, bu çeşit munâvelede mevcut bir karîneyle iktifa

ederek, mücerred kitabetle rivayetin sıhhatine zâhib olmuşlardır. Bizim nazarımızda da, şeyhin, kitabı talebeye elden vermesiyle, ona, bir yerden diğer bir yere göndermesi arasında, her iki şekilde de izin bulunmadıkça, kuvvetli bir fark yoktur.

Hadîsçiler, munâvelede olduğu gibi *vicāde* ile rivayette de izni şart koşmuşlardır. Vicāde, bir kimsenin, yazarını tanıdığı hatla yazılmış bir kitap bulması ve bu kitabın içindekileri "fulanın hattıyle buldum" diyerek rivayet etmesidir. Ancak bu kitaptan rivayeti için izin olmadıkça rivayetinde *aḫbaranī* lafzının kullanılması doğru olmaz; izinsiz bu lafzın kullanılmasındaki hata meydandadır.

Keza kitapla *vaṣiyyette* de, diğerlerinde olduğu gibi izin veya icazet şart koşulmuştur. Vasıyyet, bir kimsenin, ölümü veya bir sefere çıkması halinde kitabını veya kitaplarını muayyen bir şahsa vasıyyet etmesidir. Mütekaddimûna mensup imamlardan bir cemaat, kendisine vasıyyet edilen şahsın, bu mücerret vasıyyet ile kitapları ondan rivayet etmesini câiz görmüşlerdir. Ekseriyet ise, bunun ancak, vasıyyet eden şahsın diğerine icazet vermesi halinde câiz olacağını ileri sürmüşlerdir.

İʿlāmda da rivayet için izin şart koşulmuştur. İʿlâm, şeyhin, talebelerden birine "ben, fulan adlı kitabı fulân kimseden rivayet ediyorum" diye haber vermesidir. Eğer şeyhin talebeye rivayetle ilgili bir icazeti varsa bu iʿlâma itibar edilir; aksi halde icazetsiz iʿlâm ile rivayet muteber değildir. Nitekim hakkında icazet verilen hadîs değil de, kendileri için icazet verilen kimselerle ilgili olan icaze-i âmme de muteber sayılmamıştır. İcaze-i âmme, yani umûmî icazet, şeyhin "bütün müslümanlar için icazet verdim" yahut "hayatımı idrak edenler, yani yaşadığım devre yetişenler için", yahut "fulan iklimin", yahutta "fulan beldenin ahalisine icazet verdim" demesidir. Bu sonuncusu, bir beldeye tahdîdi dolayısıyle sıhhate daha yakın sayılmıştır.

Mübhem ve mühmel olmaları dolayısıyle mechul kimselere ve henüz dünyaya gelmemiş olan maʿdûma "fulânın doğacak çocuğuna icazet verdim" denilerek verilen icazetler de tıpkı icaze-i âmme gibi muteber değildir. Ancak bazıları, şeyhin "sana, doğacak çocuğuna icazet verdim" demek suretiyle maʿdûmu mevcuda atfetmesi halinde bu icazetin sahîh olduğunu ileri sürmüşlerdir; fakat bu da diğerleri gibi sahîh değildir.

Şeyhin "fulan kimse dilerse sana icazet verdim", yahut "dilediğin takdirde sana icazet verdim" demeyip "fulânın dilediği kimse için icazet verdim" diyerek başkasının arzusuna bağlamak suretiyle mevcut veya maʿdûma verdiği icazet de diğerleri gibi muteber değildir.

İcazetle ilgili olarak yukarıda zikrolunan bütün görüşler sahîh mezheb üzerine mebnîdir. Bununla beraber el-Ḫaṭību'l-bağdādī, kendisinden neyin murad edildiği anlaşılmıyan mechûl müstesnâ, diğerlerinin hepsinde rivayeti tecvîz ve bunu kendi şeyhlerinden olan bir guruptan nakletmiştir.

Kudemâdan Ebū Bekr İbn Ebī Dāvūd ile Ebū ʿAbdillah İbn Mende, maʿdûm için verilen, yine onlardan Ebū Bekr İbn Ebī Ḫayṣeme arzuya bağlanan icazeti kullanmışlar, kalabalık bir cemaat de icaze-i âmme ile hadîs rivayet etmişlerdir. Hattâ bazı hâfızlar, bu yolla rivayet edenleri bir kitapta toplıyarak çoklukları dolayısıyle isimlerini alfabetik sıraya göre tertip etmişlerdir. Bunların hepsi de, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın dediği gibi , rıza gösterilmiyen bir genişlikten ibarettir. Çünkü normal olan ve hususî bir şahsa verilen muayyen icazetler bile, kudemâ arasında sıhhati üzerinde kuvvetli ihtilâf bulunan meselelerdendir. Fakat müteahhırûn arasında, bunların muteber sayılarak onlarla amel edilmesi kesinleşmiş olsa bile, bil-ittifak semâʿın dûnundadır. Normal icazet böyle olunca, yukarıda zikredilen durumlarda onun nasıl muteber sayılacağı düşünmeğe değer bir konudur. Maamafih, şu da var ki icazet, hadîsi muʿżal olarak rivayet etmekten hayırlıdır.

Muttefiḳ ve Mufteriḳ

Râvilerin şahısları ayrı olmakla beraber isimleri, baba isimleri ve daha fazlasıyle dede ve geriye doğru ced isimleri ittifak ederse, bu ittifak ister iki râvi arasında olsun, ister daha fazla râvi arasında olsun keza ister isimleri ittifak etsin, ister künyeleri, hadîs ilminde bu kısma *muttefiḳ ve mufteriḳ* adı verilir[111].

111 Muttefik ve mufterik yedi kısımda mütalâa edilir. Birincisi, isimleri ve baba isimleri müttefik olanlardır. Meselâ el-Ḫalīl İbn Aḥmed gibi. Bu isimde altı kişi vardır. Birisi Baṣrī olup meşhur Sibeveyh'in şeyhidir ve 170 senesinde vefat etmiştir. İkincisi, künyesi Ebū Bişr el-Muzenī el-Baṣrī olan el-Ḫalīl İbn Aḥmed'tir. Üçüncüsü el-Ḫalīl İbn Aḥmed el-Iṣbahānī'dir. Dördüncüsü Ebū Saʿīd es-Siczī (Ö. 387), beşincisi Ebū Saʿīd el-Bustī el-Ḳāżī, altıncısı da Ebū Saʿīd el-Bustī eş-Şāfiʿī (Ö. 503) dir.

Müttefikin ikinci kısmı, isimleriyle baba ve ced isimleri ittifak edenlerdir. Aḥmed İbn Caʿfer İbn Ḥamdān gibi. Bu isimde dört kişi vardır ve hepsi de aynı asırda yaşamışlardır.

Üçüncü kısım, künye ve nisbetleri ittifak edenlerdir. Ebū ʿImrān el-Cuvenī gibi. Bu künyede iki kişi vardır.

Dördüncü kısım, isimleriyle babalarının künyeleri müttefik olanlar. Ṣāliḥ İbn Ebī Ṣāliḥ gibi. Bu isimde dört kişi vardır.

Beşinci kısım, isimleri, baba isimleri ve nesebleri müttefik olanlar. Muḥammed İbn ʿAbdillah el-Enṣārī gibi. Bu isimde iki kişi vardır.

Altıncı kısım, yalnız isimleri, yahut yalnız künyeleri müttefik olanlar. Bunlar, isnâdda baba ismi zikredilmeksizin yalnız isimleri, yahut yalnız künyeleri zikredildiği zaman kim olduklarını, yahut hangi şahsa delâlet ettiklerini tayinde güçlük çekilir.

Yedinci kısım ise, nesebleri müttefik olanlardır. El-Āmulī, el-Ḥanefī gibi. Keza bunlar da isnâdda yalnız neseb olarak zikredildikleri zaman kimliklerini tayin etmek güç olur.

Bunun bilinmesindeki fayda, iki ayrı şahsı, isimlerinin aynı olması dolayısıyle tek bir şahıs zannetmemektir. El-Ḫaṭību'l-Bağdādī, bu konuda büyük bir kitap tasnîf etmiştir. Biz, onun bu kitabını hulâsa ile ona daha bir çok şeyler ilâve ettik.

Bu kısım, daha önce zikri geçen ve muhmel denilen kısmın aksidir. Çünkü muhmelde, tek şahsın iki ayrı şahıs zannedilmesinden korkulur. Bunda ise, iki ayrı şahsın aynı şahıs zannedilmesi bahis konusudur.

Mu'telif ve Muḫtelif

Râvilerin isimleri hat yönünden ittifak, fakat nutk veya telaffuz yönünden ihtilâf ederse, bu ihtilâf ister nokta ister şekil yönünden olsun bu kısma da, hadîs ilminde *mu'telif ve muḫtelif* denilmiştir. Bu kısım, hadîs ilminin en mühim konularından birini teşkil eder[112].

ʿAlī İbnu'l-Medīnī, en şiddetli tashîfin isimlerde vâkî olduğunu söylemiş, bazıları da, böyle bir tashîf vukûu halinde, o ismin ne mâkablinin, ne de mâbâdinin onun doğrusuna delâlet etmiyeceği itibarla, bu işte kıyasın dahli bulunmıyacağını ileri sürerek ʿAlī İbnu'l-Medīnī'nin sözünü teyîd etmişlerdir.

Bu konu ile ilgili olarak Ebū Aḥmed el-ʿAskerī bir kitap tasnîf ve bu kitabı, yine kendisine ait olan *Kitābu't-taṣḥīf* içinde zikretmiştir. Fakat ʿAbdu'l-Ganī İbn Saʿīd, bu konuya müstekıl iki kitap tahsîs ederek, birisinde isim, diğerinde ise neseb yönünden benzer olanları biraraya getirmiştir. Keza ʿAbdu'l-Ganī-nin şeyhi olan ed-Dāraḳuṭnī, aynı konuda büyük bir kitap telif etmiş, el-Ḫaṭību'l-Bağdādī de bu kitaba bir zeyl hazırlamıştır. Ebū Naṣr İbn Mākūlā[113] ise, *el-İkmāl* adını verdiği kitabında, yukarıda zikri geçen bütün kitapları toplamış, ayrı bir kitapta da, mezkûr kitaplar üzerine istidrâk yaparak müelliflerinin hatalarını beyan etmiştir. Bu bakımdan İbn Mākūlā'nın kitabı, bu konuda telîf edilen kitapların en mufassalı ve, kendisinden sonraki bütün muhaddislerin yegâne dayanağı olmuştur.

Ebū Bəkr İbn Nuḳṭa, İbn Mākūlā'nın atladığı bazı noksanlıkları da ilâve etmek suretiyle büyük bir cild meydana getirmiş; Manṣūr İbn Selīm ve

112 Meselâ Sellām ve Selām (سلام) isimleri yazılış yönünden mu'telif, yani aynı, fakat okunuş yönünden muhtelif olan isimlerdendir. Ancak Beş isim müstesnâ diğerlerinin hepsi Sellām'dır. Selām olarak okunan beş isimden ikisi ʿAbdullah İbn Selām'ın ve el-Buḫārī'nin şeyhlerinden Muḥammed İbn Selām'ın babalarına, biri Selām İbn Muḥammed'e, biri Muḥammed İbn ʿAbdi'l-Vehhāb İbn Selām'ın ceddine, biri de Selām İbn Ebi'l-Ḥuḳayḳ'a aittir.

113 Ebū Naṣr ʿAlī İbn Hibet Allah İbn ʿAlī İbn Caʿfer İbn ʿAlī... el-ʿIclī, 422 senesinde dünyaya gelmiştir. Küçük yaştan itibaren hadîs toplamağa başlamış, nahıv ve şiir sahasında şöhret kazanmış, hem nazım hem de nesir halinde bir çok kitap tasnîf etmiştir. İbn Mākūlā 486-7 senesinde öldürülmüştür. (Eẕ-Ẕehebī, *Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ*, IV. 1201).

Ebū Ḥāmid es-Selmānī ise, aynı kitaba küçük bir cild halinde zeyl yazmışlardır.

Aynı konuda eẕ-Ẕehebī, cidden muhtasar bir kitap telîf etmiş, ancak bu telîfte kalemle zabta itimadı dolayısıyle pek çok hataya düşmüş ve kitabın konusuna aykırı olarak tashîfatta bulunmuştur. Ancak Allah Ta'âlâ bize, mezkûr kitabın hata ve tashîflerini *Tabṣīru'l-muntebeh bi-taḥrīri'l-muştebeh* adını verdiğimiz bir kitapta açıklamayı müyesser kılmıştır. Bu kitabı bir cilt halinde alfabetik sıraya göre tertîb ve eẕ-Ẕehebī'nin ihmal ettiği, yahut üzerinde durmadığı bir çok şeyleri de ona ilâve ettik. Bu sebepten Allah'a hamdederiz.

Muteşābih

İsimler, hat ve nokta yönünden ittifak, fakat baba isimleri hat yönünden aynı olsa bile nokta yönünden ihtilâf ederse - meselâ Muḥammed İbn ʿAḳīl (محمد بن عقيل) ve Muḥammed İbn ʿUḳayl (محمد بن عقيل) gibi; birincisi Neysābūrī, ikincisi ise Firyābī olup her ikisi de meşhurdur ve birbirlerine yakın devirlerde yaşamışlardır - yahut isimler, nokta yönünden muhtelif, hat yönünden müttefik; keza baba isimleri de nokta yönünden müttefik olmak suretiyle ilk şeklin aksi olursa - meselâ ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'ten rivayet eden tâbiʿî Şurayḥ İbnu'n-Nuʿmān (شريح بن النعمان) ile el-Buḫārī'nin şeyhi Surayc İbnu'n-Nuʿmān (سريج بن النعمان) gibi - bu kısma da *muteşābih* adı verilir.

El-Ḫaṭīb, bu konuda bir kitap tasnîf etmiş ve ona *Telḫīṣu'l-muteşābih* adını vermiştir. Yine aynı müellif, mezkûr kitaba atladığı bazı şeyleri de ilâve etmek suretiyle bir zeyl yazmıştır. Bu kitap, faydası çok bir kitaptır. Eğer ittifak, râvi ismiyle baba isminde olur, fakat nisbetleri ihtilâf ederse, bu kısım de müteşâbihten sayılır.

Yukarıda zikrolunan muteşābih ile, önceki kısımda zikrolunan mu'telif ve muhtelifin birleşmesi halinde başka kısımlar ortaya çıkar. Bunlardan biri, ittifak ve iştibahın, meselâ râvi ismiyle baba isminde, bu isimlerden birinin veya her ikisinin bir harfinde, yahutta iki veya daha fazla harflerinde hâsıl olmasıdır; bu da iki kısımdan ibarettir. Birincisi, iki tarafta da harf sayısının sâbit olmasına rağmen, ihtilâfın tağyîrle meydana gelmesi; ikincisi ise, ihtilâfın yine tağyîrle olmasına rağmen, harf sayısı yönünden bazı isimlerin diğer bazılarından noksan olmasıdır.

Birinciye misal, aralarında el-Buḫārī'nin şeyhi el-ʿAvḳī'nin de bulunduğu bir cemaatı teşkil eden Muḥammed İbn Sinān (محمد بن سنان) ismindeki kimselerle, yine aralarında ʿOmer İbn Yūnus'un şeyhi el-Yemāmī'nin yer aldığı

Muḥammed İbn Seyyār (محمد بن سيار) ismindeki kimselerdir. Keza İbn ʿAbbās'tan rivayet eden tâbiʿî Muḥammed İbn Ḥuneyn (محمد بن حنين) ismindeki kimselerle, yine meşhur tâbiʿî Muḥammed İbn Cubeyr (محمد بن جبير); Kûfeli meşhur Muʿarrif İbn Vāṣıl (معرف بن واصل) ile Ebū Ḥuẕeyfe en-Nehdī'nin şeyhi Muṭarrıf İbn Vāṣıl (مطرف بن واصل); İbrāhīm İbn Saʿdın yakınlarından Aḥmed İbnu'l-Ḥuseyn (احمد بن الحسين) ile ʿAbdullah İbn Aḥmed el-Bīkendī'den rivayet eden ve el-Buḫārī'nin şeyhi olan Aḥyed İbnu'l-Ḥuseyn (احيد بن الحسين); Mālik İbn Enes'in tabakasından meşhur şeyh Ḥafṣ İbn Meysere (حفص بن ميسرة) ile ʿAbdullah İbn Mūsā el-Kūfī'nin şeyhlerindeu Caʿfer İbn Meysere (جعفر بن ميسرة) bunlardandır.

İkinciye misal, aralarında ezan sâhibi ʿAbdullah İbn Zeyd'in de bulunduğu aynı isimdeki bir cemaattir. Sahabî ʿAbdullah İbn Zeyd'in ceddinin ismi ʿAbdi Rabbih'tir. Keza vużū' (abdest) hadîsinin râvisi de aynı isimde olmakla beraber, ceddi ʿĀṣım'dır ve her ikisi de ensardandır. Bu ismin benzeri, bir *yâʿ* harfinin fazlasıyle ʿAbdullah İbn Yezīd olup bu isimde olanlar da bir gurup teşkil ederler. Sahabe arasında Ebū Mūsā olarak künyelenen el-Ḫaṭmī bunlardan olup hadîsi *Ṣaḥīḥān*'da yer almıştır.

Yine bu kısma misal olarak, ʿAbdullah İbn Yaḥyā (عبد الله بن يحي) ismindeki kimselerin teşkil ettiği bir gurupla, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'ten rivayet eden marûf tâbiʿî ʿAbdullah İbn Nuceyy (عبد الله بن نجى) zikredilebilir.

Muteşabih ile mu'telif ve muhtelifin birleşmesi neticesinde ortaya çıkan kısımlardan biri de, ittifakın hat ve nutk yönünden olduğu halde, ihtilâf yahut iştibahın, ya her iki ismin tam olarak takdîm ve tehîriyle, yahutta bu takdîm ve tehîrin yalnız bir isimde ve benzer olduğu isme nisbetle bazı harflerinde vâkî olmasıdır.

Birinci şekle misal, el-Esved İbn Yezīd ile Yezīd İbnu'l-Esved, ʿAbdullah İbn Yezīd el-Ḫaṭmī ile Yezīd İbn ʿAbdillah; ikinci şekle misal ise, Eyyūb İbn Seyyār ile Eyyūb İbn Yesār isimleridir. Bu sonuncudan ilki, hadîste kuvvetli olmayan Medîneli meşhûr, diğeri ise mechûl bir kimsedir.

SONUÇ

Muhaddisler arasında râvi tabakalarının bilinmesi mühim meselelerden birini teşkil eder. Çünkü muteşâbih isimlerin birbirine karışmasından emîn, hadîsin rivayetinde tedlîs bulunup bulunmadığına muttalî ve an'ane ile rivayetten kasdedilen manâya vâkıf olmak, ancak bu tabakaların bilinmesiyle mümkündür.

Hadîsçilerin ıstılâhında *tabaka* kelimesi, aynı yaşlarda olan ve aynı şeyhlere kavuşan kimseleri şâmildir. Bir şahıs, bazan iki sebep itibariyle iki tabakadan sayılır. Meselâ Enes İbn Mâlik , Hazreti Peygamberle sohbetinin sâbit olması dolayısıyle 'Aşere-i Mubeşşere tabakasına dâhil olduğu gibi, yaşının küçüklüğü dolayısıyle de 'Aşere'yi takip eden tabakadan addedilir. Bu itibarla sahabe, Hazreti Peygamberle sohbetleri yönünden nazarı dikkata alındıklarında, hepsi de aynı tabakadan sayılır. Nitekim İbn Ḥıbbān ve diğer bazı müellifler, tabakaları bu yönden tesbit etmişlerdir. Fakat sahabeyi İslâm'a girişlerindeki öncelik ve bazı gazvelere iştirak gibi fazîlet ve üstünlüğü artırıcı sebepler yönünden mütalaa edenler, onları muhtelif tabakalara ayırmışlardır. *Ṭabaḳāt* müellifi Ebū 'Abdillah Muḥammed İbn Sa'd da bu tarafa meyletmiştir. Kitabı, bu konuda telîf edilen kitapların en genişidir.

Sahabeden sonra gelen tâbi'ûnda da durum aynıdır. Onları, sadece bazı sahabeden hadîs almaları yönünden mütalâa eden kimseler, yukarıda zikri geçen İbn Ḥıbbān'ın yaptığı gibi, hepsini de tek bir tabakadan saymışlardır. Fakat bazı sahabeye mülâkî olmaları yönünden ele alanlar ise, Muḥammed İbn Sa'd gibi muhtelif tabakalara ayırmışlardır.

Hadîs ilminin mühim konularından biri de, râvilerin doğum ve ölüm tarihlerinin bilinmesidir. Çünkü bu sayede, bazı kimselerin, diğer bazılarına mülâkî olmadıkları halde mülâkî oldukları iddiasından emîn olunur.

Diğer mühim bir konu, râvilerin doğup büyüdükleri ve yerleştikleri yerlerin bilinmesidir. Bu sayede, neseb yönünden ayrılsalar bile, iki ismin ittifakı halindeki karışıklıktan emîn olunur.

Diğer mühim bir konu, râvilerin cerh, ta'dîl ve cehalet yönünden hallerinin bilinmesidir. Çünkü bir râvinin ya adaleti bilinir ve âdil olduğuna hükmedilir; ya fıskı bilinir, fâsik olduğuna hükmedilir; yahutta râvi hakkında bunlardan hiç bir şey bilinmez, yani râvi mechul kalır.

Cerh ve ta'dîlle ilgili bu konuların en mühimi ise, râvinin cerh ve ta'dîl yönünden hallerine vâkıf olduktan sonra, bu cerh ve ta'dîlin mertebelerini bilmektir. Çünkü hadîs imamları, bazan bir şahsı bütün hadîslerinin reddini gerektirmiyen sebeplerle cerh ederler. Bunları daha önceki bahislerimizde zikretmiş ve on madde halinde geniş bir şekilde açıklamıştık. Burada, hadîsçilerin ıstılahında bu mertebelere delâlet eden lafızları bahis konusu edeceğiz.

Cerhin çeşitli mertebeleri vardır. Bunların en kötüsü ve en açığı, mübalâğaya delâlet etmek üzere râvinin *ef'al* veznindeki bir sıfatla tavsîf olunmasıdır: *Ekẕebu'n-nās* (insanların en yalancısı) gibi. Keza *ileyhi'l-muntehā el-važ'u* (hadîs vaz'ında son mertebeye vâsıl olmuştur), ve *ve huve ruknu'l-kiẕbi* (o kizbin-yalancılığın bir rüknüdür) tabirleri de bu mertebede yer alır.

Bundan sonra *deccāl, vażżā'* ve *keẕẕab* tabirleri gelir. Her ne kadar bunlarda da mubalâğaya delâlet eden bir manâ varsa da, yukarıda zikrolunan mertebenin aşağısındadır.

Cerhe delâlet eden tabirlerin en hafîfi *leyyinun, seyyi'u-l-ḥıfẓ* ve *fīhi ednā maḳāl* sözleridir.

Cerhin en şiddetli mertebesiyle en hafîfi arasında apaçık mertebeler vardır. *Metrūkun, sāḳıṭun,* yahut *fāḥışu'l-galaṭ,* yahutta *munkeru'l-ḥadīs̱* sözleri, *ża'īfun,* yahut *leyse bi'l-ḳaviyy,* yahutta *fīhi maḳālun* sözlerinden daha şiddetlidir.

Hadîs ilminde bilinmesi gerekli olan mühim konulardan biri de ta'dîlin mertebeleridir. Ta'dîlde bu mertebelerin en yükseği ve en açığı, yine cerhte olduğu gibi, râvinin, mübalâğaya delâlet eden *ef'al* veznindeki tabirle tavsîfidir: *Evs̱aḳu'n-nās,* yahut *es̱betu'n-nās,* yahutta *ileyhi'l-muntehā fi't-tes̱ebbut* gibi.

Ta'dîlin ikinci mertebesi, ta'dîle delâlet eden sıfatlardan birinin tekrarı, yahut bir başka sıfatla kuvvet kazanmasıdır: *S̱iḳa s̱iḳa,* yahut *s̱ebtun s̱ebtun,* yahut *s̱iḳatun ḥāfıẓun,* yahutta *'adlun żābıṭun* ve buna benzer tabirler gibi.

Ta'dîlle ilgili mertebelerin en aşağısı, cerhin en hafîfine yakın olduğu anlaşılan tabirlerle ifade edilir: *Şeyḫun, yurvā ḥadīs̱uhu, yu'teberu bihi* ve ben-

zerleri gibi. Ta'dîlin zikredilen bu mertebeleri arasında başka mertebeler de vardır.

Bu konu ile ilgili diğer bazı meseleleri, bahsin tamamlanması bakımından şöyle sıralayabiliriz:

Tezkiye, veya bir râvi hakkında husn-i şehadet, ancak bunun sebeplerini bilen kimselerden çıktığı zaman kabul edilir; fakat bu sebepleri bilmeyen ve tezkiyeye mümaresesi bulunmıyan kimselerin, râvinin hallerini tetkik etmeden ilk anda kendilerine zâhir olduğu şekliyle mücerred tezkiyede bulunmamaları için, bu gibi kimselerin tezkiyeleri makbul sayılmamıştır.

Aslında tezkiye, bir kişiden sâdır olsa bile, sahîh olan görüşe göre yine makbuldür. Fakat bu görüşe muhalefet eden bazı kimseler, tezkiyeyi şehadetten sayarak en az iki kişiden sâdır olmasını şart koşmuşlardır. Halbuki tezkiye ile şehadet arasında fark vardır ve birincisi râvi hakkında hüküm menzilesinde olup adet şart koşulmaz. Şehadet ise, hâkim huzurunda şâhidden vâkî olur ve bir şâhidin tazkiyesinin, ikinci bir şâhidle tezkiye edilmesi manâsını taşır; bunun içindir ki, birincinin kabulü, onu takip eden diğer şâhidlerin sayısına bağlıdır.

Eğer denilirse ki, râvi hakkındaki tezkiye, onu tezkiye edenin kendi ictihadına, yahutta başkalarından yaptığı nakle istinad etmesi dolayısıyle iki kısma ayrılır ve bu kısımlar birbirinden farklıdır. Bu farklılık dolayısıyle de, yukarıda zikrolunan ihtimal ortaya çıkar. Çünkü birinci şıkta, yani tezkiyenin ictihada müstenid olması halinde adet şart koşulmaz; zira burada müzekkî hâkim mevkiindedir. Halbuki ikinci şıkta, yani tezkiyenin nakle müstenid olması halinde mezkûr ihtilâf ortaya çıkar. Buna cevaben denilir ki: Bu halde dahî müzekkî sayısının şart olmadığı âşikârdır. Çünkü hadîs rivayetinin aslında râvi sayısı şart koşulmamıştır; asıl böyle olunca, onun fer'i olan bir meselede de sayının şart olmadığı kolayca anlaşılır.

Cerh ve ta'dîlin, âdil ve müteyakkız kimselerden kabul edilmesi lâzımdır. Bu sebeple cerhte ifrata giden ve bir hadîsin reddini gerektirmeyen sebeplerden dolayı râvisini cerheden kimselerin bu türlü cerhleri, râvinin halindeki mücerred görünüşe istinad eden tezkiye gibi makbul değildir. Nitekim hadîs ricalinin tenkîdi hususunda tam bir tetkik ve tetebbu sâhibi olan eẕ-Zehebī, bu konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: "Bu ilme mensup ulemadan iki kişi, ne zayıf bir râvinin tevsîkında, ne de ṡiḳa olan bir râvinin tazyîfinde kat'ıyyen birleşmemişlerdir."

Bundan dolayıdır ki, bir hadîsin terki üzerinde bütün ulemâ ittifak etmedikçe, o hadîsi terketmemek en-Nesā'īnin mezhebi olmuştur. Bu ilimde cerh ve ta'dil ile meşgul olanların, işin kolay tarafına kaçmaktan çekinmeleri şarttır.

Eğer âlim, bir şahsı, hakkındaki kanaatı kesinleşmeden ta'dîl ederse, sâbit olmıyan bir hükmü isbat etmiş kimse mertebesine düşer ve bu suretle onun, yalan olduğu zannedilen bir hadîsi rivayet edenler zümresine girmesinden korkulur. Ve eğer bir şahsı ihtiyatsız cerhederse, bundan berî olan bir müslümana ta'netmiş ve üzerinde ilelebed kalacak kötü bir damga ile onu damgalamış olur.

Bu gibi âfetler, insana, bazan nefsin kötü arzularına uymak ve fâsid gayeler gütmekten dolayı ârız olur ki, mütekaddimûn çok defa bunlardan uzak kalmıştır. Bazan da bu âfetler, itikadî ihtilâfların bir neticesi olarak zuhur eder. Eskiden olduğu gibi, bugün de bunlar fazlasıyle mevcuttur. Halbuki akaid ihtilâflarından dolayı bir râviyi cerh etmemek lâzımdır. Mubtedi'ın rivayetiyle ilgili bahislerde bu meselenin münakaşasını yapmıştık.

Cerh, sebeplerini bilen bir kimseden açık bir şekilde beyan edilmiş olarak sâdır olursa ta'dîle takdîm edilir. Çünkü sebepleri açıklanmamış olan cerh, adaleti sâbit olan kimse hakkında kâdıh olamaz. Fakat cerhedilen kimse, bu cerhten önce ta'dil de edilmemişse o kimsenin çerhi, sebepleri açıklanmamış bir şekilde mücmel olarak fakat bilen bir kimseden sâdır olursa, sahîh olan görüşe göre, kabul edilir. Çünkü hakkında tâ'dîl bulunmayan bir râvi mechûl hükmündedir ve bu gibiler hakkında cerhedenin sözüyle hareket etmek, onu terketmekten evlâdır. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ bunlar hakkında tevakkufa meyletmiştir.

Hadîs ilminde mühim sayılan hususlardan biri de, isimleriyle şöhret kazanmış olan kimselerin, bazı rivayetlerde künyeleriyle zikredildikleri zaman bir başka şahıs oldukları zannedilmemesi için isimleriyle birlikte künyelerinin de bilinmesidir.

Bunun gibi, bilinmesi gerekli diğer mühim konuları şöyle sıralayabiliriz: Biraz önce zikredilen kısmın aksine künyeleriyle şöhret kazananlar;

Az olmakla beraber ismi, künyesi olanlar.

Künyeleri üzerinde ihtilâf bulunanlar.

Aralarında Ebu'l-Velīd ve Ebū Ḫālid olarak iki künyesi olan İbn Curayc gibi hadîsçilerin de bulunduğu çok künyeli kimseler.

Sıfat ve lakabları çok olanlar.

Etba'u't-tâbi'înden Ebū İsḥāḳ el-Medenī gibi, künyesi babasının ismiyle aynı olanlar. Bu kısmın bilinmesiyle, rivayeti, râvinin babasına nisbet ederek *aḫbaranā İbn İsḥāḳ* diyen kimse hatalı görülüp doğrusunun *aḫbaranā Ebū İsḥāḳ* olduğu iddia edilmez.

Yahut bunun aksine İsḥāḳ İbn Ebī İsḥāḳ gibi, ismi, babasının künyesiyle uygun olanlar.

İki meşhur sahabī Ebū Eyyūb el-Enṣārī ve Umm Eyyūb gibi, künyesi, zevcesinin künyesine uygun olanlar.

Şeyhinin ismi babasının ismiyle aynı olanlar. Er-Rabī' İbn Enes ile şeyhi Enes gibi. Bütün rivayetler *er-Rabī' İbn Enes 'an Enes* isnadıyle gelir ve er-Rabī'ın, babası Enes'ten rivayet ettiği zannolunur. Nitekim *Ṣaḥīḥ*'de vâkî olan *'Āmir İbn Sa'd 'an sa'd* isnadı böyledir ve 'Āmir'in şeyhi olan Sa'd, aynı zamanda onun babasıdır. Halbuki diğer isnadda er-Rabī'ın şeyhi olan Enes onun babası değildir. Babası Bekrī, şeyhi olan Enes ise Enṣārī olup meşhur sahabî Enes İbn Mālik'tir. Er-Rabī', Enes'in evlâdından değildir.

Babasından başka kimselere nisbet edilenler. El-Miḳdād İbnu'l-Esved gibi.Burada el-Miḳdād, el-Esvedu'z-Zuhrī'ye nisbet edilmiştir; çünkü el-Miḳdād onun evlâdlığıdır. Asıl nisbeti el-Miḳdād İbn 'Amr'dır.

Anasına nisbet edilenler. İbn 'Uleyye gibi. İsmi İsmā'īl İbn İbrāhīm İbn Miḳsem olup ṡiḳāttandır. 'Uleyye, anasının ismidir ve bu isimle şöhret kazanmıştır. Ancak kendisi İbn 'Uleyye denilmekten hoşlanmazdı. Bu sebeple eş-Şāfi'ī, ondan rivayetlerinde "bize, İbn 'Uleyye denilen İsmā'īl haber verdi" derdi.

İlk anda hatıra gelen ismin dışında bir şeye nisbet edilenler. Meselâ el-Ḥaẕẕā' bunlardandır. Ḥaẕẕā', ayakkabıcı manâsına gelir. İsmi Ḫālid olan bu şahsın Ḥaẕẕā'a nisbet edilmesiyle, onun ayakkabı sanatına veya satıcılığına mensûb olduğu anlaşılır; halbuki böyle değildir. Sadece onlarla düşüp kalktığı için onlara nisbet edilmiştir. Suleymān et-Teymī de böyledir. Aslında Benū Teyem'den değildir; fakat onların arasına girmiş ve yerleşmiş olduğu için onlara nisbet edilmiştir. Keza ceddine nisbet edilerek ismi ismine ve babasının ismi mezkûr ceddin ismine uygun olan kimselerle karışmasından emîn olunamıyan kimseler de bu kabîldendir.

Kendi ismiyle babasının ve ceddinin ismi müttefik olanlar. El-Ḥasan İbnu'l-Ḥasan İbnî'l-Ḥasan İbn 'Alī İbn Ebī Ṭālib gibi. Bunun bazan daha çok uzadığı da görülür. Bu kısım, muselselin bir bölümüdür, Bazan da râvinin ismiyle babasının ismi, ced ve babasının ismiyle ittifak eder. Ebu'l-Yemen el-Kindī gibi. Bu şahsın ismi Zeyd İbnu'l-Ḥasan İbn Zeyd İbni'l-Ḥasan'dır.

Kendi ismiyle şeyhinin ve şeyhinin şeyhinin, bazan daha gerilerdeki şeyhlerin isimleri müttefik olanlar. *'Imrān 'an 'Imrān* isnadında olduğu gibi. Birincisi el-Ḳaṣīr sıfatıyle marûftur. İkincisi Ebu'r-Recā' el-'Uṭāridī, üçüncüsü ise sahabî İbn Ḥuṣayn'dır. Keza *Suleymān 'an Suleymān 'an Suleymān*

isnadı da böyledir. Birincisi Suleymān İbn Aḥmed İbn Eyyūb eṭ-Ṭaberānî, ikincisi Suleymān İbn Aḥmed el-Vāsıṭī, üçüncüsü de İbn Bint Şuraḥbīl ismiyle marûf Suleymān İbn ʿAbdirraḥman ed-Dımaşḳī'dır. Bazan râvi ile babası ve ceddi ile ceddinin babası arasındaki ittifak, râvi ile şeyhi arasında beraberce vâkî olur. Meselâ Ebu'l-ʿAlā' el-Hemdānī el-ʿAṭṭār'ın Ebū ʿAlī el-Iṣbahānī el-Ḥaddād'tan rivayeti meşhur olup bu kabîldendir. Her ikisinin ismi de el-Ḥasan İbn Aḥmed İbnī'l-Ḥasan İbn Aḥmed'tir. Ve bu isimde ittifak etmişler, fakat künyede, belde ve sanata nisbette birbirlerinden ayrılmışlardır. Ebū Mūsā el-Medīnī, bu konuda mufassal bir cüz tasnîf etmiştir.

Şeyhin ismiyle, kendisinden rivayet eden râvinin ismi müttefik olanlar. Bu kısmın kendine has bir güzelliği vardır. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ bu konuya temas etmemiştir. Faydası, isnadda tekrar veya inkılâb bulunduğunu zanneden kimselerden şüphenin kaldırılmasıdır. Misali el-Buḫārī'nin Muslim'den ve Muslim'in el-Buḫārī'den rivayetidir. Aslında bu rivayette el-Buḫārī'nin şeyhi olan Muslim, Muslim İbn İbrāhīm el-Firādīsī el-Baṣrī'dir. El-Buḫāri'den rivayet eden Muslim ise, *Ṣaḥīḥ* sâhibi Muslim İbnu'l-Ḥaccāc el-Ḳuşayrī'dir. Bunun aynısı ʿAbd İbn Ḥumeyd hakkında da vâkî olmuştur. ʿAbd, Muslim İbn İbrāhīm'den, Muslim İbnu'l-Ḥaccāc da *Ṣaḥīḥ*'inde ʿAbdʿten bu terceme ile bir hadîs rivayet etmişti.

Keza Yaḥyā İbn Ebī Keṯīr'in Hişām'dan, Hişām'ın da ondan rivayeti bu kabîldendir. Ancak, Yaḥyā'nın şeyhi olan Hişām, Hişām İbn ʿUrve olup onun akranlarındandır. Yaḥyā'dan rivayet eden Hişām ise, Hişām İbn ʿAbdillah ed-Destevā'īdir.

El-Ḥakem İbn ʿUteybe, İbn Ebī Leylā'dan, İbn Ebī Leylā da el-Ḥakemden rivayet etmiştir. Şeyhi, ʿAbdurraḥman İbn Ebī Leylā, talebesi ise, Muḥammed İbn ʿAbdirraḥman İbn Ebī Leylā'dır. Bunun gibi misaller daha pek çoktur.

Hadîs ilminde bilinmesi gerekli mühim konulardan biri de mücerred isimlerdir. İmamlardan bir gurup, bu konu ile ilgili çeşitli kitaplar telîf etmişlerdir. İbn Saʿdın *Ṭabaḳāt*'ında, İbn Ebī Ḫayṯeme ve el-Buḫārī'nin *Tārīḫ*lerinde ve İbn Ebī Ḥātim'in *el-Cerḥ ve't-taʿdīl*'inde olduğu gibi bazıları hiç bir kayda tâbi olmaksızın râvi isimlerini toplamağa çalışmışlar; el-ʿIclī, İbn Ḥıbbān ve İbn Şāhīn gibi bazı imamlar yalnız ṯikâtı toplamakla iktifa etmişler; İbn ʿAdī ve İbn Ḥıbbān gibi bazıları da yalnız mecrûhları biraraya getirmişlerdir. Bazı imamlar ise, belirli bir kitabın ricalini toplamayı gaye edinmişler; meselâ Ebū Naṣr el-Kelābāẕī, el-Buḫārī'nin ricalini, Ebū Bekr İbn Mencūye, Muslim'in, el-Fażl İbn Ṭāhir, hem el-Buḫārī hem de Muslim'in ricalini beraberce, Ebū ʿAlī el-Ceyyānī, Ebū Dāvūd'un ve et-Tirmiẕī'nin, Mağrib

imamlarından bir gurup en-Nesā'īnin, 'Abdu'l-Ganī el-Maḳdisī, *Kitābu'l-Kemāl* adıyle *Ṣaḥıḥān*, Ebū Dāvūd, et-Tirmiẕī, en-Nesā'ī ve İbn Māce'den ibaret olan *Kutub-i Sitte* ricalini toplamışlardır. El-Mizzī, *Kitābu'l-Kemāl*'i tehzîb ederek *Tehẕību'l-Kemāl* ismini vermiştir. Biz de bu kitabı telhîs ile ona bir çok şey ilâve ettik ve *Tehẕību't-tehẕīb* adını verdik. Bu kitap ihtiva ettiği ilâvelerle birlikte aslın üçte biri kadardır.

Hadîs ilminin bilinmesi gerekli mühim konularından bir diğeri mufred isimlerdir. Hâfız Ebū Bekr Aḥmed İbn Hārūn el-Berdīcī, konu ile ilgili bir kitap tasnif etmiş; ancak bu kitapta zikrettiği bazı isimler, diğer bazı müelliflerin itirazlarına uğramıştır. Bu isimlerden biri Ṣuğdī İbn Sinān olup zayıf râvilerdendir. Okunuşu *ṣad* harfinin zammıyledir; bazan *sin* harfiyle değiştiği de olur. Bundan sonraki harfler harekesi sâkin *gayn*, *dal* ve nisbet *yā*'sı gibi bir *yā*'dır. İsim, neseb lafzıyle alem ismi olup mufred değildir. Nitekim İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-Cerḥ ve't-ta'dīl*'inde Ṣuğdī el-Kūfī'yi ve Yaḥyā İbn Ma'īnin onu tevsîkini zikretmiş, aynı zamanda, bununla daha önceki ismi ayırdederek öbürünün zayıf olduğunu belirtmiştir.

El-'Uḳaylī ise, *Tārīḫ*'inde Ḳatāde'den rivayet eden Ṣuğdī İbn 'Abdillahı zikretmiş ve hadîsinin gayr-i mahfûz olduğunu söylemiştir. Zannıma göre bu şahıs, İbn Ebī Ḥātim'in zikrettiği şahıstır. El-'Uḳaylī'nin onu zu'afadan addetmesi, ondan naklettiği bir hadîs dolayısıyledir; fakat asıl âfet bu şahıstan değil, belki ondan rivayet eden 'Anbese İbn 'Abdirraḥman yönünden gelmektedir.

Ca'fer vezniyle gelen Sender ismi de, mufred isimler cümlesindendir. Sender, Zinbā' el-Cuẕāmī'nin mevlâsı olup Hazret Peygamberle sohbeti ve ondan rivayeti vardır. Ebū 'Abdillah olarak künyelendiği meşhurdur. Sender ismi, mufred isimlerdendir ve bildiğimize göre ondan başkası bununla isimlendirilmemiştir. Bununla beraber, İbn Mende'nin *Ma'rifetu'ṣ-ṣaḥābe* adlı kitabı üzerine yazdığı zeylde Ebū Mūsā, Sender Ebu'l-Esved ismiyle ondan bir de hadîs zikretmiştir. Ancak Ebū Mūsā'nın bu görüşüne itiraz edilerek bu Sender'in, İbn Mende'nin zikrettiği Sender olduğu ve mezkûr hadîsi de, Muḥammed İbnu'r-Rabī' el-Cīzī'nin Mısır'a gelen sahabîlerin tarihinden bahsederken Zinbā'ın mevlâsı Sender'in tercemesinde rivayet ettiği söylenmiştir. Biz de bu hususu sahabeyle ilgili kitabımızda beyan etmiş bulunuyoruz.

Hadîs ilminde bilinmesi gerekli konulardan diğer bazıları da, isimlerde olduğu gibi, mücerred ve mufred *künyeler*; bir âfet veya meslek sebebiyle olan ve bazan isim, bazan da künye lafzıyle gelen *laḳablar*; müteahhırûna nisbetle mütekaddimûnda daha çok görülen kabîlelere, mütekaddimûna nisbetle müteahhırûnda daha çok görülen ve belde, karye, mahalle veya komşuluk tabir-

lerinden daha umumî olan vatana, terzilik gibi sanat ve bezzaz gibi meslek kollarına nisbet edilmek suretiyle ortaya çıkan *neseblerdir.* Bazan neseblerde, isimlerde olduğu gibi hat yönünden ittifak, fakat nutk veya telaffuz yönünden ihtilâf görüldüğü gibi, bazan da bir nesebin, lakab olarak ortaya çıktığı görülür. Meselâ Ḫālid İbn Maḫlad el-Ḳaṭvānī bunlardandır. Bu şahıs, aslında Kûfeli olup, Ḳaṭvānī tabiri, kendisinin de hoş karşılamadığı lakabıdır.

Keza bu lakabların ve bâtını zâhirinin hilâfına olan neseblerin sebeplerini; yüksek dereceden olan, yani köle âzâd eden ve *efendi* manâsında kullanılan *mevlâ* (cem'i : mevâlî) ile aşağı mertebeden olan, azadlı, yahut anlaşmalı, yahutta birisi eliyle İslâm'a giren ve *köle* manâsında kullanılan mevâlîyi bilmek de, hadîs ilminde gerekli görülen hususlardandır.

'Alī İbnu'l-Medīnī gibi bazı kudemânın, hakkında kitap tasnîf ettikleri *İḫve ve Aḫavāt* (erkek ve kız kardeşler) meselesi ile hadîs rivayet ve semâında şeyh ve tâlibin âdâbı da aynı derecede mühim konulardandır. Bu ikincisinde gerek şeyh ve gerekse tâlib, niyetlerin düzeltilmesinde, dünyevî gayelerden arınmada ve ahlâkın güzelleştirilmesinde birbirinden ayrılmazlar; yani bunlar, her ikisi için de müşterek olan âdâbdandır. Fakat kendisine ihtiyaç hâsıl olduğunda şeyhin tâlibe hadîs rivayet etmesi de, şeyhe âit âdâbtan sayılır. Şu var ki şeyh, yaşadığı şehirde kendisinden daha üstün bir başka şeyh varsa rivayetten sakınır ve tâlibe o şeyhi tavsiye eder. Tâlibin fâsid bir niyeti bulunsa bile hadîs rivayetini terketmez.

Keza şeyhin rivayet sırasında temiz olması, mecliste vakar ile oturması, ayakta aceleyle ve muztar kalmadıkça yolda rivayet etmemesi, hastalık veya ihtiyarlık dolayısıyle rivayetinde hata yapmaktan, yahut unutkanlıktan korktuğu zamanlarda rivayeti terketmesi, imlâ için meclis topladığında uyanık müstemlî seçmesi de şeyhe taalluk eden âdâbdandır.

Tâlibe taalluk eden âdâb ise, onun, şeyhi tâzîm ve tebcîl etmesi, onu sıkacak veya rahatsız edecek sual veya hareketlerde bulunmaması, şeyhten işittiği hadîsler için başkalarını irşad etmesi, haya veya büyüklenme sebebiyle hadîs semâ'ını terketmemesi, işittiği hadîsi tam olarak yazması, takyîd ve zabta itina göstermesi, hıfzettiği hadîsin zihninde iyice yerleşmesi için onu müzakere etmesidir.

Hadîs ilminde mühim sayılan diğer bir konu, hadîs tahammül ve edasının başlangıç itibariyle muteber sayıldığı yaş haddidir. Sahîh olan görüşe göre, semâ yolu ile tahammülde temyîzin, yani çocukta ayırt etme kabiliyyetinin oluşuna itibar edilir. Muhaddisler arasında cârî olan âdete göre, çocukları, beraberlerinde hadîs meclislerine götürürler ve "fulan mecliste hazır bulundu" diye yazarlardı. Ancak çocukların, bu şekilde, meclislere devam ederek işit-

tikleri hadîsleri rivayet edebilmeleri için musmi olan şeyhin bir icazeti bulunması gerekir. Hadîs talebinde muteber yaşın en doğrusu, çocuğun bu iş için ehil olduğu yaştır.

Kâfir olan kimsenin hadîs tahammülü de, İslâm'a girdikten sonra rivayet etmesi halinde câizdir. Keza fâsik olan bir kimse de, kâfire nisbetle evlâ olarak, tövbe ettikten ve adaleti sâbit olduktan sonra rivayeti câiz olur.

Eda veya rivayet ise, daha önce de zikredildiği gibi, muayyen bir zamanla değil, fakat buna ihtiyaç ve ehil bulunmakla mukayyed olup, şahıslara göre değişir. İbn Ḫallād, elli yaşına gelmiş bir kimsenin hadîs rivayetine tam ehil olduğunu, bununla beraber kırk yaşında da rivayete başlasa bunun inkâr edilemiyeceğini söylemişse de, Mālik gibi bazı kimselerin, kırk yaşından önce rivayet ettikleri ileri sürülerek İbn Ḫallād'a itiraz edilmiştir.

Hadîs ilminde diğer mühim bir konu da, hadîs kitabetinin sıfatı olup, hadîsi açık bir hat ile yazmak, muğlak olan kelimeleri harekelemek, yahut harfleri noktalamak, satır içinde yazılması unutulmuş bir kelimeyi, satırın devamı varsa sağ kenara, yoksa sol kenara yazmaktan ibarettir.

Keza, musmi olan şeyhle, yahut güvenilir bir başka kimseyle, yahutta kısım kısım olmak üzere kendi kendine hadîsi mukabele etmekten ibaret olan *arzın* sıfatı;

Yazı yazmak, konuşmak ve uyuklamak gibi şeyhi dinlemeğe mâni olan hallere düşmemekten ibaret bulunan sema'ın sıfatı;

Yine bunlarla birlikte, rivayetin, hadîsi işittiği kendi nüshasından, yahut bu asıl nüsha ile mukabele edilmiş bir başka nüshadan yapılması, bu mümkün olmadığı takdirde her hangi bir nüshadan, fakat ziyade ve noksanlıklar dolayısıyle vâkî olacak nüsha ihtilâfları için şeyhten mutlaka icazet alarak yapılmasından ibaret olan ismâ veya tahdîsin sıfatı;

Önce kendi beldesindeki şeyhlerin hadîslerini toplayıp bunları tamamladıktan sonra, yanında olmıyan hadîsleri toplamak için seyahata çıkmak ve dolaştığı şeyhleri çoğaltmaktan ziyade, şeyhlerden topladığı hadîsleri çoğaltmağa itina göstermekten ibaret olan rihletin sıfatı;

Topladığı hadîsleri, ya her sahabînin musnedi olarak İslâm'a giriş sıralarına göre, veya kullanış bakımından daha kolay olan alfabetik sıraya göre tertip, yahutta fıkhî veya diğer bâblara göre ve her bâbda, o bâbın isbat ve nefiy yönünden hükümüne delâlet eden hadîsleri tasnîf etmekten; veya bu tasnîfi, hadîslerin metin ve isnadlarını zikredip râvilerinin ihtilîf ettikleri noktaları göstermek suretiyle ılletlerine göre yapmaktan; yahutta hadîsleri, bakıyyesine delâlet etmek üzere bir taraflarını zikredip ya bütün isnadlarını,

yahutta belirli bir kitaba bağlı kalarak yalnız o kitapta zikredilen isnadları biraraya getirip *aṭrāflar* halinde toplamaktan ibaret olan tasnîfin sıfatı, hadîs ilminde bilinmesi gereken mühim konulardandır.

Nihayet, hadîsin sebeb-i vürûdunu da bu konular arasında zikretmek lâzımdır. El-Ḳāżī Ebū Ya'lā İbn Ferrā'ın şeyhlerinden Ebū Ḥafṣ el-'Uḳberī, sebeb-i vürûdla ilgili bir kitap tasnîf etmiş, Şeyh Teḳıyyu'd-Dīn İbn Daḳīḳı'l-'Īd de, her halde biraz önce ismi geçen el-'Uḳberī'nin tasnîfini görmemiş olacak ki, bazı muâsırlarının bu konu ile ilgili haberleri toplamaya başladıklarını zikretmiştir.

Hadîs uleması, kitabımızın "Sonuç" kısmında zikrettiğimiz çeşitli konularla ilgili olarak bir çok kitap tasnîf etmişlerdir. Ancak biz, bu kısımda konuların mücerred tariflerini vermekle iktifa edip misal vermek lüzûmunu hissetmedik. Bu itibarla, her bir konunun aslına vâkıf olmak için daha mufassal kitaplara müracaat etmek gerekir.

Muvaffakıyyet ve hidayet yalnız Allah'tandır. O'ndan başka İlâh yoktur. Yalnız O'na dayanır, O'na güveniriz.

BİBLİYOGRAFYA

Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-'ılel ve ma'rifeti'r-ricāl* (Ankara 1963)

Aḥmed İbn Ḥanbel, *el-Musned* (Mısır 1313, 1368-1949)

Aḥmed Muḥammed Şākir, *el-Bā'ışu'l-ḥaşiş şerḥu iḥtişāri 'ulūmi'l-ḥadīş* (Mısır?)

el-Buḫārī Ebū 'Abdillah Muḥammed İbn İsmā'īl, *el-Cāmi'uṣ - Ṣaḥīḥ* (İst. 1315)

Ebū Dāvūd Suleymān İbnu'l-Eş'as İbn İsḥāḳ *es-Sicistānī*, *es-Sunen* (Mısır 1371-1952)

el-Ḥākim Ebū 'Abdillah en-Neysābūrī, *Ma'rifetu 'ulūmi'l-ḥadīş* (Kahire 1937)

el-Ḫaṭṭābī Ebū Suleymān Ḥamd İbn Muḥammed el-Bustī, *Me'ālimu's-sunen* (Haleb 1933)

el-Ḫaṭību'l-Bağdādī, *el-Kifāye fī 'ılmi'r-rivāye* (Haydarabad 1357)

İbn Ḥaceri'l-'Asḳalānī, *ed-Dureru'l-kāmine* (Haydarabad 1350)

İbnu'ṣ-Ṣalāḥ Ebū 'Amr 'Oṣmān İbn 'Abdirraḥman eş-Şehruzūrī, *'Ulūmu'l-ḥadīş* (Haleb 1386-1966)

İbn Māce Ebū 'Abdillah el-Ḳazvīnī, *es-sunen* (Mısır et-Tab'atu'l-ûlâ)

el-Ḳāsımī Cemālu'd-Dīn, *Ḳavā'ıdu't-taḥdīş* (Dımaşk 1949)

en-Nesā'ī, Ebū 'Abdirraḥman Aḥmed İbn Şu'ayb, *es-Sunen* (Mısır?)

en-Nevevī Muḥyi'd-Dīn Yaḥyā İbn Zekeriyyā', *Şerḥu Ṣaḥīḥi* Muslim (1283)

en-Nevevī Muḥyi'd-Dīn Yaḥyā İbn Zekeriyyā, *et-Taḳrīb ve't-teysīr ma'a şerḥı's-Suyūṭī: Tedrību'r-rāvī* (Mısır 1379-1959)

es-Suyūṭī Celālu'd-Dīn,*Naẓmu'l-'ıḳyān fī a'yāni'l-a'yān* (New York 1927)

es-Suyūṭī Celālu'd-Dīn,*Tedrību'r-rāvī* (Mısır 1379-1959)

et-tirmiẕī Ebū 'Alī Muḥammed İbn 'Īsā, *el-Cāmi 'uṣ-Ṣaḥīḥ* (Mısır 1356-1937)

eẕ-Ẕehebī Şemsu'd-Dīn,*Mīzānu'l-i'tidāl fī naḳdi'r-ricāl* (Mısır 1375)

eẕ-Ẕehebī Şemsu'd-Dīn,*Teẕkiratu'l-ḥuffāẓ* (Haydarabad 1375-1955)

İ N D E K S

F

G

H

Ş

T

U

V

Y

Z

Fiyatı: 15.00 TL.